કાવ્યનો પથ

સુરેશ દલાલ

maj Foundation C
Gurukul Kangri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાવ્યનો પંથ

સુરેશ દલાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri D7323

કાવ્યનો પથ

DONATION
7323

સુરેશ દલાલ

"Forwarded Free of Cost, And With The Compliments of The Department of Education Government of India, New Delhi."

पुस्तकालय
पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

૧૯૮૬

શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ
મુંબઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Kavyano Path : A Book of Poetry Appreciation by Dr. Suresh Dalal, Director of the Post Graduate Studies and Research, Professor and Head of the Department of Gujarati, S.N.D.T. Women's University, Bombay-400 020.

પ્રકાશક :
શ્રીમતી ઉષા ઠક્કર
રજિસ્ટ્રાર
શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ
૧, નાથીબાઈ ઠાકરસી રોડ, મુંબઈ : ૪૦૦ ૦૨૦

© સુશીલા દલાલ
૧૩૩, હસા મહાલ, દલામલ પાર્ક
પ્રેસિડન્ટ હોટલની પાસે,
કફ પરેડ, મુંબઈ : ૪૦૦ ૦૦૫

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૬

પૃષ્ઠસંખ્યા : ૨૪૮

મૂલ્ય : રૂા. ૪૫-૦૦

મુખ્ય વિક્રેતા :
નવભારત સાહિત્ય મંદિર,
૫૩૧, કાલબાદેવી રોડ,
એડવર્ડ સિનેમા સામે, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨
ગાંધી માર્ગ, જૈન દેરાસર પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

મુદ્રક :
ભીખાભાઈ એસ. પટેલ
ભગવતી મુદ્રણાલય
૧૯, અજય ઇન્ડ. એસ્ટેટ
દૂધેશ્વર રોડ અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

નોંધ : આ પુસ્તકનું પ્રકાશન યુ.જી.સી.ના અનુદાનમાંથી થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને આનંદ છે.

'કાવ્યનો પથ'માં ડૉ. સુરેશ દલાલે વિવિધ કવિઓનાં કાવ્યોના આસ્વાદ અનેક સ્તર પરથી કરાવ્યા છે. કેટલાંક કાવ્યોની એમણે વિગતે અને ઊંડાણભરી સમીક્ષા કરી છે, તો કેટલાંક કાવ્યોનો પરિચયાત્મક આલેખ આપ્યો છે. અને કાવ્યની સૂક્ષ્મતા ક્યાં રહી છે, એનો નિર્દેશ આ આલેખમાં તેમણે કર્યો છે. આવાં પુસ્તકો સાહિત્યરસિક સમાજને, શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓને અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થયા વિના રહે જ નહિ.

—જ્યોતિ હ. ત્રિવેદી
ઉપકુલપતિ
શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ,
મુંબઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સહૃદયતાથી ને કલ્પનાથી સમજવું ને માણવું, ઐતિહાસિક ને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ આલોચના કરવી, અને વર્તમાન સમયની બૌદ્ધિક હવામાં કૃતિમાંના જીવનરહસ્યને કે કર્તાના જીવનદર્શનને મૂકી આપવું, એ ત્રિવિધ કર્તવ્ય વિવેચકનું છે.

—વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રિય
ચેલણા, પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય
તથા
હંસા દવેને....

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમ

અમે સૂતા ઝરણાને જગાડ્યું	ઉમાશંકર જોશી	૩
હેમન્તનો શેડકઢો	ઉમાશંકર જોશી	૭
સ્વપ્નોનું એક નગર હતું	ઉમાશંકર જોશી	૧૧
નવપરિણીત પેલાં	ઉમાશંકર જોશી	૧૪
સાંજ પહેલાંની સાંજ	વેણીભાઈ પુરોહિત	૨૪
એક પ્રશ્નગીત	રમેશ પારેખ	૨૮
કહી શકો તો	સુન્દરમ્	૩૨
પુષ્પ થૈ આવીશ	સુન્દરમ્	૩૬
એક નામેરી વૃદ્ધને મળતાં	નલિન રાવળ	૪૦
□	સુરેશ જોષી	૪૫
પરથમ પરણામ મારા	રામનારાયણ પાઠક	૫૬
સાગર અને શશી	કાન્ત	૬૬
ગીત	અનિલ જોષી	૭૧
સાંજ ઢળીને	પન્ના નાયક	૭૪
અશ્વ	પ્રિયકાન્ત મણિયાર	૮૦
આભ	મણિલાલ દેસાઈ	૮૭
એક મધ્યરાત્રે	રાવજી પટેલ	૯૧
કાનુડાને બાંધ્યો છે હીરના દોરે	હરીન્દ્ર દવે	૯૫
ચાંદની	બાલમુકુન્દ દવે	૯૮
માનવીના રે જીવન!	મનસુખલાલ ઝવેરી	૧૦૩
આંખો અટવાણી	મનસુખલાલ ઝવેરી	૧૦૭
મોગરો	બળવંતરાય ઠાકોર	૧૧૦
હરિ! આવો ને!	ન્હાનાલાલ	૧૧૪
યાચના	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧૧૯
સૂરજ! ધીમા તપો!	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧૨૩
કોઈ જોડે, કોઈ તોડે	ઉમાશંકર જોશી	૧૨૭
મેરે પિયા!	સુન્દરમ્	૧૨૯
એવું જ માગું મોત!	કરસનદાસ માણેક	૧૩૧
આપણે ભરોસે	પ્રહ્લાદ પારેખ	૧૩૪
રાત ગુજારી નાખો!	વેણીભાઈ પુરોહિત	૧૩૬
અટકળ બની ગઈ જિંદગી!	વેણીભાઈ પુરોહિત	૧૩૮
લાંડકડી	બાલમુકુન્દ દવે	૧૪૦
એ લોકો	પ્રિયકાન્ત મણિયાર	૧૪૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

□	મરીઝ	૧૪૫
કરું છું યાદ ગુલશનમાં	નિનુ મઝુમદાર	૧૪૭
□	અમૃત ઘાયલ	૧૪૯
ગઝલ	ચિનુ મોદી	૧૫૧
જીવી ગયો હોત	જયન્ત પાઠક	૧૫૩
મઝધારે મુલાકાત	હરીન્દ્ર દવે	૧૫૫
અમે	જગદીશ જોષી	૧૫૭
કેમ કરીને	જગદીશ જોષી	૧૬૦
એટલે	વિપિન પરીખ	૧૬૨
આપણે	પન્ના નાયક	૧૬૪
માણસ મરી જાય છે પછી	જયા મહેતા	૧૬૭
– તો આવ્યાં કને	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૧૬૯
સ્તનોપનિષદ	જ્યોતિષ જાની	૧૭૧
સગપણ ક્યાં છે ?	પ્રબોધ જોશી	૧૭૩
પક્ષી ગાતું નથી	પુ. શિ. રેગે	૧૭૫
ચાર શબ્દ	નારાયણ સુર્વે	૧૭૮
વિદૂષક	મંગેશ પડગાંવકર	૧૮૧
□	મંગેશ પાડગાંવકર	૧૮૪
□	મંગેશ પાડગાંવકર	૧૮૭
□	બાળ સીતારામ મર્ઢેકર	૧૮૯
વૃક્ષોને બધી ખબર છે	પુ. શિ. રેગે	૧૯૨
કબૂલાત	કુસુમાગ્રજ	૧૯૪
ઓશીકું	ઇન્દિરા સંત	૧૯૬
નિરર્થને પણ અર્થ આવી મળે છે	સદાનંદ રેગે	૧૯૮
પ્રાર્થના	વિંદા કરંદીકર	૨૦૦
પર્શિયન મિનિયેચર્સની શૈલીમાં	અરુણ કોલ્હટકર	૨૦૩
નેહરુ ગયા ત્યારની વાત	નારાયણ સુર્વે	૨૦૫
ઘર !	ગ્રેસ	૨૦૮
પગલી	વિંદા કરંદીકર	૨૧૧
જીવન અને સેક્સ	દેવીપ્રસાદ વર્મા	૨૧૫
સાંભળ	ટેરી રોવે	૨૧૭
હસ્તાયણ	રમેશ પારેખ	૨૧૯
માઝમ	રાજેન્દ્ર શાહ	૨૨૩
રાતરાણી ને સૂરજમુખી	—	૨૨૭
હકીકત અને સત્યની વચ્ચે	—	૨૩૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાવ્યનો પથ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે સૂતા ઝરણાને જગાડ્યું

અમે સૂતા ઝરણાને જગાડ્યું,
ઉછીનું ગીત માગ્યું,
કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે વનવનનાં પારણાંની દોરે,
શોધ્યું ફૂલોની ફોરે,
કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે ગોત્યું વસંતની પાંખે;
ને વીજળીની આંખે,
કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે શોધ્યું સાગરની છોળે,
વાદળને હિંડોળે,
કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે ગોત્યું કંઈ સેંથીની વાટે,
લોચનને ઘાટે,
કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે ખોળ્યું શૈશવને ગાલે,
કે નેહ-નમી ચાલે,
કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે જોયું જ્યાં સ્વર્ગંગા ઘૂમે,
ને તારલાની લૂમે,
કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે જોઈ વળ્યાં દિશદિશની બારી;
વિરાટની અટારી,
કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

ઉરે આંસુ પછવાડે હીંચંતું,
ને સપનાં સીંચંતું,
કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

—ઉમાશંકર જોશી

આ ગીતની સૌથી પહેલી વિશિષ્ટતા એનો સાહજિક લય છે. ઝરણા જેવી જ ઊછળતી બે નાનકડી પંક્તિઓથી પ્રારંભ અને પછીની ત્રીજી પ્રલંબ પંક્તિ: ખુદ ઝરણું જ જાણે શોધની દિશામાં ક્યાંય દૂર દૂર નીકળી ન પડ્યું હોય, એવી! દ્રુત અને વિલંબિત પંક્તિની ગતિમાં જાણે કે વર્ડ્ઝવર્થની કવિતાની બન્ને વ્યાખ્યાઓ 'spontaneous overflow of powerful feelings' અને 'emotions recollected in tranquility'નો સમન્વય થયો છે!

કવિનું આ કાવ્ય કંઈક અંશે તમામ કવિ, – કલાકારોની સર્જન-પ્રક્રિયાનો પણ પરિચય આપે છે. આપણે ત્યાં ઠાકોર અને ઉમાશંકર બે એવા કવિઓ છે કે જેમણે કવિતામાં કવિતાકલા વિશે કાવ્યમય આલેખન કર્યું હોય.

અમે એટલે કોણ? જાણે કે કવિ તમામ કલાકારો વતી કહેતા ન હોય!

સૌ પ્રથમ ગીતને માટે કવિ ક્યાં ગયા? ઝરણા પાસે. આડકતરી રીતે ગીતમાં અથવા એમ કહો કે કવિતાકલામાં ઝરણાનો ઉછાળો અનિવાર્ય છે એનું સૂચન તો અહીં નથી ને? પણ 'સૂતા ઝરણા'ને કવિ જગાડે છે. માત્ર અભાનપણે જ ઊછળતું આવે ને રચાઈ જાય એ હંમેશાં કાવ્ય નથી બનતું.

કવિની કવિતા ક્યાંથી પ્રગટે છે? પ્રકૃતિમાંથી કે માનવપ્રકૃતિમાંથી? ઉમાશંકરની આ કૃતિમાં પ્રકૃતિ અને માનવપ્રકૃતિ એકમેક સાથે એવાં હળીમળી ગયાં છે કે એનું પૃથક્કરણ કરી એકબીજાને અલગ ન કરી શકાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકૃતિના તત્ત્વો પાસે કવિનું સત્ય, એમનું ચૈતન્ય પહોંચી જાય છે. પણ ત્યાં એ અટકી જતું નથી. કવિએ ગીતમાં લયને એવો વહેતો મૂક્યો છે કે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોની યાદી પણ કવિતામાં પલટાઈ જાય છે.

ઉત્તમ કવિ જુદો ક્યાં પડે છે? તો એનો એક ઉત્તર એ આપી શકાય કે એ સામાન્યતામાં ક્યારેય સરી પડતો નથી. બીજો કોઈ પણ કવિ હોત તો વીજળીની જોડે પાંખ શબ્દ જ મૂકત. પણ આપણા આ કવિએ 'વસંતની પાંખે' અને 'વીજળીની આંખે' એમ કહ્યું એમાં ઔચિત્ય છે કવિકર્મનું. કવિતા એમ ને એમ નથી પ્રકટતી. એને માટે તલસાટ હોવો જોઈએ. એને પામવાની અને જીરવવાની મથામણ હોવી જોઈએ. જાળ પકડીએ અને માછલી આવે એ તો એનું પરિણામ છે. પણ માછલી પકડવા માટે જાળ ફેંકીએ અને હવામાં એનો જે આકાર રચાય એ દૃશ્યમાં પણ ઓછી કવિતા નથી. સર્જનપ્રક્રિયાની વાત કરીએ ત્યારે પકડાયેલા કલાના સુવર્ણમત્સ્યનું નહિ પણ હવામાં રચાયેલા જાળના આકારનું ચિત્ર આપવાનું હોય છે. ફૂલોની ફોરમમાં પણ ગીત ક્યાંક સૂક્ષ્મરૂપે લખાયું છે. પણ એ લિપિ ઉકેલવા માટે માત્ર આંખ નહિ, દૃષ્ટિ જોઈએ. ફૂલોના વનમાં પહોંચવા માટે વસંતની પાંખ, — સમગ્ર ચૈતન્ય ટહુકી ઊઠે એવી સજ્જતા અને આટલાં બધાં ફૂલોમાંથી સુવાસને સારવી-તારવી શકે એવી તેજલ દૃષ્ટિ, — એ કવિની મહામૂલી સંપત્તિ છે. 'વસંતની પાંખે' અને 'વીજળીની આંખે' એવા શબ્દપ્રયોગોના નેપથ્યમાં કવિની તપઃપૂત શબ્દસૂઝ પડી છે.

પ્રકૃતિમાંથી મળેલું ગીત: એનો સૂર જો ક્યાંય પણ હોય તો તે માનવપ્રકૃતિમાં છે. સેંથીની વાટ કે લોચનના ઘાટ ઉપર એનું નિર્માણ અને નિર્વાણ છે. શૈશવના રંગમાં કે નેહ નમેલા ઉમંગમાં એનો અણસારો છે.

ગીત પ્રકૃતિ અને માનવપ્રકૃતિમાંથી તથા વ્યક્તિને થતા વિભૂતિના સંસ્પર્શમાંથી કદાચ મળે તો મળે. અને એટલે જ કદાચ સ્વર્ગંગાના વહનનો અને તારલાની લૂમનો ઉલ્લેખ છે, દિશા દિશાની બારી અને વિરાટની અટારીને પણ ઢંઢોળી વળીએ. પ્રત્યેક પોતાના ગજા પ્રમાણે ઉઘાડી પડેલી સામગ્રીનો કવિતામાં ઉપયોગ કરી શકે. જેવી આંખ તેવી દૃષ્ટિ એવો કવિ! અને એટલે જ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં વ્યાસ અને વાલ્મીકિ છે, કાલિદાસ છે, ટાગોર છે અને પ્રાદેશિક ભાષાના કવિઓનો કાફલો છે.

છેવટે તો ગીતનું, કવિતાનું ગંગોત્રીસ્થાન કયું? શોકમાંથી જ શ્લોક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જન્મતો હોય છે અને એટલે જ તો આ ગીતની અંતિમ પંક્તિઓ — બધે જ ફરી વળ્યા પછી ધરતીનો છેડો ઘર એમ—પોતાના જ ભીતરમાં વળે છે, ઢળે છે. કવિતાના સતત પ્રજ્વલતા ગર્ભદીપને જોઈ શકાય છે અહીં :

ઉરે આંસુ પછવાડે હીંચતું
ને સપનાં સીંચતું
કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડયું.

ઑક્ટોબર ૧૯૭૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હેમન્તનો શેડકઢો તડકો સવારનો
પીતાં હતાં પુષ્પ.

પીતાં હતાં ઘાસતૃણો
હીરાકણીશાં હિમચક્ષુએ મૃદુ
ને ચક્ષુની
અબોલ હૈયાચમકે કહી રહ્યાં :

　　છે ક્યાંય ગ્લાનિ
　　કે લાગણીની અસંતોષ–અતિતોષ–મ્લાનિ ?

ડોકું હલાવી રહી સંમતિમાં
પુષ્પો ફરી સૌરભપ્રશ્ન મૂકે :
　　પૃથ્વીજાયાં તોય પ્રસન્ન શાં અમે !
　　કેમ છો તમે ?
સરી ગયો બાગ થકી ત્વરા-ભર્યો,
પૂઠે રહ્યું અનુભવી, નવ હોય જાણે
ભોંકાતી શું સ્વર્ગજાસૂસ પુષ્પો
કેરી આંખો.

ઉમાશંકર જોશી

ઋતુ, સમય, સ્થળ – આ બધાંથી રચાતું એક વાતાવરણ, અને એના કાવ્યમય ઉલ્લેખથી આ સૂક્ષ્મ કવિતાનો પ્રારંભ થાય છે.

ઉમાશંકરે એક કરતાં વધુ વાર તડકાને શબ્દમાં ઝીલ્યો છે. પ્રકૃતિના કોઈ પણ તત્ત્વની મજા તો એ છે કે એને ગમે એટલી વાર તમે પકડમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લો છતાંય એનું કોઈક રૂપ તો એની પોતાની પાસે અજ્ઞાત રહેવાનું. પ્રકૃતિની આ કુંવારી રહસ્યમયતાને સર્જક પોતાની રીતે પામવાનો.

ઉમાશંકરનું જ એક ગીત યાદ આવે છે: 'થોડો એક તડકો ઢોળાઈ ગયો આભથી.' 'ઢોળાઈ ગયો' એ ઉક્તિમાં પણ એટલું તો સૂચવાય છે કે ઉમાશંકર તડકાને પ્રવાહ તરીકે આવ્યા જોતા છે 'શોધ' નામના કાવ્યમાં એક આવું ચિત્ર છે:

પ્રભુએ મને પકડચો'તો એક વાર
સંધ્યાના તડકાથી એ વૃક્ષનાં
થડ રંગતો'તો.

તો વળી એમના સૉનેટ 'ભલે શૃંગો ઊંચાં'ની બે પંક્તિઓને આ કવિતાની પ્રારંભની પંક્તિઓની લગોલગ મૂકી જોવા જેવી છે:

ઢળી પીતો શૃંગસ્તનથી તડકો શાન્તિ અમૃત;
મુખે એને કેવું વિમલ શુભ એ દૂધ સુહતું.

મેઘલ સાંજે વૃક્ષની ડાળીઓમાં ઝિલાતા તડકાની કે પાંદડાંની લીલી કટોરીઓમાં લીલો રંગ થઈને ખીલતા તડકાની વાત અહીં નથી. ગાયના આંચળમાંથી નીકળતા દૂધની ધાર જેવા ઊજળા ને હૂંફાળા તડકાને સૃષ્ટિના સનાતન આદિ શિશુઓ, — પુષ્પો જેને પી રહ્યા હતાં એનું અહીં મહેકતું શબ્દચિત્ર છે. પુષ્પોના પયપાનના ઉલ્લેખની સાથે જ કવિએ બીજું ચિત્ર મઢી લીધું છે: હીરાકણી જેવા ઝાકળનાં મૃદુ લોચનથી તડકાનું સૌન્દર્ય પીતાં ઘાસતૃણોનું: આંખથી, હૃદયભરીને સૌન્દર્ય પીવાનો સૂર ટાગોર અને ઉમાશંકરમાં વારંવાર સંભળાય છે.

સૌન્દર્યો પી, ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે.

•

રહ્યાં વર્ષો તેમાં હૃદયભર સૌન્દર્ય જગનું
ભલા પી લે. (ઉ. જોશી)

હોઠ કરતાં આંખ વધુ વાચાળ હોય છે. હૈયાની વાત આંખમાંથી ન ડોકાઈ જાય તો જ નવાઈ. તડકાના સૌન્દર્યને પીતા ઘાસતૃણોની આંખમાં પરિતૃપ્તિની ઝલક ચમકી જાય છે.

છે ક્યાંય ગ્લાનિ
કે લાગણીની અસંતોષ–અતિતોષ–મ્લાનિ ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અ[illegible] મસ્ત ગોષ્ઠીનો રસ તો સામે કોઈ હોય તો ઊછળે ને! પ્રભાતના અજવાળા સાથે પ્રાસ મેળવીને ચાલતી પવનની લહેરખીના તાલમાં ડોલતાં ફૂલો ડોકું હલાવીને સંમતિમાં જાણે કે સામો પ્રતિશબ્દ આપે છે. અને પછી આપણને અવાક્ કરી મૂકે એવો મૂગો પ્રશ્ન વહેતો મૂકે છે. ફૂલને પણ પોતાની વાણી હોય છે — જો એની લિપિ ઓળખવા માટે આપણે સજ્જ હોઈએ તો!

તારલાને છે તેજની વાણી
ફૂલની વાણી ગંધ.

પણ એ પ્રશ્ન પહેલાં, પુષ્પો પોતાના સુખનો અણસાર પણ હળવેક રહીને આપી દે છે:

પુષ્પો ફોરે સૌરભપ્રશ્ન મૂક:
પૃથ્વીજાયાં તોય પ્રસન્ન શાં અમે!
કેમ છો તમે?

પુષ્પોના આવા માર્મિક નિવેદનમાં ઘણું બધું જોઈ શકાય છે. પુષ્પોનો આ સીધો પ્રશ્ન મનુષ્યને — માનવજાતને છે. "અમે પણ તમારી જેમ પૃથ્વીજાયાં છીએ. પણ ભેદ એ જ છે કે અમે અહીં પ્રસન્ન છીએ. અમારી આ નરી પ્રસન્નતા — એની પડખે તમારું શું?"

ઉદ્યાનની વચમાં આ પ્રશ્નથી જાણે કે આપણા મનમાં રચાયેલું એક રણ વધુ ને વધુ વિસ્તરતું જાય છે. મનુષ્ય સૃષ્ટિમાં ગોઠવાઈ શક્યો નથી અથવા તો એમ કહો કે પોતાને ગોઠે એમ ને આપમેળે ગોઠવાઈ જવાય એવી સૃષ્ટિ એણે કદાચ રહેવા દીધી નથી.

પુષ્પો પૃથ્વી પર છે અને પૃથ્વીનાં છે. પણ એનો નર્યો આનંદ એવો છે કે જાણે પૃથ્વી પારનાં કોઈ અ-લૌકિક તત્ત્વ સામે આપણે મુકાઈ ગયા હોઈએ એવું એક ક્ષણ લાગે. કવિએ પુષ્પોને સ્વર્ગના જાસૂસ કહીને એ પૃથ્વીનાં હોવા છતાંય માત્ર પૃથ્વીનાં જ નથી એમ પણ સૂચવી દીધું છે.

સામાન્ય રીતે કોઈ 'કેમ છો?' પૂછે એટલે આપણો પેલો તૈયાર જવાબ 'સારું', 'મોજમાં', 'આનંદ' – આપણી પાસે હોય જ છે. પણ અહીં આપણે ચહેરો ઉતારવો જ પડે. જવાબ આપવાની વાત તો દૂર રહી, પણ અત્યાર સુધી ટકાવી રાખેલી સ્વસ્થતાની — કાગળના ફૂલની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ — બધી જ પાંદડીઓ ખરી પડે એવો, મર્મના ઘાને પ્રકટ કરતો આ પ્રશ્ન છે.

પછી કવિએ જવાબ આપ્યો છે: પણ વાણીથી નહિ, વર્તનથી:

સરી ગયો બાગ થકી ત્વરા-ભર્યો.

'કેમ છો તમે?' અને પછી, આ ઉપર ટાંકેલી પંક્તિ વચ્ચે કવિએ જે અવકાશ રાખ્યો છે એ પણ ખૂબ સૂચક છે. દરેક જણ વૈયક્તિક અને સમષ્ટિગત યાતનાઓને વધુ નહિ, પણ એક ક્ષણ સંભારી જુએ. કવિએ મૂકેલા અવકાશને મોટા ને મોટા કરવો પડે એવી પરિસ્થિતિ છે.

પોતે પકડાઈ ન જાય, કોઈ વ્યથા, રહસ્ય પ્રગટ ન થઈ જાય એમ ઉતાવળે જીવ બાવરો થઈને ભાગી છૂટે છે. પણ પોતાની પાછળ ફૂલોની આંખો ભોંકાતી હોય એવો એને અનુભવ થાય છે. સરી, થકી, અનુભવી, ભોંકાતી,—આવા થોડે થોડે અંતરે ઈકારાન્ત શબ્દો મૂકીને કટકે કટકે ફૂલોની આંખો ભોંકાતી હોય એ અનુભવને કવિએ વધુ તીવ્ર બનાવ્યો છે. 'રહું' અને 'શું'ના અનુસ્વારો પણ અણી કાઢી આપવામાં પૂરતી મદદ કરે છે.

કવિએ પુષ્પોને 'સ્વર્ગના જાસૂસ' કહ્યાં છે. આના સંદર્ભમાં 'Song of Myself'માં વૉલ્ટ વ્હીટમૅને ઘાસને માટે જે કહ્યું છે તેની થોડીક પંક્તિઓ સંભારી ઉમાશંકરના આ કાવ્યને પુનઃ પુનઃ વાગોળીએ.

A child said, what is the grass? Fetching it to me with full hands; How could I answer the child? I do not know what it is any more than he.

I guess it is the handkerchief of the Lord, A scented gift and remembrancer designedly dropped, Bearing the Owner's name somewhere in the corners, that we may see and remark, and say Whose?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વપ્નોનું એક નગર હતું

સ્વપ્નોનું એક નગર હતું
ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેનારાઓનું.

સડકથી ઉપાડેલ સળગતું સિગરેટ-ઠૂંઠું,
તેની એકેક ફૂંકે રૂપેરી એ દીપી ઊઠયું,
ચૂસીને પાછા ફેંકી દીધેલ ઠૂંઠાની સાથે એ સળગી રહ્યું....
મહેલવાસીઓ ત્યારથી વસે છે સ્વપ્નાંની ઝૂંપડપટ્ટીમાં.

સ્વપ્નોનું એક નગર નવેસર વસવાનું
ઝૂંપડપટ્ટીની ખાકમાંથી.

—ઉમાશંકર જોશી

ઉમાશંકરનું આ કાવ્ય વાંચતાં એપ્રિલ ૧૯૩૨માં એમણે લખેલું 'જઠરાગ્નિ' તેમ જ ઈસાનું એક હાઈકુ,

How beautifully
That kite soars up to the sky
From the beggar's hut.

યાદ આવ્યું.

જેમની પાસે દુન્યવી રીતે કશુંયે નથી હોતું એમની પાસે કમમાં કમ પોતાનાં સ્વપ્નો તો હોય જ છે. પરિસ્થતિને તીવ્રપણે નિરૂપવા માટે કાવ્યનો પ્રારંભ બે વિરોધી પંક્તિ દ્વારા કર્યો છે. નગરવાસીઓ નગરમાં નિરાંતે વસે છે, ઊજળા નાગરિક થઈને; પણ એ જ નગરમાં ઝૂંપડપટ્ટીઓનો વિસ્તાર અને વસ્તાર હોય છે. નગરમાં ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેનારાઓનું સ્વમાનભેર સ્થાન નથી, પણ એ લોકોની આંખમાં હોય છે એક ક્ષણજીવી નગર સ્વપ્નોનું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ લોકોને સડક અને ઘરનો ભેદ નથી હોતો. સડક પર પડેલું સળગતું સિગારેટ-ઠૂંઠું અને આ વસ્તી, બન્નેનું કંઈક સામ્ય પણ ઊપસે છે. બન્ને સળગે છે કોઈકને કારણે. સિગારેટની લિજ્જત માણતા કોઈક જીવે એને સડક પર ફેંકી દીધું છે. આ લોકોના કમભાગ્યે તો છેવટે ઠૂંઠું જ હોય છે. અને એ ઠૂંઠામાંથી જ આનંદ મેળવવાનો હોય છે. સમાજનો એંઠવાડ ગણાતી આ વસ્તી એંઠવાડ પર જ નભતી હોય છે. એ ઠૂંઠું કોઈકે ઉઠાવ્યું. બેએક ફૂંક મારી, એકાદ ક્ષણ એની રૂપેરી ઝલક, દરેક કાળા વાદળને રૂપેરી કોર હોય એમ દેખાઈ, ફેંકાઈ ગયેલા ઠૂંઠાને પાછું મોઢામાં મૂકવું એટલે એ નિઃસત્ત્વમાંથી સત્ત્વ ચૂસવાનું એક વલખું જ છે અને ચૂસીને પાછું એને ફેંકી દે છે ત્યારે કવિ કહે છે કે એની 'સાથે એ સળગી રહ્યું.' કવિએ આ વાતને એવી રીતે મૂકી છે કે જાણે એનું નગર સળગી રહ્યું.

ઝૂંપડપટ્ટી એ નિરામય સમાજ માટે તો દુઃસ્વપ્ન છે. મહેલવાસીઓ, જેમનાં બધાં જ સ્વપ્નો ફળીભૂત થયાં છે, એમની પાસે તો રહી છે સ્વપ્નોની ઝૂંપડપટ્ટી. અહીં પણ કવિએ વિરોધથી વાત ઉપસાવી છે.

કવિને શ્રદ્ધા છે એ કે આ ઝૂંપડપટ્ટીની ખાકમાંથી નવેસરથી એક નગર સ્વપ્નોનું વસશે.

ઉમાશંકરના 'જઠરાગ્નિ'માં સમાજની વિષમ રચના પ્રત્યેનો કોપ અત્યંત નાટ્યાત્મક રીતે પ્રગટ થાય છે; જાણે કવિના શબ્દો આંગળી ચીંધી ચીંધીને કહેતા ન હોય કે અત્યારે તમારાથી જેટલું થાય એટલું કરી લો:

> રચો, રચો અંબરચુંબી મંદિરો,
> ઊંચા ચણો મ્હેલ, ચણો મિનારા!

આમ ચીંધતી આંગળીઓની 'રચો ભલે' કહે છે ત્યારે તથાસ્તુ કહેતી હોય એમ અભિશાપ આપતી હથેળી રચાય છે અને દાઝેલા જઠરાગ્નિનો એક શાપ સરી પડે છે:

> ભૂખ્યાં જનોનો જઠરાગ્નિ જાગશે;
> ખંડેરની ભસ્મકણી ન લાધશે!

આ તો થઈ ઉમાશંકરની કવિતાની ગતિવિધિની વાત. 'જઠરાગ્નિ' અને 'સ્વપ્નોનું એક નગર—' વચ્ચે આ જ વિષયની નિરંજન ભગતની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રતીકાત્મક કૃતિ પણ ભૂલવી ન જોઈએ. તડકો એ આક્રમક તત્ત્વ છે. એ પણ સડકને ચગદે છે. નિરંજન સામો પ્રશ્ન પૂછે છે:

પણ આને ઓગાળી દેવા કોણ મેલશે ભડકો ?
તગતગતો આ તડકો,
ચારે કોર જુઓને કેવી ચગદઈ ગઈ છે સડકો !

બે પેઢીનો દષ્ટિભેદ પણ અહીં જોઈ શકાય. નિરંજનની કવિતામાં 'જઠરાગ્નિ'માં છે એવો શાપ પણ નથી કે 'સ્વપ્નોનું એક નગર—'માં છે એવી શ્રદ્ધા પણ નથી. નિરંજને આ પરિસ્થિતિને કેવળ સમસ્યા અને પ્રશ્નરૂપે કાવ્યાત્મક કોટિએ, પ્રતીકાત્મક રીતે મૂકી છે.

નવેમ્બર ૧૯૮૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવપરિણીત પેલાં

નવપરિણીત પેલાં
બે ચાલ્યાં જતાં જોડાજોડ,
ક્યારેક વળી આગળપાછળ ચાલે,
ભીતર એવાં એકમેક મહીં લીન, જાણે
ચાલ્યું જતું એક.

એમની દૃષ્ટિ પડયેથી તડકો ચમકી ઊઠયો,
આકાશ હાસભર્યું ઊંડો ઊંડો ઉઘાડ કાઢી રહ્યું.
ધરા દીસે તૃણતૃણે પુલકિત
વૃક્ષોય તે જાણે હમણાં આ ડોલી ઊઠયાં.

આંખો એકમેકની આંજયે જતાં આંખોથી જ.
વચ્ચે વચ્ચે ઊંડો – આકાશઊંડો પ્રશ્ન ક્યારેક ટીકી રહે :
'તું તારું કોઈ સત્ય શોધે છે મારામાં ?'
'તું જ મારું સત્ય...' નમી, નીચેથી પુષ્પ ચૂંટી બોલી, 'આ પુષ્પને પૂછ.'
'શોધ એ જ સત્ય....'
વહેળો ઓળંગતી કેડી એને દૂર કશે તેડી ગઈ.

પડખેથી પતંગિયું ઉતાવળું એક ઊડી ગયું,
ચિઠ્ઠી જાણે વસંતની ફરકી ગઈ –
આ રીતે ચાલ્યા ન જવાય ગુમસૂમ, જરી આમતેમ
દૃષ્ટિ તો કરી જો. શોધે છે તું....? શું....?
જોને તેં જરીકમાં વિશ્વ બધું ગૂંગળાવ્યું.
શું કરીશ ? – આ મૌનનો ડૂમો.... ભલે છૂટે
કાન પર રૂમઝૂમવા દેને જરી એને.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંખોની પાંપણોને સ્પર્શી છો જતી ધસી સર્વ આકૃતિઓ.
ફોરમોની વીણા બજી રહી છે લોહીવહેણમાં ભળવાને.
કિરણોનો સ્વાદ રોમ રોમ ભલે લઈ લે જરી,
લહરીની લટને પંપાળી લે.
ઇન્દ્રિયોથી પી લે વિશ્વ.
ભરી લે ભીતર તારી વિશ્વ બધું.
દ્રુતગતિ પાછો ફરી ખોઓએક ફૂલ ધરી, બોલ્યો :
'ક્યાં શોધું ? તું જ....?'

નીચે વહેળાના બહોળા ધરામાં
ભેખડની છાયામાં તરતા સરતા સહેલતા હંસયુગલને
શુંય સૂઝ્યું, ખીણને ચમકાવી દેતા ફફડાટથી ઊંચે ઊડ્યું,
ફેલાતી-વીંઝાતી સફેદ પાંખોથી અવકાશ ભરાઈ ઊઠ્યો,
તડકાની વેલ પર ઊઘડતા ધવલ ધવલ ફૂલના ગુચ્છ.

એક શુભ્ર પ્રતીતિથી પ્રણયીઓનાં નેત્ર વિશ્વસ્ત
વિસ્ફારિત.— જાણે સ્વયં સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યાં. વચ્ચે ત્યાં
મૂંગા મૂંગા પ્રશ્ન ફોર્યાં કરે : 'આ સૌ અનેક
તે જ તું એક ?' 'શું આપણે એક તે જ આ....?'

વિશ્રાન્તિની ક્ષણે ક્યારેક જાણે થતું—
અંદરથી કોઈકે કમાડ ઠોક્યાં.
બહાર જ જાણે ન હોય સર્વસ્વ.
આંખો હવે જોયાં કરે આમતેમ ઊલટથી
સર્જનના પ્રથમ પરોઢે જેવી પ્રભુની ઠરી.
કાન હવે એકધ્યાન સુણી રહે
મૌનનો ગભીર શ્વાસોચ્છ્વાસ.
હાથ સ્પર્શે બારણાને, ખુરશીને, છોડને, હવાને
જાણે કોઈ માનવીને — માર્દવથી, આર્જવથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશ્વ આખું રસી દીધું; એકરસ લોહી સાથે –
મજ્જા સાથે કરી દીધું.

દ્વૈત ક્ષણાંશ તો શમી જતું :
પંચમહાભૂત પંચમહાભૂતને મળે,
પ્રાણો પ્રાણોમાં ઢોળાય,
મન મનમાં સમરસ છલકાય,
પરસ્પરાનુભવ એ નિજાનુભવ,
આનંદ-પ્રતિબિંબતો આનંદ.
અરેરે! તોયે બટકણું છટકણું અદ્વૈત એ.
બાથમાં તોય અલગ, સાથમાં તોય દૂર, ક્યારે ક્યારેક....!
એનાં બે. એનાં ત્રણ ચાર.... ચારનાં બાર.... પણ એનાં બે!

શરીરનો તાગ લીધાં કર્યો છે માનવીએ યુગોમન્વન્તરોથી.
હાથતાળી દઈને શરીર સરકી જાય. શરીરનું કૌતુક ભલે
માનવીને પશુથી તિર્યગ્યોનિથી ઊણો ઊતરતો દાખવે;
જનનમાં કલમો કરી મહામાનવો નિપજાવવા એ
મથે ભલે ભાવિ સાથે સુપેરે એકસૂત્ર થવા;
પ્રણયની દીક્ષા એ સ્તો માનવીની જીવનની દીક્ષા, માનવ્યની દીક્ષા.
નહીં તો દુનિયાની અર્ધી વસ્તી પ્રત્યે હોત એની કૂણી દૃષ્ટિ?
ભૂતથી છૂટી, કોડભરી જહેમત એ ઉઠાવત ભાવિના સર્જનની?

ધરતીમાં ભલાં રે સરજ્યાં બે જણાં, એક ધરતી ને બીજાં આભ....

નવપરિણીત પેલાં
બે જે ચાલ્યાં જતાં પણે
ભીતર એવાં એકમેક મહીં લીન

જાણે ચાલ્યું જતું એક.
ધરતીમાં ભલાં રે સરજ્યાં બે જણાં....

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આકાશ અને પૃથ્વીના આદિયુગલનાં આ વારસોએ શું
તર્જનીએ તર્જની ગૂંથી (જે કોઈ વાર પરસ્પર બતાવાઈ પણ
હશેસ્તો !)
એકમેક-શું આનંદ-ઘૂમરીઓ લઈ—
બંનેએ અસીમ કાળમાં હમેશ માટે ફંગોળાઈ જવાનું ?
કદાચને સમાન્તર....! મળવાનું, હા, અંતે મળવાનું અનંતમાં.

બેનાં બે !.... એકત્વ બંનેનું પૂર્ણું અન્ય એ એકમાં !

પ્રત્યેક પૂરેપૂરું એક બને,
તો જ પૂરું જામે બંનેનું એકત્વ.
પ્રત્યેક જણ સાત ડગ પોતાની સાથેય તે
નહીં ચાલે ક્યારેક ને ક્યારેક ?—
આત્મા તો રાધિકા....
સાત ડગ પ્રભુની સાથેય તે
પ્રત્યેક નહિ ચાલે શું ક્યારેક ને ક્યારેક
નવપરિણીત પેલાં
બે જે ચાલ્યાં જતાં પણે....?

—ઉમાશંકર જોશી

કવિ કવિતા લખે એ સ્વાભાવિક છે. સાતત્ય જાળવી શકે એ પણ અસ્વાભાવિક નથી. લખવું, સાતત્ય જાળવવું એ એક વાત છે, પણ સાતત્ય સાથે વિકસતા રહેવું એ સામાન્ય નહિ, પણ અસામાન્ય ઘટના છે. આવી અસામાન્ય ઘટના ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં જો કોઈ એક જ કવિની કાવ્યસૃષ્ટિમાં બની હોય તો તે ઉમાશંકરની સૃષ્ટિમાં. 'વિશ્વ-શાંતિ'નો કવિ 'સપ્તપદી' સુધી પહોંચે છે એમાં એમના કાવ્યસર્જનનો આદિતંતુ તો જળવાતો આવે છે,. પણ કવિચિત્તમાં જાતના અને જગતના જે સંચિત અનુભવો છે તે ભીતરની અનુભૂતિ થઈને કાવ્યમાં આવિષ્કાર પામે છે. પ્રારંભની મુગ્ધદશા, એ પછીના સંઘર્ષો અને મથામણ, 'આત્માનાં ખંડેર'ની કાળી શેરી, બાહ્ય જગતના અનુભવો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'છિન્નભિન્ન છું'માં આંતર જગતની વિચ્છિન્નતાની વેદના, એ વેદનાને કારણે જ એકત્વ અને પૂર્ણત્વ સિદ્ધ કરવા માટેની આંતરિક ઝંખનાપૂર્ણ સંવેદના...આ તો ઉમાશંકરની કાવ્યયાત્રાનો સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ નકશો.

આ કાવ્ય 'સપ્તપદી'ની સાત રચનાઓના સંપુટનું ત્રીજું કાવ્ય છે. સા, રે, ગ, મ, પ, ધ, નિ. — સ્વરસપ્તકનો ત્રીજો સ્વર — ગાંધાર.

જેમ છબીકાર છબી લેતાં પહેલાં પોતે કલ્પેલા દૃશ્યને મઢવા માટે અમુક ઍંગલ પસંદ કરે, પદાર્થને આસપાસના સંદર્ભ સાથે અખિલાઈમાં પામવા માટે ફોકસ કરે એ રીતે ઉમાશંકરે પોતાનો શબ્દકૅમેરા ગોઠવ્યો છે. ઉત્તમ કવિ પાસે અન્યની સંવેદનાઓ સાથે એકરૂપ થઈ શકે એવી તલ્લીનતા હોવી જોઈએ, તો સાથે સાથે આત્મલક્ષીપણાથી અળગા રહીને તાટસ્થ્ય જાળવવાની કળા પણ હોવી જોઈએ. ઉમાશંકર આત્મલક્ષિતા અને પરલક્ષિતાના મિલનબિંદુ પર સ્વ-સ્થ થઈને કલમ ઉપાડે છે. એટલે જ કાવ્યના શીર્ષકમાં 'નવપરિણીત પેલાં' એમાં 'પેલાં' દ્વારા પરલક્ષિતા સૂચવાય છે. પણ એ 'પેલાં'ની સંવેદનાની વાત આવે છે ત્યાં એમની સંવેદના સાથેના તાદાત્મ્યના સૂરને ક્યાંય ચૂકતા નથી. તો સાથે સાથે એવું પણ નથી કે એ 'પેલાં'ની સંવેદના મારફત એમને 'માઉથપીસ' બનાવીને ક્યાંય પોતાની સંવેદના પણ સરકાવી દેતા હોય. અલબત્ત સંવેદના મારફત પ્રગટ થતું દર્શન તો કવિનું પોતાનું જ હોય છે. પણ એ પાત્ર રૂપે પ્રગટેલું હોવાથી કેવળ આત્મનેપદી નથી બનતું. કોઈ પણ નવપરિણીતની વાત આવે એટલે રસિકલાલ પરીખની બે પંક્તિઓ કાન સામે આવ્યા વગર રહે નહિ :

> સંસારે વિચરો પરસ્પર ધરી આસ્થા અને ધૈર્યથી,
> સ્હેજો એકબીજાતણી ઊણપને, માંગલ્ય તેથી બધું.

'સંસારે વિચરો' એમાં સ્થિતિ નહિ પણ ગતિ અભિપ્રેત છે. ઉમાશંકરે પણ આ સરતા સંસારનું પ્રથમ બે પંક્તિમાં જ ગતિશીલ ચિત્ર આપ્યું છે તો સાથે સાથે આ યુગલની ભીતરી તલ્લીનતાને પ્રગટ કરતુ સ્થિતિનું આંતરચિત્ર પણ આપ્યું છે. કેમ જાણે કે સંસારની બાહ્ય ગતિનો આધાર આંતરિક સ્થિતિ પર હોય અને આંતરિક સ્થિતિનો આધાર બાહ્ય ગતિ પર હોય. એકના વિના બીજું અપૂર્ણ છે અને એક-મેકથી વિરોધી લાગતી આ સ્થિતિ અને ગતિ; આ બંનેના સમન્વયમાં જ એકતા અને પરિપૂર્ણતા શક્ય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુન્દરમ્‌નું એક પંક્તિનું એક કાવ્ય છે :

બધું છૂપે, છૂપે નહિ નયન ક્યારે પ્રણયનાં.

પ્રેમની આંખની ચમક જુદી જ હોય છે. એમાં હોય છે ન વર્ણવી શકાય એવી તાજગી અને ઉઘાડની પ્રસન્નતા. સામાન્યને પણ અસામાન્યનો વળ આપે તે કવિ. આ નવપરિણીતની પ્રસન્નતાને પ્રસન્નતા રૂપે મૂકવાને બદલે કવિએ એમ કહ્યું—

એમની દૃષ્ટિ પડયેથી તડકો ચમકી ઊઠયો.

આમ કહ્યું એટલે તો કવિતા થઈ. પ્રસન્નતાનું આ ડોલન અને એનું માધુર્યથી ભર્યુંભર્યું આંદોલન પછીની ત્રણ પંક્તિમાં પણ વિસ્તરે છે અને "વૃક્ષોયે તે જાણે હમણાં આ ડોલી ઊઠયાં"માં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. આ પંક્તિમાં આવતા 'વૃક્ષોય તે' અને 'આ' શબ્દ લયની અને ઉદ્‌ગારની સ્વાભાવિકતાને સિદ્ધ કરે છે.

સામાન્ય રીતે ઊંડાણની વાત આવે એટલે આપણે પાતાળપ્રશ્ન સુધી પહોંચી જઈએ. અહીં કવિએ બે વ્યક્તિ વચ્ચેના સ્નેહના અને પરસ્પર શ્રદ્ધાના સંદર્ભમાં આકાશઊંડો પ્રશ્ન મૂકયો છે. આ પ્રશ્ન અને ઉત્તરની વચ્ચે જે અવકાશ છે તે શૂન્ય નથી પણ સભર છે. માણસ એકલો હોય છે ત્યારે એને પોતા વિશે જે મળે છે તે અર્ધસત્ય; પણ અન્યના સ્નેહને કારણે પોતા વિશે જે મળે છે તે પોતાનો નવો અને પૂર્ણ પરિચય. પછી સત્ય એ વ્યક્તિસાપેક્ષ નથી રહેતું. વ્યક્તિ પોતે જ સત્ય થઈ જાય છે, સત્ય પોતે જ વ્યક્તિ થઈ જાય છે. સત્યની શોધ અને એ પ્રક્રિયા દરમિયાન પરસ્પરની તદ્રૂપતા એ જ સત્ય. જીવનની મહત્તા એમાં છે કે બે છે તે એકમેકને કારણે છે. દ્વૈત છે એટલે અદ્વૈતની ઝંખના છે. અદ્વૈતનો અનુભવ છે. અને અદ્વૈતની અનુભૂતિ હોય તોપણ દ્વૈતની અનિવાર્યતા છે. કારણ કે દ્વૈત હોય તો જ એકનો રસ બીજી વ્યક્તિ લઈ શકે. આ રસપ્રાપ્તિનો રસ્તો એ જ અનુભૂતિની ટોચ પર પહોંચવા માટે સત્યનો રસ્તો. 'તું જ મારું સત્ય' આ ઉદ્‌ગાર વ્યક્તિ નથી બોલતી પણ 'આ પુષ્પને પૂછ' કહી એક નજાકતભરી ઓ આપે છે. પોતાને મોઢેથી કોઈક આવી વાત કહેવાય તો એ પ્રેમ નહિ પણ પ્રેમનાં બણગાં લાગે. એટલે હૃદયની આ નાજુકમાં નાજુક વાત પોતે કહી, છતાં ન કહી જેવી રાખીને પુષ્પ જેવા નાજુક તત્ત્વને જ સોંપી છે.

કવિઓના કવિ ટાગોરે ફૂલને સ્થિર પતંગિયું કહ્યું હતું અને પતંગિયાને ઊડતું ફૂલ. ઊડતાં પતંગિયાંઓ આપણે સહુએ જોયાં છે. પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉમાશંકર ઊડતા પતંગિયાને 'વસંતની ચિઠ્ઠી' રૂપે તાદશ કરે છે ત્યારે આપણે કદી પતંગિયાં જોયાં જ નથીનો વસવસો આપીને આનંદ આપે છે. વાચકને આ વસવસો અને કાવ્યનો આનંદ બંને એકી સાથે આપવા એ જાણે કે કવિકર્મની ધન્યતા. પછી તો 'કાન પર રૂમઝૂમતો મૌનનો ટૂમો', 'પાંપણોને સ્પર્શતી આકૃતિઓ', 'ફોરમની બજતી વીણા', 'કિરણોનો સ્વાદ', 'લહરીની લટ'ને પંપાળવાનો નશો, 'ઇન્દ્રિયોથી વિશ્વને પીવાની વાત'. પંચેન્દ્રિયનો મેળો ભરાય છે હૃદયની ભૂમિ પર. પણ આ વિશ્વ કેવળ ઇન્દ્રિય પૂરતું જ ન રહે. ઇન્દ્રિય મારફતે તે ભીતરમાં પણ ઊતરે અને શબ્દમાં અવતરે:

> સૌન્દર્યો પી, ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે.
>
> —'નખી સરોવર ઉપર શરત્પૂર્ણિમા',
> નિશીથ, બી. આ. ૧૯૪૭, પૃ. ૧૨૦

> રહ્યાં વર્ષો તેમાં હૃદયભર સૌન્દર્ય જગનું,
> ભલા પી લે;........
>
> —'રહ્યાં વર્ષો તેમાં—', વસંતવર્ષા,
> પ્ર. આ. ૧૯૫૪, પૃ. ૧૬૦

> બધો પી આકંઠ પ્રણય ભુવનોને કહીશ હું:
>
> —'રહ્યાં વર્ષો તેમાં—', વસંતવર્ષા,
> પ્ર. આ. ૧૯૫૪, પૃ. ૧૬૦

> માઈલોના માઈલો મારી અંદર પસાર થાય છે.
>
> —'માઈલોના માઈલો મારી અંદર—',
> ધારાવસ્ત્ર, પ્ર. આ. ૧૯૮૧, પૃ. ૧૧

ઉમાશંકરની સર્જાતી કવિતા એની આગલી કવિતાના અનુસંધાનમાં સર્જાતી હોય છે, નવેસરથી. ભલે એ અવનવીન કાવ્યો રચે. પણ એમની સમગ્ર કવિતાનું એક 'still point' હોય છે. વિસ્તાર વ્યાપક અને ઊંડો થતો જાય પણ એનું સ્થિરબિંદુ અડીખમ હોય છે.

ઉમાશંકરે પ્રહ્લાદ પારેખને 'વર્ષાના કવિ' કહ્યા હતા. ઉમાશંકરને આપણે 'તડકાના અને ફૂલના કવિ' કહી શકીએ. જોકે આવાં 'લેબલ્સ' બહુ બહુ તો કવિની બાહ્ય ઓળખપટ્ટી થાય. એથી વિશેષ કશું નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

7323

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉમાશંકર હંસયુગલની સફેદ પાંખોથી આકાશ ભરાઈ ઊડ્યા પછી એક નવું અદૃશ્યદૃશ્ય આપણી કલ્પના સમક્ષ ચીતરે છે:

તડકાની વેલ પર ઊઘડતા ધવલ ફૂલના ગુચ્છ.

જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં ખુલાસાઓ ન હોય, અંદરની પ્રતીતિ હોય. કોઈ પૂછે કે આ પ્રતીતિ કેવી હોય? તો શુભ્રથી એને પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રેમ હોય ત્યાં શંકાના કાંટાઓ ન હોય. પણ જેમાં અનેક અનુત્તર ઉત્તરો સમાયા હોય એવા પ્રશ્નો હોય. એ પ્રશ્નો સામી વ્યક્તિને અકળાવવા માટેના ન હોય. પણ એક મીઠી મૂંઝવણના ઇશારા રૂપે હોય. અને એટલે જ અહીં પ્રશ્નો છે પણ વાગતા નથી, ફોર્યા કરે છે.

કમાડ કોઈક બહારથી ઠોકે. અહીં કોઈક અંદરથી કમાડ ઠોકે છે. જાણે બહાર જ બધું ન હોય! * જાગ્રત સર્જકના ચિત્તમાં સતત આંતર–બાહ્ય, બાહ્ય–આંતર આવનજાવન થતી હોય છે. આપણા વિકસતા ચૈતન્યને, તમામને આશ્લેષમાં લેવાની તાલાવેલી પ્રગટે છે. જેમાં તાલાવેલીનો સમાવેશ થયો છે એવા આવેશમય લયને કવિ આ રીતે વ્યક્ત કરે છે:

હાથ સ્પર્શે બારણાને, ખુરશીને, છોડને, હવાને
જાણે કોઈ માનવીને – માર્દવથી, આર્જવથી.

અદ્વૈત હોય છે પણ ક્ષણાંશ. સારું છે કે એનું આયુષ્ય બટકણું છે, કારણ કે દ્વૈત છે એટલે તો અદ્વૈતની ઝંખના છે. અને આ ઝંખના જ એવી છે કે લગોલગ હોઈએ છતાં અલગ; અલગ હોઈએ છતાં લગોલગ. ગાંધીયુગના આ કવિએ શરીરનો પણ મહિમા કર્યો છે એ સારી વાત છે. પણ એ શરીરની સાર્થકતા પ્રણયની દીક્ષાને કારણે. એમાં જ મનુષ્યનું, માનવજાતનું અને ભાવિ પેઢીનું કલ્યાણ. ઉમાશંકર 'પ્રણયની દીક્ષા એ જ તો માનવ્યની દીક્ષા' એવું એક સૂત્ર તારવી આપે છે. બોધાત્મક લાગતી આ પંક્તિ કાવ્યના સકળ પરિવેશમાં જોઈએ તો સ્વાભાવિક લાગે છે. પછી તો ભજનના ઢાળમાં ગીતની એક પંક્તિ છે. પંક્તિ છેડીને છોડી દીધી એમાં કવિનો સંયમ છે. બીજો કોઈ કવિ હોત તો અહીં ગીતનું લટકું મૂકી દેત. આ બે જણાં છે તે જ પૂરતાં છે, ધરતી પર ધરતીનો અનુભવ કરવા માટે અને ધરતી પર આકાશનો અનુભવ કરવા માટે. ઉમાશંકર 'emotional reality'ના કવિ છે. આ યુગલની ગૂંથાયેલી

---

* બારણાં બંધ હું જ્યારે કરું છું, ચિત્તમાં રહ્યું
કોક ત્યાં બોલી ઊઠે છે: 'કોણ બહાર રહી ગયું?'
—'કોક', આતિથ્ય, બી. આ. ૧૯૬૯, પૃ. ૧૫૦.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તર્જનીઓ એમણે ઝડપી છે પણ જાણે કે આપણા કાનમાં કહેતા હોય એમ કહે છે:

(જો કોઈ વાર પરસ્પર બતાવાઈ પણ હશે સ્તો!)

આનંદ-ઘૂમરીઓની સાથે કમળ અને વમળ બંને સંકળાયાં છે. અને શરીરની સીમામાં રહીને અસીમ પ્રણયનો અનુભવ કરતું યુગલ છેવટે તો હંમેશ માટે શું કાળમાં ફંગોળાઈ જશે? કવિની શ્રદ્ધા અનંતની શક્યતાનું બારણું ઉઘાડી આપે છે. એનાં બે હોવા છતાં બંનેના એકત્વનો આધાર અન્ય એકમાં છે. સામી વ્યક્તિ સાથે પણ એકત્વ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય જ્યારે માણસ પોતે જ પોતાની અંદર પૂર્ણ – પ્રપૂર્ણ રહે.

કાવ્યનો અંત કાવ્યને કોઈ જુદું જ પરિમાણ આપે છે. છેવટે વ્યક્તિએ તો સપ્તપદી બીજાની સાથે નહિ, પણ પોતાની સાથે ફરવાની હોય છે. પોતાની સાથેની સપ્તપદીનું સાતત્ય હંમેશાં શક્ય નથી. એટલે જ એ કહે છે:

નહીં ચાલે ક્યારેક ને ક્યારેક?

*અહીં ક્યારેક ને ક્યારેકમાં કદીક તો ચાલશે જ એની શ્રદ્ધા છે જ પણ સાથે સાથે એ સતત નહિ ચાલી શકે એનો પણ સૂર છે. પણ આ કાવ્ય આ પરિમાણ સાથે પૂરું નથી થતું, એ એક ત્રીજું પરિમાણ પણ સાધે છે.

આત્મા તો રાધિકા........
સાત ડગ પ્રભુની સાથેય તે
પ્રત્યેક નહીં ચાલે શું ક્યારેક ને ક્યારેક?

ઉમાશંકરે પોતે પણ આ કાવ્ય વિશે 'સપ્તપદી'ની પ્રસ્તાવનામાં બ્યાન આપ્યું છે તે નોંધીએ:

"ત્રીજી રચનામાં પ્રણય, દામ્પત્યસ્નેહ એ એક-કેન્દ્ર વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં કેવું પ્રબળ તત્ત્વ છે તેનો ઇશારો છે. એક થવા મથતી બે વ્યક્તિઓની વાત તો છે, પણ તેમાં ત્રીજા, એકત્વ આપનાર, તત્ત્વ – પ્રભુ(જે 'સપ્તપદી'માં અવારનવાર ડોકિયું કરે છે)નું પ્રાધાન્ય પણ સૂચવાય છે. જીવનસાથીની સાથે તેમ જ

* " . . . . સાત ડગનું
કદી લાધે જો જો મધુર રચી લે સખ્ય અહીંયાં;"
'રહ્યાં વર્ષો તેમાં—', વસંતવર્ષા, પ્ર. આ. ૧૯૫૪, પૃ. ૧૬૦.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુહૃદો – સજ્જનો (सतां हि सख्यं साप्तपदीनम् उच्यते – સંતોનું સખ્ય સાત ડગનું કહેવાય છે), અંતરતમ સ્વરૂપ, પ્રભુ સાથે સાત ડગલાં ચાલવાની અગત્ય અંગે પણ ઇશારો છે. એ પૂરતો, સાત પદો – કાવ્યોની આ 'સપ્તપદી'ના નામના અર્થમાં પ્રચલિત લગ્નવિધિને લગતા અર્થનો તંતુ પણ ભળે છે."

('સપ્તપદી', પ્ર. આ. ૧૯૮૧, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬)

આ કાવ્યમાં પ્રતીત થાય છે કવિની શ્રદ્ધા. અને એમને શ્રદ્ધા છે તો પ્રેમતત્ત્વમાં. કલાકાર કવિ છે એટલે આ શ્રદ્ધાની વાત એમણે છાપરા પર ચડીને નથી કરી, પણ હૃદયની ગુફામાંથી જાણે કે પોતાની જાત સાથે, સાક્ષી ભાવે વાત કરતા હોય એ રીતે કરી છે. કવિની શ્રદ્ધા પ્રેમમાં છે, સર્જનાત્મક પ્રેમમાં. જનન, જતન અને ભાવિ પેઢીનો ઉછેર — એ સર્જનાત્મકતા. માણસની પોતાની સાથે સાત ડગ માંડવાં એ સર્જનાત્મકતા. રાધિકા જેવો આત્મા પ્રભુની સાથે સાત ડગ માંડે એ પણ સર્જનાત્મકતા. સર્જનાત્મકતાના આ ત્રણ સ્તર છે. સૃષ્ટિના ક્રમમાં શિશુનો જન્મ, જાત સાથેની સપ્તપદીમાં સ્વનો જન્મ, પ્રભુ સાથેની સપ્તપદીમાં સ્વનું સમર્પણ અને પ્રભુનો જન્મ. ઉમાશંકરની કવિતામાં આધ્યાત્મિકતા છે, પણ આંખને આંજી નાખે અને આંધળી કરી મૂકે એવી ઓળખપટ્ટી વિનાની.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંજ પહેલાંની સાંજ

હજી આ કોકરવરણો તડકો છે
સાંજ તો પડવા દો
હજી આ સૂર્ય બુઝાતો ભડકો છે
દિવસને ઢળવા દો....

હજી ક્યાં પંખી આવ્યાં તરુવર પર?
અને ક્યાં દીપક પણ પ્રગટ્યા ઘર ઘર?
હજી ના મનડું બેઠું મહુવર પર
દેવ-મંદિરે નોબત સંગે
ઝાલર મધુર વગડવા દો....
સાંજ તો પડવા દો
દિવસને ઢળવા દો.

હજી ક્યાં દુનિયાદારી થાકી છે?
હવાની રૂખ બદલવી બાકી છે
હજી આ કિરણોમાં કરડાકી છે!
ગમતીલી ગોરજને ઊંચે
અંગેઅંગ મરડવા દો!
સાંજ તો પડવા દો:
દિવસને ઢળવા દો:

હજી આ ધરતી લગરીક ઊની છે,
ગગનની મખમલ તારકસૂની છે,
સાંજ તો શોખીન ને સમજુની છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કનકકિરણને નભવાદળમાં
અદ્ભુત રંગ રગડવા દો
સાંજ તો પડવા દો.
દિવસને ઢળવા દો.

—વેણીભાઈ પુરોહિત

આ કવિતા સાંજની છે અને છતાં નથી. સાંજ પહેલાંની સાંજ અને સાંજ એ બન્ને વચ્ચે એક અત્યંત પાતળી રેખા છે. કવિએ ભારે સલૂકાઈથી આ સૂક્ષ્મ રેખાના નાજુક તંતુને પકડી લીધો છે.

સાંજ વિશેનાં ઊર્મિકાવ્યો આપણા સાહિત્યમાંથીયે મળી રહેશે. આ પ્રકારની કવિતા mood – મિજાજને છતો કરે છે. જેમની કવિતાપ્રવૃત્તિ 'ભીંત ફાડીને પીપળો રે ઊગ્યો' એના જેવી છે એ વેણીભાઈએ જ ખુદ સાંજની કેટલીયે અલપઝલપ છબીઓને ખેંચી લીધી છે:

સમી સાંજના શમિયાણામાં
ધીમો ધીમો, ધૂપ જલે છે....
ઇન્દ્રધનુષનું ધરી ઉપરણું
ઝલકકિશોરી સાંજ રમે છે.

પશ્ચિમમાં પણ બે ભિન્ન યુગના કવિઓ પાસેથી સાંજનાં કેવાં જુદાં જુદાં ચિત્રો મળે છે:

It is a beauteous evening, calm and free;
The holy time is quiet as a Nun
Breathless with adoration; the broad sun
Is sinking down in its tranquility!

(Wordsworth)

Let us go then, you and I
When the evening is spread out against the sky
Like a patient etherised upon a table.

(Eliot)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વેણીભાઈએ સાંજ પહેલાંની સાંજને અને એના વાતાવરણને એક જ શબ્દથી સાંજથી જુદાં પાડચાં છે અને તે 'કોકરવરણો'થી. ઉમાશંકરે 'શેડકઢો તડકો' કહ્યો છે. ઉશનસ્ મેદાનમાં પડેલા તડકાને 'શિયાળુ કામળા' જેવા કહે છે. વેણીભાઈએ તડકાને કોકરવરણો કહીને એનો સ્પર્શ કેવો નવશેકો, સતપ હોય એનો અનુભવ આપ્યો છે. વેણીભાઈ ભાગ્યે જ વપરાતા અથવા તો ક્યારેય ન વપરાતા એવા શબ્દોનો ઉપયોગ કાવ્યમાં ઝાઝે ભાગે કુશળતાથી કરે છે. બેએક કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થઈ જાય પછી એવું બનતાં જોયું છે કે કવિની ભાષા ગંઠાઈ જતી હોય છે. 'સાંજ તો પડવા દો' એ ઉક્તિમાં, જાણે કે સામે કોઈક હોય એની પ્રતીતિ થતી હોય છે. અને કોઈ ન હોય ત્યારે પોતે તો હોય જ છે ને? આમ પોતે અથવા કોઈ પોતીકા જન સાથેનો વાતચીતનો લહેકો જણાય છે. બીજી પંક્તિમાં તો કવિએ એક paradox ઊભો કરી દીધો છે. બુઝાતો છતાં પણ ભડકો કહીને. અને આ paradoxમાં માત્ર માણસો જ નથી રહેતા; પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને પણ આ paradox જીરવવો પડે છે.

બુઝાવાની પૂર્વે અધિક ઊજળો દીપક બળે;
ડૂબી જાવા પૂર્વે અધિકતર સંધ્યા ઝળહળે.
(સુન્દરમ્)

સાંજ આવે છે ત્યારે પોતાનું એક નીરવ વાતાવરણ લઈને આવે છે. એ નીરવતાનો પણ એક રવ હોય છે. એનો પણ એક લય હોય છે. પોતાના નીડમાં પાછાં વળતાં પંખીઓ, ઊતરતા અંધકારને ભૂંસી નાખતાં ઘરેઘરે પ્રગટી ઊઠતા દીપકો, હાશ કહીને દોડધામને અંતે મહુવર પર બેઠેલું મનડું અને બધી વૃત્તિઓ પ્રવૃત્તિઓને અંતે કોઈક એક દિશા ચીંધતું દેવમંદિર, એની નોબત અને ઝાલરના રણકારમાં ઓગળી જતો કોલાહલ અને અહંકાર. સાંજનું વાતાવરણ હજી ક્યાં જામ્યું છે એવા પ્રશ્નો પૂછીપૂછીને સાંજના વાતાવરણને, મધુર અપેક્ષાની સૃષ્ટિને સાકાર કરી છે.

હજી ક્યાં દુનિયાદારી થાકી છે?
હવાની રૂખ બદલવી બાકી છે.

કવિએ શબ્દોના ઉપયોગમાં સારી સૂઝ પ્રગટ કરી છે. દુનિયા ક્યારેય થકવી નથી દેતી, દુનિયાદારી જ માણસને હતો ન હતો કરી મૂકે છે. વહેવાર, છળ, કપટ, કાવાદાવા આ બધું જ જાણે કે 'દુનિયાદારી'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શબ્દમાં આ[illegible] છે. દુ[illegible] થઈ જાય ત્યારે સાચી દુનિયા – સાંજની દુનિયા ઊઘડે. સાંજ આવે છે અને હવાનો સ્પર્શ માત્ર જ આવતી સાંજના અસ્તિત્વની ચાડી ખાય છે. કાન્તે એક પંક્તિમાં ઘણું કહી દીધું છે:

હવા ઠંડી મૃદુ વહનથી સૂચવે છે પ્રદોષ.

કવિએ હજી સાંજ નથી પડી એ આ રીતે કહીને સાંજની ઝંખનાને વહેતી કરી છે. હવાની રૂખ બદલવી બાકી છે. સાંજની ઠંડીનો — એની ટાઢકનો તો ચમકારો જ જુદો. 'રૂખ' જેવો વ્યાપારી દુનિયાનો શબ્દ પણ અહીં એવી રીતે પ્રયોજાયો છે કે સહેજ પણ અતડો નથી લાગતો. ફૈજ અહમદ ફૈઝનો 'કારોબાર' શબ્દનો ઉપયોગ પણ નોંધવા જેવો છે:

ગુલોંમેં રંગ ભરે બાદે નૌબહાર ચલે,
ચલે ભી આઓ કિ ગુલશનકા કારોબાર ચલે.

ગમતીલી ગોરજના અંગમરોડનો લય તો કોઈ નૃત્યકાર જ સાકાર કરી શકે. કવિએ બહુ લાડથી એને શબ્દસ્થ કરી દીધો છે.

સાંજ પહેલાંની સાંજ વખતે ધરતીનો સ્પર્શ કેવો હોય એ પ્રશ્ન પાંચેક માણસોને પૂછી જુઓ. ધરતીના સ્પર્શથી વંચિત એવા સૌ કંઈક કહેશે ખરા, પણ એ બધાં અનુભવ અને અનુભૂતિ વિનાનાં વલખાં જ હશે. કવિએ ધરતીને 'લગરીક ઊની' કહીને એની feel કેવી હોય એ પ્રત્યેક સહૃદય પર છોડી દીધું. પછી તો તારક સમી ગગનની મખમલનો ઉલ્લેખ છે. ઊની ધરતીની પડખે ગગનની તારકસૂતી મખમલને મૂકીને કવિએ આડકતરી રીતે પણ પૃથ્વી-પ્રેમ તો પ્રગટ નથી કર્યો ને? ધરતી અને ગગનની વચ્ચે, સંધિકાળે રહેલો માણસ એ તો લલકારી ઊઠવાનો: "સાંજ તો શોખીન ને સમજુની છે." સાંજ તો ઊતરે છે બધે, પણ અવતરે છે કોઈકમાં જ. સાંજ તો એની, જે એને મન ભરીને માણી શકે: જેનામાં શોખ હોય અને સમજ હોય એ જ એને પામી શકે. અને નભ-વાદળમાં સાંજને સમયે જે રંગોની રમણા થાય છે એ બધા રંગોને રંગેરંગનાં નામ આપી અને જુદા જુદા કરીને બતાવવા એવું ઓછું છે? કવિએ એટલે જ રંગની આગળ અદ્‌ભુત વિશેષણ મૂકીને, કલાકારનોય કળાકાર આ ઈશ્વર જે રંગો પ્રગટ કરે છે એ રંગોને લાલ, પીળો અને વાદળીના નામે ઓળખવાને બદલે, આપણે અદ્‌ભુતના નામે જ ઓળખીએ તો કેવું, એમ જાણે કે સૂચવી દીધું છે.

જૂન ૧૯૯૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક પ્રશ્નગીત

દરિયામાં હોય એને મોતી કહેવાય છે, તો આંખોમાં હોય તેને શું ?
અમે પૂછ્યું : લે બોલ, હવે તું....

પંખીવછોઈ કોઈ એકલી જગ્યાને તમે માળો કહેશો કે બખોલ ?
જોવાતી હોય કોઈ આવ્યાની વાટ ત્યારે ભણકારા વાગે કે ઢોલ ?
બોલો સુજાણ, ઊગ્યું મારામાં ઝાડવું કે ઝાડવામાં ઊગી છું હું ?
અમે પૂછ્યું : લે બોલ, હવે તું....

ઊંચી ઘોડી ને એનો ઊંચો અસવાર : એના મારગ મોટા કે કોલ મોટા ?
દરિયો તરવાની હોડ માંડે તો દરિયાનું પાણી જીતે કે પરપોટા ?
સૂરજ ન હોય તેવી રીતે ઝીંકાય છે એ તડકાઓ હોય છે કે લૂ ?
અમે પૂછ્યું : લે બોલ, હવે તું....

—રમેશ પારેખ

ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં અફાટ સર્જકતાને કારણે વૈપુલ્યથી ગીત, ગઝલ અને અછાંદસના વૈવિધ્યથી રમેશ પારેખનું નામ ઊર્મિકવિતા સાથે ગૂંથાયેલું ને ગંઠાયેલું છે. એની કલમમાંથી આખો ને આખો ગીતાનો દરિયો ઊછળી આવે છે, એમાં અનેક મનમોહક શંખો, છીપો અને મોતીઓ છે. એમાંથી કોની પસંદગી કરવી એ એક સહૃદય તરીકે મૂંઝવે એવી વસ્તુ છે. અને આપણી મૂંઝવણ એ રમેશની કવિતાની સિદ્ધિ છે.

મને ગમતાં એનાં અનેક ગીતોમાંથી હું આ 'એક પ્રશ્નગીત' પસંદ કરું છું. 'કવિતા'ના તંત્રી તરીકે આ ગીત જ્યારે મારી પાસે આવ્યું ત્યારે એના ઉપાડથી જ હું ઘવાઈ ગયો. રમેશ પારેખનાં મોટા ભાગનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગીતાના ઉપાડ, એની જ પંક્તિને આધારે કહેવું હોય તો કહી શકીએ કે 'એક ખુલ્લી તલવાર જેવી છોકરી' જેવા હોય છે.

કવિતા એ વર્ડ્ઝવર્થના કહેવા પ્રમાણે કેવળ લાગણીનો ઊભરો નથી તેમ કેવળ શાંતિની ક્ષણોમાં જાળવેલી ઊર્મિ પણ નથી; પણ આ બે અંતિમોની છીપમાં બંધાતું મોતી છે. આવેશ અને અનાવેશ એ બંનેની આવશ્યકતા છે. આવેશ કવિતાનું પ્રારંભબિંદુ હોય તો અનાવેશ કલાકારનું ચરમબિંદુ છે.

શું દુનિયા છે! દરિયામાં હોય એને મોતી કહે. પણ આખા ને આખા દરિયાને, એની વિશાળતા અને એની ખારાશને, એની માછલીઓને, ચિરાયેલા સઢોને અને નૌકા ડૂબે એવી પરિસ્થિતિઓને મનુષ્ય પોતાની આંખમાં સમાવી લે અને પછી, જાણે કે આખો સાગર ઘૂંટાઈને એક પાણીદાર મોતી જેવું આંસુ બંધાયું હોય એને શું કેવળ આંસુ જ કહીશું? આ વેદનાને કોઈ નામ નહિ? નિશાન નહિ? પણ કાવ્યનાયિકાએ, એનું નામ આપવું હોય તો શું આપી શકાય એ પ્રશ્ન, જેને કારણે એ વેદના ઊમટી છે એ વ્યક્તિને જ પૂછ્યો છે.

વેદનાનું મૂળ છે વહી ગયેલી વ્યક્તિ, અને એને કારણે જન્મેલી એકલતા. પણ કવિ એ એકલતાને ભારે માર્મિક રીતે પ્રગટ કરે છે. નિરુત્તર કરી મૂકે એવા પ્રશ્નો પૂછીને :

પંખીવછોઈ કોઈ એકલી જગ્યાને તમે માળો કહેશો કે બખોલ?

'વછોઈ' શબ્દ વેણીભાઈની પંક્તિમાં કહીએ તો, "વ્હાલાં જેને જાય વછોડી, એ હૈયું ગુપચુપ જલે છે"–ની યાદ આપે છે. પંખી નથી પછી એ ખાલી એકલી જગા છે, એ કોઈ જગા છે. બહુ ઉદાર થઈએ તો જેમાં એકલતાનું પંખી બિડાયેલી પાંખે ફફડ્યા કરે એવી બખોલ છે, પણ એ માળો તો નથી જ નથી. માળામાં તો વાસ હોય અને સહવાસ હોય. પછી તો કવિએ અધીરી પ્રતીક્ષાનું એક ચિત્ર આપ્યું છે; કોઈક આવશે એના ભણકારા વાગે છે કે ઢોલ? સહૃદયની પ્રતીક્ષા અને તિતિક્ષા સિવાય એનો જવાબ બીજું કોણ આપી શકે? જાણે કે ઉખાણું પુછાતું હોય એમ "બોલો સુજાણ" કહીને પ્રશ્નને ઘૂંટે છે. પણ કેટલાક પ્રશ્નો એવા હોય છે કે એના ઉત્તર નથી હોતા, અને ઉત્તર હોય છે તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એનું પૂર્ણવિરામ નથી હોતું. કાંટે કાંટો નીકળે એમ સામો પ્રશ્ન પૂછીને જ પ્રશ્નને અવાક્ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે:

ઓલો સુજાણ, ઊગ્યું મારામાં ઝાડવું કે ઝાડવામાં ઊગી છું હું?

આ કયા વૃક્ષની વાત છે? પ્રતીક્ષા વૃક્ષ થઈને ઊગે છે. વિરહમાં જ પ્રેમનું ચૈતન્ય પાંગરે છે અને એક ચિત્ર તમે કલ્પી પણ શકો કે કાવ્યનાયિકા પ્રતીક્ષા કરતી વૃક્ષ પર ચડી ઊંચે જીવે કોઈનાં આવતાં પગલાંના ભણકારાને પોતાની આંખમાં સમાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં એટલી બધી તલ્લીન અને તદાકાર થઈ ગઈ છે કે એના અને વૃક્ષના આકારનું અદ્વૈત રચાયું છે.

મને તો આ કાવ્ય વાંચતાંની સાથે એઝરા પાઉન્ડના 'A Girl' કાવ્યની પહેલી પાંચ પંક્તિઓ યાદ આવી ગઈ.

The tree has entered my hands,
The sap has ascended my arms,
The tree has grown in my breast–
Downward,
The branches grow out of me, like arms.

વૃક્ષ મારા હસ્ત મહીં પ્રવેશ્યું છે,
વૃક્ષ કેરો રસ મારા બાહુ લગી ચડયો છે,
વૃક્ષ મારી છાતી મહીં વિકસ્યું છે—
નીચે જતું,
મારામાંથી ડાળીઓ ફૂટે છે, બાહુ જેમ.

(ગુજરાતી અનુવાદ વાડીલાલ ડગલીનો છે.)

સ્મૃતિએ આટલું જ કામ નથી કર્યું. ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ તરફથી માર્ટિન ઓલવુડના કાવ્યસંગ્રહ 'પ્રેમ વાચા માગે છે'નું મુખપૃષ્ઠ જોયું છે? રમેશ પારેખની આ પંક્તિઓ, એઝરા પાઉન્ડની પાંચ પંક્તિઓ અને 'પ્રેમ વાચા માગે છે'નું મુખપૃષ્ઠ એ ત્રણે મળે છે ત્યારે મારી આંખ સામે એક નવી જ કવિતા રચાય છે.

જે વ્યક્તિ ગઈ છે એ મામૂલી વ્યક્તિ નથી, મહામૂલી વ્યક્તિ છે — મોટા ઘરનું માણસ હોય, જેની ઘોડી ઊંચી હોય, જેનો અસવાર ઊંચો હોય, એનું શું મોટું ને શું ખોટું? જાણે કે એણે આપેલો વાયદો અને વિરહનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પ્રલંબ રસ્તો, એ બંને એકમેકની સ્પર્ધામાં ઊતર્યા છે. દરિયો તરવો છે પણ એની હોડમાં કોણ ઊતર્યું છે? દરિયાનું પાણી અને પરપોટા. પ્રેમમાંથી વિરહ પ્રગટે છે અને વિરહમાંથી પ્રેમ. આમાં કોણ દરિયો, કોણ પાણી ને કોણ પરપોટા! આકાશમાં નથી સૂરજ, અને છતાંયે કશું જીવલેણ ઝીંકાય છે. ઉઘાડી આંખે પણ સમજ નથી પડતી કે આ તડકો કહેવાય કે લૂ કહેવાય. પ્રણયની વિફળતાને માત્ર આપણી જ ભાષાના નહિ, દુનિયાની ભાષાના કવિઓ ગાતા આવ્યા છે અને કવિતાને સફળ કરતા આવ્યા છે. પ્રણયવૈફલ્ય એ નિયતિનો કેવો શાપ છે કે મનુષ્યને જયન્ત પાઠક કહે છે એમ રસ્તા કે ઝરણાનું પણ અલ્પ કે પૂર્ણ સૌભાગ્ય ન મળ્યું. એમનું જ એક કાવ્ય અંતે મૂકું છું, કદાચ એમાં બધા પ્રશ્નોના જવાબ સમાયા હોય અથવા ન પણ હોય :

રસ્તાઓ અચાનક મળી ગયા
બે ઘડી વાતે વળગ્યા ને
છૂટા પડી ગયા.

ઝરણાં અચાનક મળી ગયાં
એકબીજાને ભેટચાં ને
ભળી ગયાં.

અમે અચાનક મળી ગયાં
—અમે, ના રસ્તા કે ના ઝરણાં
એટલે—
ના છૂટાં પડયાં, ના ભળી ગયાં!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહી શકો તો

આ જોઈ લો, શોધી દિયો, શકો તો,
આ મૂળ સોતો અહીં છોડ છે ઢળ્યો;
આ એક છેડે વળગેલ મિટ્ટી ને
ત્યાં અન્ય છેડે ફૂલડાં રહ્યાં ખીલી.

અને અહીં પાસ પડયો છ કયારડે
ખાડો જરા, જ્યાં હતું અલ્પ આ તરુ,
ને વાયરા, ને જલ, તેજ સૂર્યનાં
બધાં અહીં, – બાજી સમસ્ત ખુલ્લી આ
મૂકી દીધી છે જગ સર્જનારે.

હું પૂછું : કહો આ અહીં શું બની ગયું ?
આ એક છેડે જલ – માટીના રસો,
આ વાયુ ને તેજ તણા તરંગ સૌ
પ્રવેશી આ બીજ વિષે વધી વધી
ત્યાં અંકુર્યા, પાંગરિયા, અને બીજે
છેડે જતાં કો નવરંગના ભર્યા
કો બીજથી પારની સૌરભે પૂર્યા
પુષ્પો થઈને મલકી હસી રહ્યા

બે વેંતની આ વચમાં અરે કશી
અગમ્ય આ ગંમત કો ગયું કરી ?

—સુન્દરમ્

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે વ્યક્તિ ઉઘાડી આંખે જોતી જ ન હોય, જોતી હોય તો જોવાનું જોતી ન હોય અથવા તો ધારીધારીને જુએ છતાં પણ જેની આંખ આ વિશ્વની બારાખડી ઉકેલી શકતી ન હોય – એ વ્યક્તિના સંબોધનથી આ કાવ્યનો પ્રારંભ થાય છે. એ વ્યક્તિ કોઈ પણ હોઈ શકે. એટલે જ આ સંબોધન જાતથી આરંભ પામીને જગતના છેડા સુધી વિસ્તરે એવું છે.

મનુષ્યની દૃષ્ટિ એટલી બધી સીમિત છે કે જે નરી આંખે દેખાય એને જ એ સ્વીકારે. કદાચ દૃષ્ટિની પારના કોઈ તત્ત્વની એ અવહેલના કરતાં પણ અચકાયો નથી. આંખે દેખાય તે જ એ જુએ અને જે જુએ એ પણ એ સમજે છે ખરો? અને એવું ઓછું છે કે આપણી બુદ્ધિમાં જે કાંઈ સમાય એટલું જ સાચું? કેટલાંક રહસ્યો એવાં હોય છે કે જેનો કેમે કરીને પાર ન પામી શકાય.

વૃક્ષનાં પર્ણોને રાત આખી તાકીતાકી જુઓ પણ એના પર ઝાકળ કેમ બંધાય છે એ વાત તો અકળ જ રહેવાની. કળીમાંથી ફૂલ થાય છે એના પરિણામને આપણે જાણીએ છીએ. પણ કળી અને ફૂલની વચ્ચેની કોઈ નિગૂઢ પ્રક્રિયાને કેમ પામી શકશું?

આ તો બીજમાંથી ફૂટી છે ડાળ
એક એક પાંદડીમાં પ્રકટ્યું પાતાળ

(જગદીશ જોશી)

– એમ પરિણામના આનંદને ગુંજી શકીએ. શ્રી સુન્દરમનું આ કાવ્ય વાંચતાં વાંચતાં એલિઝાબેથ જેનિંગ્ઝે 'Every Changing Shape'ની પ્રસ્તાવનામાં કહેલી એક વાત યાદ આવી: "For the mystic is concerned to describe his mystical experience, whereas the poet is only interested in the fruits of his poetic experience — in his poem, in fact the mystic looks for the seed, the poet for the flower."

આ મૂળ સોતો છોડ, આ મિટ્ટી, ખીલેલાં ફૂલ, આ વાયરો, જલ ને સૂર્યનું તેજ, આ બીજ, અંકુર અને આ સુવાસ – આ બધું જ – સર્જનારે મૂકેલી આ ખુલ્લી બાજી – આ બધું તો છે; આ બધાંને પામે એવું મનુષ્યનું અસ્તિત્વ પણ છે; પણ એ એને પામે છે ખરો? એની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શક્યતા અને અશક્યતાનો નિર્દેશ કવિએ અહીં સાંકેતિક રીતે અંતે પ્રશ્નમાં ઉત્તરને પૂરીને કર્યો છે.

જાણે સમસ્ત મનુષ્યજાતિ માટે પડકારરૂપ ન હોય એવો કાવ્યનો નાટ્યાત્મક ઉપાડ જુઓ :

આ જોઈ લો, શોધી દિયો, શકો તો,

આખા કાવ્યમાં 'આ'નું પુનરાવર્તન વાતને નક્કર રીતે વ્યક્ત કરવામાં વિશેષ ઉપકારક નીવડે છે. આંખે દેખાતાં આ બધાં તત્ત્વોના નેપથ્યમાં આંખ જેને જોતી નથી એવા આના સત્ત્વ પ્રત્યે જાણે કે એ રીતે મીટ ન માંડી હોય! આ realityનો આધાર કોઈ superior reality માટેનો ન હોય! 'ને', 'અને'નો પણ કાવ્યમાં ઉપયોગ સાવ અમસ્તો નથી: એ સંબંધ સૂચક છે. આ બધાં તત્ત્વોની વચ્ચે પરસ્પર કંઈક સંબંધ સ્થપાય છે અને એમાંથી કશુંક રચાય છે. આ બધાંની ભિન્નતા-માંથી કશુંક અભિન્ન એવું આકાર લે છે, અને આ પૃથ્વી પર આપણે તો જાણે કે મૂળથી જ છિન્નભિન્ન.

"હું પૂછું: કહો આ અહીં શું બની ગયું?"...આ વિસ્મયસૂચક પ્રશ્ન વિસ્તરતો વિસ્તરતો ઉમાશંકરની પંક્તિને પણ પોતાના આશ્લેષમાં લઈ લે છે :

માટી, તને મૃદુ ફૂલ બનીને
મહેકવાનું સૂઝ્યું ક્યાંથી ?
ધરતી, તને હૈયું બનીને
ધબકવાનું આવડ્યું ક્યાંથી ?

ગીતની ધ્રુવપંક્તિની જેમ 'આ એક છેડે, ત્યાં અન્ય છેડે'નો લહેકો થોડાક શબ્દફેરે અહીં આવ્યા કરે છે એ પણ નોંધવા જેવું છે.

પંચેન્દ્રિયથી આખા વિશ્વ સાથે એકાકાર થઈ જાઓ છતાંય આ વિશ્વની પાછળ રહેલા એક આકારને ઓળખી શકો છો ખરા? આ ફૂલને અને એના રંગોને જોઈ લો, એની સૌરભને સૂંઘી લો, એની કુમાશને સ્પર્શી જુઓ, જલ-માટીના રસને માણી લો, જેમાં પ્રભુનો પગરવ સંભળાય એવા સ્મિતને ઉકેલી લો : પછી પણ ખાલી જગાને તમે પૂરી શકો છો ખરા?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને બીજે
છેડે જતાં કો નવરંગના ભર્યાં
કો બીજથી પારની સૌરભે પૂર્યાં
પુષ્પો થઈને મલકી હસી રહ્યાં.

મનુષ્ય આ બધું જોઈને, જાણીને, માણીને પણ કશું પામી ન શકતો હોય એટલા માટે તો પુષ્પોનો મલકાટ હાસ્યમાં ફેરવાઈ નહિ ગયો હોય ને!

બે વેંતની વચ્ચે આ કયા વિરાટ તત્ત્વની લીલા? આ ખુલ્લી બાજીમાં કોની અગમ્ય ગમ્મત? – આ પ્રશ્ન સૂક્ષ્મ થતો થતો જાણે કે કોઈ શાંતિના પૂર્ણવિરામનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

નર્યા વાસ્તવને વળગતા માનવીને સ્પૅનિશ કવિ યિમિનેઝ કપાળમાં સહેજ આંખને ઊંચે ચડાવીને નિરુત્તર કરી મૂકે એવા ઉપાલંભે પૂછે છે:

"It was no one. Water." No one?
Is the water no one?
"There is no one. The flower."
Is there no one?
But is the flower no one?
"There is no one. It was the wind."
No one?
Is the wind no one?
"No one. Illusion." There is no one?
And is illusion no one?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુષ્પ થૈ આવીશ

હું પુષ્પ થૈ આવીશ તારી પાસમાં.
તું બાળ નાનું ખેલતું હોશે તરુની હેઠળે;
હું ટપ દઈ તારા શિરે ટપકીશ–
તારી આંખનો ભોળો અચંબો પીશ;
તારા હાથનું નાનું રમકડું થૈ રહીશ રમી, ભલે
તું પાંદડી પીંખી પીંખી મેલે ઉડાડી આભમાં.
હું પુષ્પ થૈ આવીશ તારી પાસમાં.

તું નાનકી બાળા હશે કોડે ભરી કૌમાર્યના,
હું કેશ તારે લાડીલી વેણી બની ઝૂલીશ;
તારા કાનમાં ઝૂલી કપોલે તાહરે ગેલીશ,
કે ગજરો બની તારા કરે સોહીશ મોહીશ સર્વનાં મન,
તું ભલે હો સ્વપ્નની ડાળે ચડી મુજને જતી બસ વિસ્મરી.
હું પુષ્પ થૈ આવીશ તારી પાસમાં.

તું હશે જોબનછટાળો છેલ કો સોહામણો,
હું હૃદય પર તારે બટન આવી જઈ બેસીશ.
તારી આંગળીનાં ટેરવાં હા પળપળે ચૂમીશ.
તારું ચિત્ત ચોર્યાશી દિશે ભમતું ભલે હોયે છતાં,
શી ખબર તુજને અરે કે હૃદયરસ તારો પીનાર જ એક હું.
હું પુષ્પ થૈ આવીશ તારી પાસમાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તું હશે ગૌરવઘટાળો કે મહાજન માનીતો,
હું કંઠ તારે હાર ભરચક સૌરભે મહેકીશ;
હું આજાનુ તારે અંગ ઝૂલતો કદમકદમે,
સંગ તવ આંદોલને ડોલીશ.
તારું ચિત્ત કોઈ ઉદાર પ્રેમળ નિશ્ચયે રહેશે વહ્યું,
એ વહનમાં તવ સંગ આખું જગત જૈ ઘૂમીશ હું.
હું પુષ્પ થૈ આવીશ તારી પાસમાં.

તું હશે કે માનવોત્તર દેવચિતિ સંબુદ્ધ જન,
હું ચરણ તારે શ્વેત જૂઈ પુષ્પપુંજ થઈ ઠરીશ;
એ ચરણની રજશું ભળી, રજને સુગંધે સંભરીશ,
તવ આત્મ હા પરમાત્મ સંગે ગુફતગુમાં લીન તબ
તવ દ્વારરક્ષક ધવલતમ પાવિત્ર્યધન્વા થૈશ હું.
હું પુષ્પ થૈ આવીશ તારી પાસમાં.

—સુન્દરમ

'હું પુષ્પ થૈ આવીશ તારી પાસમાં'...આ પ્રથમ પંક્તિમાં જ ભક્ત-હૃદયનો સંકલ્પ છે. પ્રભુ પાસે પહોંચવું છે, પણ સાવ હળવા ફૂલ થઈને. દૈવી તત્ત્વને પામવા માટે આક્રમક થવું એટલે એ તત્ત્વને પામ્યા વિના જ ગુમાવવા જેવી વાત થાય. ઈશ્વર ગમે તે સ્વરૂપે હોય પણ એની પાસે ફૂલ થઈને પહોંચવું એવો અનાક્રમક સંકલ્પ છે. આ સંકલ્પમાં કવિની શ્રદ્ધાની ફોરમ મહેકે છે.

કવિનાં હૃદયચક્ષુ સામે પ્રભુનાં એક પછી એક સ્વરૂપો ઊમટતાં આવે છે. એ પલટાતા સ્વરૂપની સાથે પુષ્પનું સ્વરૂપ તો એનું એ જ રહે છે. માત્ર પુષ્પની કર્મગતિ બદલાય છે. પરમાત્માના પલટાતા સ્વરૂપની સાથે પુષ્પની કર્મલીલાનું લીલયા કરેલું આલેખન, ભાવ અને ભાષામાં વહેતો શ્રદ્ધાનો પાતાળઝરો અને આ બધા દ્વારા સર્જાતું વિસ્મયનું વિશ્વ આ કવિતાની આબોહવા બાંધી આપે છે.

સૌથી પ્રથમ તો કવિની દષ્ટિ સમક્ષ પ્રભુનું બાહ્ય સ્વરૂપ દેખા દે છે. આમ પણ, વિરાટ વામનનો દેહ લઈને જ પ્રવેશે છે ને! અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિર્દોષ બાળકની આંખમાં જે ચમકારો દેખાય છે એમાં દિવ્ય પાવક ન દેખાય તો જ નવાઈ. બાળકોને પ્રભુના પયગંબર તરીકે ઓળખાવાયાં છે. એમ પણ ક્યાં નથી કહેવાયું કે પ્રત્યેક શિશુ આ સૃષ્ટિમાં એવો સંદેશો લઈને આવે છે કે ઈશ્વર હજી માનવજાતથી પરવારી નથી ગયો !...અને રામ-કૃષ્ણની બાળલીલાને વર્ણવતાં કવિઓ ક્યારે થાક્યા છે ?

વૃક્ષની હેઠળ ખેલતા નાના બાળ ઉપર આવીને ઓચિંતું ટપકી પડવું એમાં જે આનંદના અવતરણનો, જલનાં ફોરાં જેવો અવાજ છે એને કવિએ એક જ પંક્તિમાં મૂર્ત કર્યો છે :

હું ટપ દઈ તારા શિરે ટપકીશ

અને બાળકની આંખમાં તો ઓચિંતા આવીને ટપકતા પુષ્પનો રણકાર સાંભળી નર્યો ભોળો અચંબો ઊછળ્યા વિના કેમ રહે ! એ ભોળા અચંબાને પીવાની વાતને કવિએ વહેતી કરી છે. જાણે બંધ આંખથી જ એ અચંબો પીવાનો હોય અને પરિતૃપ્તિને માણવાની હોય ! એનાં બિડાયેલાં પોપચાં જેવી પ્રાસયોજના પણ ઓછી આકર્ષક નથી !

હું ટપ દઈ તારા શિરે ટપકીશ--
તારી આંખનો ભોળો અચંબો પીશ.

—બાળકના હાથમાં આવી પડેલું પુષ્પ, પુષ્પની પાંદડીઓથી પણ નાજુક એવી એની આંગળીઓ, પુષ્પદળ સમી મખમલી હથેળી, એની સુંવાળપ — અને એનાથી પીંખાઈ જવાનું હોય એથી વળી વિશેષ ધન્યતા કઈ ? પાંખડીઓનાં — પોતાના અહમ્‌નાં બધાં જ બંધન તોડી વ્યાપક આભમાં ફેલાઈ જવાનું હોય તો એના હાથનું આવું નાજુક રમકડું થવાની સાર્થકતા !

પ્રભુ પાસે પુષ્પ થઈને પહોંચવાની વાત અંતિમ અને અફર છે. કૌમાર્યના કોડે ભરેલી નાનકડી બાળાનું એનું રૂપ હોય તો એ રીતે પણ ગતિવિધિ બદલીશ એવી ભક્તહૃદયની અભીપ્સા 'નિશ્ચયના મહેલ'માં વસી છે. કેશમાં વેણી બની ઝૂલીશ કે કરમાં ગજરો થઈને સોહીશ. કવિએ પંક્તિઓને કન્યાના હૃદયના ઉછાળે એવાં લાડ લડાવ્યાં છે કે લહેરખીના સ્પર્શે ઝૂલી ઊઠતી વેણીના લયને ચિત્રિત કરી દીધો છે :

હું કેશ તારે લાડીલી વેણી બની ઝૂલીશ
તારા કાનમાં ઝૂલી કપોલે તાહરે ગેલીશ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વેણીની આગળ 'લાડીલી' શબ્દનું ઔચિત્ય તો ત્યારે સમજાય જ્યારે એ શબ્દો વચ્ચે સંચરતી લહેરખીને જોઈ શકો. પછી એ પુષ્પની સુવાસમાં મસ્ત થઈને ભલે એ કન્યા પુષ્પને વિસ્મરી જાય. એના વિસ્મરણમાં જ ક્યાંક એનું અસ્તિત્વ હશે. કન્યાના સ્વપ્નની ડાળના મીઠા અજાણ્યા કંપ ક્યાંક હશે તો એમાં એનું જ અસ્તિત્વ હશે.

આ કવિએ 'યાત્રા'માં ગાયું છે એ સંદર્ભ અહીં યાદ આવે છે:

હવે પ્રભુ જો મુજ પ્રેમ વાંછે,
આવે ભલે તે લયલા બનીને.

ગૌરવઘટાળા મહાજનરૂપે વસેલા એ પરમતત્ત્વના કંઠમાં હાર થઈને ઝૂલવાનો આનંદ છે. એના વિશ્વ સાથેના સંબંધમાં, અખિલ સાથેના સંસ્પર્શમાં જે મુદ્દાની ક્ષણ છે એને કવિએ સજીવ કરી છે.

અને અંતમાં તો કવિતાની અને ભક્તિની કોઈ અનન્ય પરાકાષ્ઠા આવે છે. પ્રભુના ચરણકમળમાં શ્વેત જૂઈ થઈને ઠરવાની, ચરણરજમાં સુગંધ થઈ ભળી જવાની પ્રશાંત પરિતૃપ્તિ છે. કવિએ ગુજરાતી ભાષાને એક નવો શબ્દ પણ આપી દીધો: 'પુષ્પધન્વા' પરથી 'પાવિત્ર્યધન્વા'. પ્રભુ સાથે આવી ગુફતેગુમાં મૌન એ પુષ્પની ફોરમ થઈને જ વિલસતું હશે ને!

પરાગરજની સૂક્ષ્મતા કવિએ અહીં ઘૂંટી છે. ભક્તિવેડા વિનાના આ ભક્તિકાવ્યમાં હૃદયની અભીપ્સા કલાત્મક રીતે નિરૂપાઈ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક નામેરી વૃદ્ધને મળતાં

ખીલી સમી ખોડાઈ ગઈ મારી નજર
મારા ઉપર
હું વૃદ્ધ આંખોમાં ભરી મણએક ઘેરી ઊંઘની ઊંડી અસર
(જ્યાં અગ્નિનું અંજન સ્વયં હું આંજતો)
અંધારના મખમલ સુલાયમ પોત શા
મારા સુંવાળા વાળ
આજે રૂખડા
સુક્કા તણખલા ઘાસના ટુકડા સમા
અહીં તહીં જરી ફરકી રહ્યા
જાડી કશી બેડોળ કૈં રે દોરડા જેવી ડઠર
મારી નસો સૌ સામટી ઊપસી રહી
(જેની મહીં વેગે વહેતા મત્ત મારા રક્તમાં
શત સૂર્યની ઉષ્મા હતી)........
'મળશું કદી' કહી તે નલિન ચાલ્યો ગયો.
કોલાહલોની ભીંસથી તૂટુંતૂટું થઈ આ રહ્યા
રસ્તા પરે
'મળશું નકી' બબડી કશું હું મૂઢ
વર્ષો વીસ મૂકી ક્યાંક મારાં ભૂલમાં
હું ભૂલમાં આગળ અને આગળ કશે ચાલ્યો જતો........

—નલિન રાવળ

જુલે સુપરવિલે નામના એક ફ્રેન્ચ કવિની કવિતાના અંગ્રેજી અનુવાદની મનમાં વસી ગયેલી પ્રારંભની પંક્તિઓ આ કાવ્ય વાંચતાં યાદ આવી ગઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

God speaks :

I am looking for a raindrop
Just now fallen into the sea.

શું આપણું શૈશવ કે શું આપણું યૌવન, એ કાળના સમુદ્રમાં ઝરી જતું વર્ષાનું બિંદુ નથી? અને કેટલીક પરિસ્થિતિમાં ઈશ્વર જેવા ઈશ્વર પણ લાચાર હોય તો માનવીનું તો વળી શું ગજું?

આપણું એ પરમ સદ્‌ભાગ્ય છે કે આપણે આપણામાં રહેલા શિશુને ગમે ત્યારે મળી શકીએ છીએ. શૈશવની અવસ્થા ભોગવી ચૂકયા છીએ એટલે એની સાથે સર્જાય છે પુનઃમિલન. પણ જેને આપણે (લાંબું જીવીએ તો) ભાવિમાં અચૂક મળવાના છીએ એવા, આપણામાંથી જ પ્રકટેલા વૃદ્ધ સાથેના, — એટલે કે વૃદ્ધાવસ્થાની સાથેના મિલનની એક ક્ષણની શાશ્વત વ્યથાના ઉદ્‌ગારનો આકાર આ કવિતામાં રચાયો છે.

'બધું બરાબર છે કે નહિ' એની નોંધ કરી લેતી નજર સ્વરૂપને આ રીતે જુએ અને જે અવાક આંચકો અનુભવે ત્યાંથી કવિતાનો પ્રારંભ થયો છે.

ખીલી સમી ખોડાઈ ગઈ મારી નજર

પ્રથમ પંક્તિમાં દીર્ઘ ઈનું આવર્તન આંચકાની ક્ષણને વિસ્ફારિત કરવામાં કેટલું બધું ઉપકારક નીવડે છે! 'ઉદ્‌ગાર' કાવ્યસંગ્રહમાં નજરના રૂપને કવિએ અવારનવાર ઝીલ્યું છે. 'મેઘ થઈ વરસી પડી મારી નજર / વેરાઈ જતી તૂટતી નજરને ગોઠવી / નજરની ફૂલ હળવી એવી થપકી મારી / અને ગોફણ છૂટયા પથ્થર સમી મારી નજરનો વેગ.' પ્રસ્તુત કાવ્યની પ્રારંભની પંક્તિને આ બધી પંક્તિઓના સંદર્ભમાં પામવાનો આનંદ કંઈ જુદો જ છે. કાવ્યને (ક્રમાંકની કક્ષામાં ગોઠવવાની આળપંપાળમાં પડયા વિના) અન્ય કવિતાના કે કાવ્યપંક્તિના સંદર્ભમાં જોઈએ તો એ અનુભવ ભાવકને એકને અણસારે અન્યને ઓળખવાનો કીમિયો બક્ષે છે.

'વાર્ધક્ય હો શરદના ઘન શું કૃતાર્થ' એમ કહી વાર્ધક્ય કેવું હોવું જોઈએ એનું અહીં આદર્શ ચિત્ર નથી અપાયું. આ કાવ્ય વૃદ્ધાવસ્થા વિશેનું કાવ્ય નથી. વાર્ધક્ય વિશેના વિચારો નહિ પણ વૃદ્ધાવસ્થાની વેદના અહીં મૂર્તિમંત થઈ છે. એ વેદના વેધક છે. કારણ કે કાવ્યનો નાયક — એટલે કે અહીં તો કવિ જ, — અને સહૃદય — એ સીધો જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંડોવાય છે. પરિસ્થિતિની અકળામણનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ જ્યાં સુધી પરિસ્થિતિમાં મુકાતા નથી હોતા ત્યાં સુધી નથી આવતો. અહીં વ્યક્તિનું પરિસ્થિતિ સાથેનું involvement કેટલી હદે છે એનો તો આમાં જે ભારપૂર્વક પોતાની વાત પુનરાવર્તન પામે છે એના પરથી પણ અંદાજ આવી શકે. "મારી નજર, મારા ઉપર, હું વૃદ્ધ, હું આંજતો, મારા સુંવાળા વાળ, મારી નસો, મારા રક્તમાં, હું મૂઢ, વર્ષો વીસ મારાં ભૂલમાં, હું ભૂલમાં."

હું વૃદ્ધ આંખોમાં ભરી મણએક ઘેરી ઊંઘની ઊંડી અસર

આ પંક્તિ પાસે સહેજ થોભવું પડે એમ છે. આંખમાં ઊંઘ નહિ પણ ઊંઘની અસર. એ કઈ ઊંઘ?

ગયાં વર્ષો તે તો ખબર ન રહી કેમ જ ગયાં!
ગયાં સ્વપ્નોલ્લાસે, મૃદુ કરુણ હાસે વિરમિયાં!
ગ્રહ્યો આયુર્માર્ગ સ્મિતમય, કદી તો ભય ભર્યો,
બધે જાણે નિદ્રામહીં ડગ ભરું એમ જ સર્યો!

(ઉમાશંકર જોશી)

આ ઊંઘ કે પછી આવનારા મૃત્યુની નિદ્રાની અસર? કવિએ આ વિશે સ્પષ્ટ નથી કર્યું એ જ સારું છે. બન્ને ઊંઘ પોતપોતાનો અધિકાર જમાવીને અસરને વધારે ઘેરી અને ઊંડી કરી શકે એમ છે.

એક વખત શું હતું અને આજે શું છે—એ પલટાયેલી સ્થિતિનું બયાન જે રીતે અહીં કવિએ કર્યું છે એથી ભાવ અણિયાળો બન્યો છે. રૂખડા, ટુકડા; દોરડા, ડઠર—આમાં આવતો ડ (અને ઠ પણ) વૃદ્ધાવસ્થાની નીરસ રુક્ષતાને વ્યક્ત કરવામાં ઓછી મદદ નથી કરતો.

(જેની મહીં વેગે વહેતા મત્ત મારા રક્તમાં
શત સૂર્યની ઉષ્મા હતી.)

આ પંક્તિ પરથી કવિ શબ્દના ધ્વનિનો કેટલી પરાકાષ્ઠાથી ઉપયોગ કરી શકે છે એનો પરિચય પણ મળી રહે છે. જીવનમાં થઈ ગયેલા અવસ્થાના વિપર્યયને આપણા આદિ કવિ નરસિંહે એની રીતે રજૂ કર્યો છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊમરા તો ડુંગરા થયા રે પાદર થયા પરદેશ.

તો યેટ્સની પંક્તિઓ પણ ડોકિયું કર્યાં વિના રહેતી નથી :

"Through all the lying days of my youth
I swayed my leaves and flowers in the sun;
Now I may wither—"

જાણે જાસાચિઠ્ઠી મૂકીને કોઈ ચાલ્યું જતું હોય એમ, "'મળશું કદી' કહી તે નલિન ચાલ્યો ગયો..." તે, પોતાની જ અણકલ્પી અવસ્થા એટલે જાણે કે એ ત્રાહિત હોય એ રીતે જ એની વાત કરે છે. 'તૂટું તૂટું થઈ આ રહ્યા રસ્તા પરે.' આ રસ્તો એ આયુષ્યનો તો નહિ? વૃદ્ધાવસ્થા આયુષ્યને તૂટું તૂટું કર્યાં વિના ક્યાં રહે છે?

અને આ ચોંકાવનારી ભયપ્રદ અવસ્થા પ્રત્યેનો અણગમો, લાચારી અને ખેદને, 'બબડી', 'મૂઢ', અને 'ભૂલમાં' એ ત્રણે શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરી દીધાં છે.

એક નામેરી વૃદ્ધને મળતાં – એ શીર્ષકથી માંડીને અંતિમ પંક્તિઓ ગણુશું તો એ પણ વીસ છે. કંઈક બાહ્ય લાગે એવી આ હકીકત પણ નોંધી લેવી જોઈએ.

ઠાકોરની પ્રતિભાએ આલેખાયલાં 'વૃદ્ધાવસ્થા'નાં કાવ્યો તો કાવ્યરસિકની આંખે ચડ્યા વિના નહિ જ રહ્યાં હોય. જુદા જ અર્થઘટનવાળું રશિયન કવિ યેવતુશેન્કોનું કાવ્ય આ સાથે જોઈને અહીં વિરમીએ.

A KNOCK ON THE DOOR

"Who's there?"
"I am old age.
"I've come to you."
"Later!
I'm busy now.
Got things to do!"
"All right, my lad,
but bear in mind
I'm waiting for you behind this door."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

I wrote.
    Telephoned.
        Swallowed a fried egg.
Then I opened the door,
        but no one there.
May be friends
    were pulling my leg ?
Or perhaps
    I hadn't got the name right.
It was not old age had called,
            but maturity.
It couldn't wait
    and sighing
        departed.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૃણાલ, મૃણાલ
તું સાંભળે છે?
અત્યારે તું બેઠી હશે તારા પરિવાર વચ્ચે
સુરક્ષિત
આજ્ઞાંકિત ઘડિયાળનો નિયમિત ટિકટિક અવાજ·
ચાર દીવાલનો ચહેરો
સોફાનો પોચો પોચો ખોળો
બિહામણી છાયાઓને ભગાડી મૂકતી ફ્લોરેસેન્ટ લાઇટ

ને છતાં મૃણાલ
વર્ષોના જામેલા થર ઊડી જાય છે એક ફૂંકે
ગાઢું જંગલ ઘેરી વળે છે દીવાલોને
રાતી ઈંટને ઢાંકે છે લીલ
એને ફાડીને નીકળ્યા છે પીપળા
અર્ધો તૂટેલો ઝરૂખો
જેમાં હજી બેઠી છે નિષ્પલક પ્રતીક્ષા

એની પાસે ટોળું વળીને બેઠા છે કેટલાય કજળી ગયેલા સૂરજ
નીચેની તળાવડીમાં ક્યાંક તરે છે કોઈકનું મસ્તક
પાસે થઈને ચાલી જાય છે સીડી
કોઈ ચડે છે ને ઊતરે છે
રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ
ને પેલી બારી
હજુ એમાં જડાયું છે તારું મુખ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારી આંખ પાંખો ફફડાવીને ઊડું ઊડું કરે છે
નીચે સર્પ-યુગલનું મૈથુન
એના સિસકારાના બોદા પડઘા
ઢંઢોળે છે વાવના અન્ધ જળને
બહેરો સમય વટવાગોળની જેમ લટકે છે અહીં

મૃણાલ, મૃણાલ,
સાંભળે છે તું?
મારો અવાજ
થોરને કાંટો ફૂટે તેમ એ ફૂટે છે મારે કણ્ઠે
મોટા શહેરના મધરાત વેળાના નિર્જન ચોકનું
કણસતું મૌન
શહેરને ખૂણે ખૂણે દૃઢ આસને બેઠેલાં પૂતળાંઓને
વીંટળાઈ વળેલી નિઃસંગતા
બારાખડીના ખોડા વ્યંજનોની જેમ અથડાતા આ લોકો
સિગારેટના ધોળા કાગળનાં પાંદડાંવાળું ઝાડ
એના પર ચાવી આપેલા ઍલાર્મ ક્લૉકનાં પંખી
એની છાયામાં બે ખોટા સિક્કા જેવા સરખા પ્રેમી
થિયેટરોની નિયૉન લાઇટનો કામુક ઘોંઘાટ
ગંદી અફવાની જેમ પ્રસરતો પવન
વારાંગનાના મેલા દર્પણ જેવી નદી
જાહેરખબરના પોસ્ટર જેવું ચોંટાડેલું આકાશ
સાત લંગડા ઘોડાને શોધતો સૂરજ
ભૂવાની ડાકલીના ફિક્કા પડઘા જેવો ચન્દ્ર
મૃણાલ, મૃણાલ
આ બધામાં ક્યાં છે તું?
સાંભળે છે મારો અવાજ?
પથ્થરના હૃદયમાં રહેલા ઉલ્કાના સ્મરણ જેવો
વનમાં લાગેલા દવથી ભડકેલા વાઘની આંખના તણખાથી ગોફાયેલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
તારાં આંસુના તેજાબથી કોતરાયેલો
કબ્રસ્તાનના ધોળા ધૂપધોયા વિષાદભીનો
જળમાં સળકતા કશાક આદિમ સ્પર્શના નિઃશ્વાસ જેવો
ખંડિયેરમાં અથડાતા જરઠ બોખા કાળ જેવો ઠાલો
દરમાં સરી જતા સાપ જેવો નિઃશબ્દ
મૃણાલ, સાંભળે છે તું મારો અવાજ ?
તારાં વાચાળ કંકણ
એ આંખોનો સદા ચાલ્યા કરતો ચટુલ સંવાદ
શ્વાસોનું વૃન્દગાન
આંગળીઓનાં ઇંગિત
ધૂર્ત હૃદયની રહસ્યકથા
ઘરમાં ફરતા પડછાયાનો ઘોંઘાટ–
મૃણાલ, મૃણાલ
તું શી રીતે સાંભળશે મારો અવાજ ?
મૃણાલ, તું કોણ, હું કોણ ?
મારા જખમને ટેકે ઊભી છે રાત
તારા શ્વાસે ખીલે છે સ્વર્ગનાં પારિજાત
હું દેશવટો ભોગવું છું આંસુના બિલોરી મહેલમાં
તારા સ્મિતનું પાનેતર લહેરાય છે હવામાં
ઉર્વશીના નૃત્યભંગનો લય બહેકાવી મૂકે છે તારાં ચરણ,
કરોળિયાની જાળમાં ઝિલાયેલા ઝાકળની આંખે
તાકી રહ્યું છે મારું મરણ.
મૃણાલ, પૂછું એક વાત ?
તારી આંખોના અંધારિયા ભોંયરામાં
કોણ લટકે છે ઊંધે મસ્તકે ?
તારી શિરાઓની ભુલભુલામણીમાં
કોણ સળગે છે જામગરીની જેમ ? તારાં સ્પર્શના અડાબીડ વનમાં
કેટલા તેં સંતાડ્યા છે મણિધર નાગ ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારી કાયાના આ સાગરમાં
કોના ડુબાડ્યા તેં કાફલા સાતેસાત ?
તારા શ્વાસના ખરલમાં
કોણ ઘૂંટી રહ્યું છે ગરલ ?
મૃણાલ, મૃણાલ
સાંભળે છે તું ?
તને મેં જોઈ હતી એક વાર
લીલીછમ તળાવડી
ને લીલો લીલો ચાંદો
લીલી તારી કાયા
ને લીલો એનો ડંખ
લાલચટ્ટક ઘા મારે
ને ભર્યું એમાં લાલ ચટ્ટક મધ
એને ચાખે લાલ કીડીઓની હાર
એની સંખ્યા ગણતી બેઠી ભૂવાની જમાત
મારી આંખે લીલો પડદો
ઢળે લીલો ચારે કોર અન્ધાર
મૃણાલ, જો ને–
ચારે બાજુ ઊડી રહ્યા પવનના લીરા
કૂવાના ચોર-ખિસ્સામાં થોડા સૂરજના ટુકડા
શહેરના બાગમાં ફૂલોની શિસ્તબદ્ધ કવાયત
પાનની દુકાનના અરીસાઓની ચાલે મસલત
પુલ નીચે સૂકી નદી વાગોળે મરણ
રસ્તે રસ્તે તગતગે આસ્ફાલ્ટનાં રણ
ચૂંથાયેલા રૅશનકાર્ડ જેવા બધે ચહેરા
ફરીશું શું અહીં કહે સપ્તપદી ફેરા ?
મૃણાલ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું જાણું છું;
ઢીંગલીઓનો પહેરો ગોઠવીને
તું સાચવી રહી છે તારું સમણું
ચન્દન તળાવડીને કાંઠે છે એક મહેલ
રૂમઝૂમ એમાં નાચે પરીઓ
પવન વગાડે પાવો
એ મહેલમાં એક ઝૂલો
એના પર તું કદી એકલી એકલી ઝૂલે
કદીક તારી આંખો ઊડી જાય દૂર દૂર
તારા કાન સરવા થઈને સાંભળે
રજનીગન્ધાની સુગંધ જાણે હમણાં લાવશે સંદેશો
હમણાં પૂરપાટ દોડચો આવશે રાજકુમાર
ઊંચા ઊંચા મહેલની ઊંચી અટારીએ
તું મીટ માંડીને જોઈ રહે
એક રાત જાય, બીજી રાત જાય
કોઈ આવે નહિ.
પરીઓ થાકીને બની જાય ઝાકળ
સૂરજ કરી જાય એમનું હરણ
ઢીંગલીઓનાં ચીંથરાં તાણી જાય ઉંદર
ચન્દન તળાવડીનાં નીર સુકાય
મહેલનાં બને ખંડેર
અસવાર વગરનો અશ્વ દોડચા કરે દશે દિશા
તારા શ્વાસમાં ગાજે એના પડછંદા
એ સાંભળતી તું બેસી રહે
કહે તો મૃણાલ, આમ કેટલા વીત્યા યુગ ?
સોનાવાટકડીમાં શેઢકડાં દૂધ પડી રહે
રૂપલાવાટકડીમાં ચન્દન સુકાય
સૂરજ થાકે ને થાકે ચાંદો

૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારી આંખો ના તોયે પલકાય
પણ મૃણાલ,
મહેલને કિનારે બેઠું છે એક પંખી
કાળું કાળું ને મોટુંમસ
લાલ એની ચાંચ
આંખો એની જાણે અગ્નિની આંચ
ઊડી જશે એ લઈને તને
ભાગી આવ, ભાગી આવ.
મૃણાલ, શું કરીશ તું ?
રોજ સવારે અખબારના અક્ષરો ઘૂંટેલી ચા પીશે
પછી નાના બાબલાનું બાળમંદિર
મોટી બેબીની સ્કૂલ-બસ
પછી પતિદેવના શર્ટની કફલિન્કની શોધાશોધ
ઝરૂખામાં ઊભા રહી 'આવજો, આવજો !'
ભોજન, આરામ, રેડિયો પર દાદરા-ઠૂમરી
ટેલિફોનની રણકે ઘંટડી
'વારુ જરૂર, બરાબર છ વાગ્યે'
વાળ હોળતાં નજરે ચડશે બે ધોળા વાળ
તરત તોડીને ફેંકી દેશે
ઍમ્બેસેડોર કાર
દોડે પૂરપાટ
ચારે બાજુ ઝળાંહળાં
'કેમ છો ?' 'હાઉ સ્વીટ યુ આર'
બોદું હાસ્ય શરાબભીના અવાજ
બજારના ભાવતાલ, સાડી ને ઝવેરાત
ધીમે ધીમે થાય મધરાત
પછી વફાદાર પત્નીનો પાઠ
થોડાં સ્વપ્નાંનો ભંગાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વળી પાછી સવાર
ક્યારેક વળી આવી ચડે તાર
બિઝનેસનો મામલો, ડિયર, સમજી જાને-
કદીક તો રહેવું પડે બેચાર દિવસ બહાર.
મૃણાલ, મૃણાલ મારી સોનાની મૂરત
આ તે શા તુજ હાલ!
મૃણાલ, તું તો જાણે છે બધું
તો પછી મન્ત્ર મારીને મને કરી દે પથ્થર
અથવા ફૂંક મારીને કરી દેને અલોપ
અથવા ચાંપી દેને કોઈ પાતાળમાં
લાળ ઝરતે મોઢે ઘરડું મરણ
ભટકે છે બારણે બારણે
પૂછે છે મારું નામ
મૃણાલ, હું છું અહીં
શહેરના ટોળામાં ભૂંસતો ફરું છું મારો ચહેરો
દવાની દુકાને વાંચું છું દવાનાં નામ
કે પછી મ્યુઝિયમમાં વાંચું છું જૂનાં તામ્રપત્ર
પ્રાણીબાગમાં અજગરને જોયા કરું છું કલાકના કલાક
બસમાં બેસી શહેરનાં ગણું છું મકાન
હૉસ્પિટલમાં મરનાર દર્દી પાસે બોલું છું રામનામ
સરઘસમાં જોડાઈને ગજાવું છું નારો
કોઈક વાર ભાષણ આપવાનો મારોય આવે છે વારો
આંધળી શેરીને વાંચી આપું સૂરજ
કોઈક વાર ફૂટપાથ પર બેસીને જોઈ આપું નસીબ
જાદુગરના ખેલમાં કદીક લઉં છું નાનો પાઠ
સ્ટેશને બેસીને જોઉં દુનિયાનો ઠાઠ
કોઈક વાર આવે તાવ તો એની નથી કરતો રાવ
આમ તો છું મારા જેવો જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ કોઈક વાર લાગે જુદું
શ્વાસની અમરાઈઓમાં ટહુકી ઊઠે કોકિલ
મસ્તકમાં ઠલવાય હજાર અરેબિયેન નાઈટ્સ
હાથ લંબાઈને પહોંચે ત્રેતાયુગમાં
ચરણ બની જાય બેદુઈન આરબ
તેથી તો કહું છું મૃણાલ,
ઘેરી લેને મને તું બનીને ક્ષિતિજ
મૃણાલ, નીંદરથી બીડેલાં તારાં પોપચાંમાં
ઢળી જાઉં બની હુંય નીંદરનું એક બિન્દુ.

—સુરેશ જોષી

'કવિતા'–૮માં (ડિસેમ્બર ૧૯૬૮) આ કાવ્ય પ્રગટ થયું ત્યારે એનું શીર્ષક હતું 'એક ભૂલા પડેલા રોમાન્ટિક કવિનું દુઃસ્વપ્ન'. 'ઇતરા'માં (સં. ૨૦૨૯) કવિએ કોઈ પણ કાવ્યને શીર્ષક નથી આપ્યું. સારું થયું કે આ કાવ્યને પણ શીર્ષક નથી આપ્યું. કાવ્ય વાંચ્યા પછી શીર્ષકને જોતાં એવું લાગતું હતું કે કવિ જાણે રોમેન્ટિક વલણ બદલ કંઈક ઓછપ કે નાનમ ન માનતા હોય!

'જનાન્તિકે'ના ગદ્યમાં કવિ અને નિબંધકાર બંને ફોટોફિનિશમાં દેખાયા કરે છે. 'જનાન્તિકે'નો કવિ નિબંધના ગદ્યથી છૂટો પડીને અહીં કેવળ કવિરૂપે પ્રગટ થાય છે. કાવ્યના વિષય અને ભાવને ઉપકારક, બુદ્ધિના નિયંત્રણથી પર એવો અહીં લાગણીનો વિસ્ફોટ છે. ભાવનિરૂપણની ગતિનાં પડતાંઊપડતાં ભાંગતાં અને વળી પાછાં એકમેકમાં વીખરાઈ જવા માટે જ મળીભળી જતાં મોજાં છે. ગદ્યકાવ્યનો લય અહીં ખંડકાવ્યમાં આવતા છંદપલટાની જેમ બદલાયા કરે છે. છંદની પાળને તોડી નાખે એવો, લવારા સુધી પહોંચતો વિલાપ છે, પ્રલાપ છે. ઠેઠ તળિયે પડેલી હૃદયની વાતને પકડવા માટે તર્કના ચીપિયાઓ કામ નથી આવતા અને ગહનમાં ઊંડે ઊંડે ઊતરો કે ઊંડો પછી તર્ક અને લાગણીનું દ્વૈત નહિ, પણ અદ્વૈત હોય છે. કલ્પનામાં પ્રજ્ઞા, પ્રેરણા, ચેતન, અચેતન, ભાવ, ભાવના, સંવેદના અને સ્વપ્નિલતાનું રસાયણ થતું હોય છે. આ કલ્પના જ કાવ્યની જન્મદાત્રી કહેવાય, એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધુ પડતા પાકી ગયેલા ફળ જેવાં ગીતો ગુજરાતી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં નિષ્ફળતાનો અનુભવ કરાવતાં હતાં, ત્યારે પ્રમાણમાં કંઈક મોટા ફલક પર આ કાવ્ય મળ્યું એનો આનંદ ઓછો નથી.

'ચક્રવાકમિથુન' અને 'સળંગ સળિયા પરે' જાણે કે આ કાવ્યમાં નવે નામે, નવે રૂપે અવતર્યાં છે. એમની આ ઉત્તરાવસ્થા છે અને 'સોનલ' ઇત્યાદિ કાવ્યોની આ પૂર્વાવસ્થા છે. આપણી અદ્યતન કવિતાનું આ અદ્યતન ખંડકાવ્ય, એટલે કે "કથનાત્મક ઊર્મિકાવ્ય" છે. કોઈને આ લેબલ સામે વાંધો હોય તો એ લેબલ હડાવે તોપણ એ કાવ્ય તો રહે જ છે.

કોઈ સાંભળતું નથી, કે સાંભળવા માગતું નથી, કે સાંભળી શકતું નથી, એથી

'મૃણાલ મૃણાલ
તું સાંભળે છે?'

—નો પ્રારંભનો ઉદ્ગાર કાવ્ય અંત સુધી પહોંચે છે ત્યારે ચિત્કાર થાય છે. આ વિલાપયાત્રાનું સાતત્ય જળવાય એટલે જ કદાચ કાવ્યમાં કવિએ ક્યાંય ખંડ પાડ્યા નથી. આમ કાવ્યનો મુદ્રિત બાહ્યદેહ પણ કાવ્યની આંતરસૃષ્ટિને પ્રકટ કરવામાં મદદ કરે એવો છે. મૃણાલ સુરક્ષિત છે દીવાલોની વચ્ચે, સોફાઓની વચ્ચે. નાયક અરક્ષિત છે પ્રિય વ્યક્તિના પ્રેમ વિના, 'ફ્લોરેસન્ટ લાઇટ'ની પડખે દંતકથાના અત્યંત આછા સંદર્ભ સાથે 'કજળી ગયેલા સૂરજ' મૂકીને કવિએ એક સહોપ-સ્થિતિ સર્જીને બે દશ્યોની વચ્ચે અદૃશ્ય એવી ભાવસૃષ્ટિને, કાવ્યનાયકના inner landscape–ને પ્રગટ કર્યો છે.

....એલાર્મ ક્લૉકનાં પંખી

પંક્તિઓ ઑડનનાં 'As I walked out one Evening'[1] કાવ્યની પંક્તિઓની યાદ આપે એવી છે.

અને દોમદોમ વહેતી નદીના કાંઠે
મેં એક પ્રેમીને ગાતો સાંભળ્યો,

---

૧. 'ઑડનનાં કાવ્યો', અનુ. નિરંજન ભગત અને અન્ય, પ્ર. આ. પ્ર. ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, વોરા ઍન્ડ કંપની, ૧૯૭૬; પૃ. ૬૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રેલવેની કમાન નીચે
'પ્રેમને કોઈ ઇતિ નથી.'

*

પરંતુ શહેરની બધી ઘડિયાળો
ઘરર્‌ઘર્‌ ફરવા લાગી ને ડંકાવા લાગી :
જોજે, કાળ તને ભરમાવે નહિ,
તું કાળને જીતી શકશે નહિ.[૨]

મૃણાલને તો મળ્યો છે 'સોફાનો પોચો પોચો ખોળો.' આ સુંવાળપની પડખે કાવ્યનાયકનો અવાજ 'થોરને કાંટા ફૂટે તેમ એ ફૂટે છે' અમૂર્તને મૂર્ત કરતી સંવેદના કલ્પનો દ્વારા સાકાર થાય છે. આ અવાજના આપેલા રૂપને તળિયે લાચાર લાગણી અવાક થઈને પડી છે. કહે છે :

પથ્થરના હૃદયમાં રહેલા ઉલ્કાના સ્મરણ જેવો
વનમાં લાગેલા દવથી ભડકેલા વાઘની આંખના તણખાથી ગોફાયેલો
તારાં આંસુના તેજાબથી કોતરાયેલો
કબ્રસ્તાનના ધોળા ધૂપધોયા વિષાદભીનો
જળમાં સળકતા કશાક આદિમ સ્પર્શના નિઃશ્વાસ જેવો
ખંડિયેરમાં અથડાતા જરઠ ઓખા કાળ જેવો ઠાલો
દરમાં સરી જતા સાપ જેવો નિઃશબ્દ
મૃણાલ, સાંભળે છે તું મારો અવાજ ?

આમ તો આ પરલક્ષી કાવ્ય છે. કાવ્યનાયકની અંગત વેદના તારસ્વરે અહીં મુખરિત થાય છે. પણ જે સમાજમાં નાયકને જીવવું પડે છે, તે સમાજની પણ નેગેટિવ અહીં આપે છે. સર્જક ગમે તેટલો ગુફામાં રહેતો હોય તોપણ પોતે જે સમાજમાં જીવે છે, એના પડઘા અને પ્રતિબિંબ કૃતિમાં આવ્યા વિના રહે નહિ. એટલે તો એમ કહેવાતું આવ્યું છે કે કવિ કાવ્ય લખે છે ત્યારે સમયને પણ લખતો હોય છે. 'જાહેર ખબરના પોસ્ટર જેવું ચોંટાડેલું આકાશ' અને ઍમ્બેસેડોર કારને પરણી ચૂકેલી મૃણાલના જીવનની રોજિંદી સવારોની યાંત્રિકતા

૨. 'એક સાંજે હું ફરવા ગયો ત્યારે' અનુ. જગદીશ જોષી, 'ઓડનનાં કાવ્યો', પૃ. ૪–૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમાજની અને સપ્તપદીના ફેરાની વિષમતા અને વિચિત્રતાની ચાડી ખાય છે.

સમય રાતનો છે — વિરહની રાતનો છે, આયુષ્યભરના વિરહની રાતનો છે. આ રાત 'જખમને ટેકે' ઊભી છે. જેની લાગણીના 'સાતેસાત કાફલાઓ' ડૂબી ગયા હોય એવી કાવ્યનાયકની બેચેની જુદી જુદી રીતે પ્રગટ થતી રહે છે. ક્યારેક વાસ્તવિક સૃષ્ટિ અને કાલ્પનિક સૃષ્ટિ એ બંનેની વચ્ચે જે ખાઈ પડી છે, એના નિરૂપણથી, તો ક્યારેક આપણા પુરાણકલ્પન કે આપણી બાળકથાઓ કે લોકકથાઓમાં આવતા સંદર્ભોના તૂટી ગયેલા કાચ ચારે બાજુ ગોઠવી દીધા હોય અને એમાંથી પ્રતિબિંબાતી લાગણીની કાળી નદી વહ્યા કરતી હોય એમ.

કાવ્યનાયકને, અંતે એક જ સ્વપ્ન છે, અને તે મરણનું. જીવનનું સ્વપ્ન ફળીભૂત થયું નથી, એટલે સમગ્ર જીવન એક ઓથાર છે, દુઃસ્વપ્ન છે અને દુઃસ્વપ્નની આ નરકયાત્રામાં જીવન પૂરું કરવાનું છે. મૃણાલ વિનાના, વેડફાયેલા જીવનને બચેલા સમયને વાપરવો કેવી રીતે? એટલે એક futile activityની અહીં વાત કરી છે આ રીતે; થોડીક જ પંક્તિઓ આપું છું:

> શહેરના ટોળામાં ભૂંસતો ફરું છું મારો ચહેરો
> દવાની દુકાને વાંચું છું દવાનાં નામ
> કે પછી મ્યુઝિયમમાં વાંચું છું જૂનાં તામ્રપત્ર
> પ્રાણીબાગમાં અજગરને જોયા કરું છું કલાકના કલાક

મૃણાલની સુખનિદ્રાના પોપચામાં નિદ્રાનું એક બિંદુ બનીને બિડાઈ જવાની ઝંખનામાં વેદનાનો ભયંકર ભાર છે. કાવ્યનાયકનું મરણતોલ જીવન અને મૃત્યુનો સંકેત આપતી નિદ્રા બેમાં કોઈ ફેર છે ખરો? પ્રેમ એ તો મનુષ્યની ચેતના છે, પણ નિષ્ફળ પ્રણયને અંતે કોઈક ને કોઈક સ્વરૂપે અચેતનની જ અવસ્થા હોય છે.

આ કાવ્ય મારાં ગમતાં કાવ્યોમાંનું એક છે. કેટલાંક કાવ્યો એવાં હોય છે, જેમને ફરીફરીને મળવાનું મન થાય. આપણે આપણાં સ્વજનોને જેમ થોડાક દિવસ થાય અને ફોન કરીએ, અને એમનો નિરામય અવાજ સાંભળીને રાજી થઈએ, એવી રીતે મારાં મનગમતાં કાવ્યો પાસે હું અવારનવાર પહોંચી જાઉં છું. રોંગનંબરના ભય વિના.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરથમ પરણામ મારા

પરથમ પરણામ મારા, માતાજીને ક્‌હેજો રે
માન્યું જેણે માટીને રતંનજી;
ભખ્યાં ર્‌હૈ જમાડયા અમને, જાગી ઊંઘાડયા, એવાં
કાયાનાં કીધલાં જતંનજી. ૧

બીજા પરણામ મારા, પિતાજીને ક્‌હેજો રે
ઘરથી બતાવી જેણે શેરીજી;
બોલી બોલાવ્યા અમને, દોરી હલાવ્યા ચૌટે
ડુંગરે દેખાડી ઊંચે દેરીજી. ૨

ત્રીજા પરણામ મારા, ગુરુજીને ક્‌હેજો રે
જડયા કે જડિયા, તોયે સાચાજી;
એકનેય ક્‌હેજો એવા સૌનેય ક્‌હેજો, જે જે
અગમનિગમની બોલ્યા વાચાજી. ૩

ચોથા પરણામ મારા ભેરુઓને ક્‌હેજો રે
જેની સાથે ખેલ્યા જગમાં ખેલજી,
ખાલીમાં રંગ પૂર્યા, જંગમાં સાથ પૂર્યા;
હસાવી ધોવરાવ્યા અમારા મેલજી. ૪

પાંચમા પરણામ મારા, વેરીડાને ક્‌હેજો રે
પાટુએ ઉઘાડયાં અંતરદ્વારજી;
અજાણ્યા દેખાડયા અમને ઘેરા ઉલેચાવ્યા જેણે
ઊંડા ઊંડા આતમના અંધારજી. ૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છઠ્ઠા પરણામ મારા જીવનસાથીને ક્‌હેજો
 સંસાર તાપે દીધી છાંયજી;
પરણામ વધારે પડે, પરણામ ઓછાયે પડે,
 આતમના ક્‌હેજો એક સાંઈજી. ૬

સાતમા પરણામ, ઓલ્યા મહાત્માને ક્‌હેજો રે
 ઢોરનાં કીધાં જેણે મનેખજી;
હરવા ફરવાના જેણે મારગ ઉઘાડયા રૂડા
 હારોહાર મારી ઊંડી મેખજી. ૭

છેલ્લા પરણામ અમારા, જગતને ક્‌હેજો જેણે
 લીધા વિના આલિયું સરવસ્સજી;
આલ્યું ને આલશે, ને પાળ્યાં ને પાળશે, જયારે
 ફરી અહીં ઊતરશે અમારો હંસજી. ૮

—રામનારાયણ પાઠક

મારે તમારી પાસે જે કાવ્યોની વાત કરવાની છે તેમાં એક તો શ્રી રામનારાયણ પાઠકનું 'પરથમ પરણામ', બીજું કાવ્ય તે ઝવેરચંદ મેઘાણીનું 'સૂરજ ધીમા તપો', ત્રીજી એક મારી રચના છે 'રાતરાણી અને સૂરજમુખી'. આ ત્રણેય કૃતિઓમાંથી પહેલાં હું રામનારાયણ પાઠકની કૃતિની વાત કરીશ. હું બીજી કોઈ રીતે વાત ન કરી શકું; પણ કોઈ પણ કવિતા મારી પાસે આવે છે ત્યારે હું એને કઈ રીતે માણું છું તે મહત્ત્વનું છે. વિદ્યાર્થીઓ પાસે પહોંચાડવાની વાત તો પછી આવે છે. પહેલાં કવિતા મારી પાસે પહોંચવી જોઈએ. કવિતા મારી પાસે કઈ રીતે પહોંચે છે અથવા હું કવિતા પાસે કઈ રીતે પહોંચું છું ? આપણી પહોંચનો ખ્યાલ પેલી કૃતિ મારી પાસે આવે છે ત્યારે જ મને ખબર પડે છે. આપણે કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનની વાત કરીએ છીએ પણ પછી એક સમય એવો આવે છે કે કર્તા અને કૃતિ એ બન્નેને સાવ અલગ તારવી શકતા નથી. હું તમને એટલે સુધી કહું કે ઘણી વખત કેટલાક કવિઓ લખતાં લખતાં એવી એક લઢણ ઉપજાવે કે કવિતા નીચે સહી ન કરે તોપણ ખબર પડી જાય કે આ કોની કવિતા હોઈ શકે. અને મોટે ભાગે તમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાચા પણ પડે. માની લો કે રામનારાયણ પાઠકની કવિતા મારી પાસે આવી. તો રામનારાયણ પાઠકનાં અનેક રૂપો મારી પાસે પ્રગટ થાય. તો આ રામનારાયણ પાઠક એટલે કોણ? એ તત્ત્વજ્ઞાનના મીમાંસક, એ 'સ્વૈર-વિહારી'ના નામે નિબંધ લખનાર, 'દ્વિરેફ'ને નામે વાર્તા લખનાર, 'શેષ'ને નામે કાવ્ય લખનાર અને કાવ્યમાં પણ એની અનેક શૈલીઓ. દાખલા તરીકે

ધમાલ ન કરો, – જરાય નહિ નેન ભીનાં થશો, –
ઘડી બ ઘડી જે મળી – નયનવારિ થંભો જરા, –

તો આ એ પાઠક જેણે એક સૉનેટમાં પૃથ્વી છંદને એવી રીતે પ્રયોજ્યો કે પાઠકનું આ એક સ્વરૂપ. અને આ કાવ્ય હું વાંચું છું ત્યારે પાઠકનું બીજું સ્વરૂપ. અને આ બન્ને સ્વરૂપમાં સહજ દેખાતું અને છતાં પણ અત્યંત અસામાન્ય જે કવિનું સ્વરૂપ એ મારે માટે વિશિષ્ટ વસ્તુ છે. રામનારાયણ પાઠક 'પરથમ પરણામ' કૃતિ લખે તે કલ્પી ન શકાય. જે 'ધમાલ ન કરો' લખે છે તે લગભગ ભજનના ઢાળનું — આમ તો એમણે ભજન લખ્યું છે.

હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ

ભજનના ઢાળની જોડે માણસ સજ્જ હોય છે. નબળો શિકારી આમ ઘા કરે તેમ ઘા કરે. પણ પાઠકમાં કંઈક કોઠાસૂઝ છે. શિખરિણી છંદમાં કે પૃથ્વી છંદમાં એણે 'પ્રથમ'નું 'પરથમ' કર્યું હોત તો આપણામાંથી કોઈકે કદાચ કાન પકડ્યો હોત કે રામનારાયણ પાઠક 'પ્રથમ'નું 'પરથમ' કેમ કરે છે? પણ આવા ભજન જેવા ઢાળની અંદર 'પ્રથમ'નું 'પરથમ' ન કરે ત્યાં સુધી એ ભજન પ્રજાને પોતાનું લાગતું નથી. કારણ કે ભજનને લોકવાણીનો – લોકલહેકાનો વારસો મળ્યો છે. એટલે એણે 'પ્રથમ'નું 'પરથમ' કરી નાખ્યું. 'પ્રણામ'નું 'પરણામ' કરી નાખ્યું. સાચો કવિ કવિતા લખીને પ્રતીતિ આપે છે કે આ કવિતા તેણે લખી નથી પણ તેનાથી લખાઈ ગઈ છે. નવા કવિ-વિવેચકો પ્રેરણાના નામથી ભડકતા હોય તોપણ એ લોકો પોતાની સર્જનપ્રક્રિયા સમજાવે તોપણ એ હંમેશ નહિ કહી શકે કે એમાં પ્રેરણા નથી. એ અમુક હદ સુધી સમજાવી શકશે. હમણાં જ એક બહેને હરીન્દ્રને સવાલ પૂછ્યો. 'રજકણ સૂરજ થવાને શમણે' એમણે કઈ રીતે લખેલું? લખાયેલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
કવિતા કેમ લખાઈ એ રામનારાયણ પાઠક કે હું કે હરીન્દ્ર કોઈ કહી ન શકે. કારણ કે 'કવિ એક એવો જાદુગર છે કે જે પોતાના જ કીમિયાથી અજાણ છે.' એ જાણતો હોત તોપણ શું થાત? કવિ એમ કહે કે હું આ રીતે કવિતા લખું છું તો એ ફૉર્મ્યુલા થશે. ફૉર્મ્યુલાથી કોઈ દિવસ કવિતા લખાઈ નથી. વ્યાખ્યાઓને કવિતા ક્યારેય ગાંઠી નથી. એક વિવેચકે કવિતાની બસ્સો પાંચસો વ્યાખ્યાઓ ભેગી કરી હતી. કેટલીક કવિતા એવી છે કે બધી વ્યાખ્યા હડસેલીને પોતે પોતાનું માથું જુદી રીતે જ ઊંચું કરે. અને એ કવિતા કવિતા હોય. તમે વ્યાખ્યા આપો. ફૉર્મ્યુલા આપો. સર્જનપ્રક્રિયાની વાત કરો.

રાજેન્દ્ર જ્યારે એમ કહે કે

બોલીએ ના કંઈ
આપણું હૃદય ખોલીએ ના કંઈ
વેણને રહેવું ચૂપ

કવિ લખતા પહેલાં એવો સંકલ્પ નથી કરતા કે કવિતામાં 'ચૂપ' શબ્દ આવે ત્યારે હોઠ બિડાઈ જાય. તમે બોલી જુઓ! 'ચૂપ'–હોઠ આપોઆપ બિડાઈ જાય છે. લખતાં પહેલાં કોઈ સંકલ્પો નથી હોતા, કોઈ પૂર્વશરત નથી હોતી, પણ એક સજ્જતા હોય છે. કવિતા રચાય છે આપમેળે, અનાયાસે; છતાં તેમાં કોઈ ટેકનીક હોય છે. આ ટેકનીક એવી હોવી જોઈએ કે 'ટેકનીક' તરીકે ઓળખાય નહિ. પાણીના ગ્લાસમાં બરફનો ટુકડો જુદો તરતો હોય અને બરફનો ટુકડો પીગળી ગયો હોય એમાં જે ભેદ છે એ ભેદ દરેક કવિતામાં હોય છે. ટેકનીક હોય છે, સજ્જતા હોય છે, કવિની તૈયારી હોય છે અને છતાં પણ ટેકનીક દેખાતી નથી. જો દેખાય તો એટલો કવિ કાચો.

પરથમ પરણામ મારું બહુ પ્રિય કાવ્ય છે. આ એક જ કાવ્ય પ્રિય છે એવું હું નહિ કહું. પણ આ કાવ્ય મને શા માટે ગમે છે તેનાં કારણ આપું. હું એક કલ્પના કરું છું કે આ કોની ઉક્તિ છે? આ કાવ્ય જેના મોઢામાં મુકાય છે તે હું હોઈ શકું, તમે હોઈ શકો. હું એક પરિસ્થિતિ કલ્પું છું કે કોઈક એક માણસ — લગભગ એની છેલ્લી ઘડી છે. આ માણસ નગુણો નથી. મોટા ભાગના માણસો તો પહેલી ઘડીથી છેલ્લી ઘડી સુધી નગુણા જ હોય છે. પણ આ માણસને એમ થાય છે કે હું અહીંથી જાઉં છું ત્યારે હું કોનો કોનો ઋણી છું! તમે શાંતિથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચાર કરો કે આપણે કેટલા બધાના ઋણી છીએ! આ ભાષણ કરું છું ત્યારે પેલો માઇકવાળો માણસ છે, એના પણ ઋણી છીએ. બસવાળા, ટેક્સીવાળાના પણ ઋણી છીએ. એક નાનકડી વાતમાં અનેક જણનું ઋણ છે. તો જન્મથી માંડીને મરણ સુધી જે આટલું જીવ્યા, આટલું જોયું, આટલું માણ્યું, આટલું અનુભવ્યું, આટલું લડ્યા, આટલું ઝઘડ્યા એ માટે કોના ઋણી છીએ? પણ મરણ વખતે સૌથી પહેલું ઋણ જેણે જન્મ આપ્યો છે તે જનેતાનું. મને એક પંક્તિ યાદ આવે છે કે:

હું જન્મ્યો ત્યારે મેં રડીને ઈશ્વરનો આભાર માનેલો.

પ્રસૂતિની વેદનાને એક બાજુ હડસેલીને જ્યારે માતા હસી પડી તે ઈશ્વરનો સૌથી મોટો ચમત્કાર છે. ચમત્કારની પ્રત્યેક પળ જન્માષ્ટમી છે.

પરથમ પરણામ મારા, માતાજીને કહેજો રે
માન્યું જેણે માટીને રતનજી;

આ કેટલી મોટી મહત્તા છે! વૉલ્ટ વ્હિટમૅન જેવો કવિ કહી શકે

'And I say there is nothing greater than the
Mother of a man.

સ્ત્રીની સાર્થકતા અને પરાકાષ્ઠા તેના માતૃત્વમાં છે. આપણે ત્યાં એક એવી કહેવત પણ છે

લોચાપોચા માડીના
મોટા થાય એટલે લાડીના.

છતાં પણ એ જે લોચા જેવું લાગે છે એ બાળક પશુ જેવું પરાધીન છે. જે પોતાની મેળે કરી શકે એવું કશું જ નથી. તમે એને ધારો તો ડુબાડી શકો, ધારો તો તારી શકો. તુલસીના છોડની જેમ ઉછેરી શકો. બાલમુકુન્દ એની દીકરીને માટે કહે છે એ પ્રમાણે:

પીઠી ચોળી લાડકડી
મીઠી આવો લાડકડી
કેમ કહું જાઓ લાડકડી
તું શાને સાપનો ભારો
તું તુલસીનો ક્યારો લાડકડી.

જે માટીને રતન માને છે, જે કશું જ નથી એને તુલસીનો ક્યારો માને છે તેને પરથમ પ્રણામ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભૂખ્યાં રૂહે જમાડ્યા અમને, જાગી ઊંઘાડ્યા, એવાં
કાયાનાં કીધલાં જતંનજી.

કવિ કોઈ દિવસ લાંબું કરે નહિ. લાંબું કરે તે કવિ નહિ. કવિએ જે કંઈ કહેવાનું હોય તે 'વીજળીને ઝબકારે મોતી પરોવી દે છે.' એણે શું કર્યું?

ભૂખ્યાં રૂહે જમાડ્યા અમને, જાગી ઊંઘાડ્યા, એવાં
કાયાનાં કીધલાં જતંનજી.

માતાએ અમારી કાયાનાં જતન આ રીતે કર્યાં છે. જેણે અમને કાયા આપી. આ બધું કાંઈ સહેલું નથી. તમે વિચાર કરજો કે આપણે જ્યારે ભૂખ્યા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણો કોળિયો મોટા ભાગે કોઈના મોઢા સુધી જવા નથી દેતા. બધા જ કોળિયા આપણા કરી લઈએ છીએ. તમે જુઓ કે આ 'સ્વ'ની કવિતા છે છતાં 'સર્વ'ની કવિતા છે. આપણા બધાની કવિતા છે. તમામ સંતાનો વતી તમામ માતાઓને આ એકીસાથે એક સમયે અપાયેલી અંજલિ છે.

કોઈ વ્યાકરણનો માણસ હોય તો પાઠકની ભૂલ કાઢે કે શરૂઆતમાં 'મારા' કહ્યું. પછી 'અમને' કહ્યું. કેટલાક લોકોએ કહ્યું કે શેક્સપિયરને વ્યાકરણ નહોતું આવડતું; એટલે કોઈકે પૂછ્યું કે 'નાટક' આવડતાં હતાં કે નહિ?

જેમ જેમ આપણી દુનિયાનો વિસ્તાર થતો જાય છે તેમ તેમ આપણી વ્યક્તિઓ માટેની સ્થાપના, image પણ બદલાતી રહે છે. પહેલાં તો બાળક માનો પાલવ પકડીને જ ચાલતું હોય, માવડિયું હોય. પછી ધીરે ધીરે એને ખબર પડે કે માતા સિવાય પણ કંઈક છે. અને તે પિતા. છોકરું જેમ જેમ મોટું થતું જાય, સમજતું થતું જાય, તેમ તેમ એની દુનિયાનો વિસ્તાર થતો જાય. જગત એટલે માતા જ નથી અથવા માતા એટલે જ જગત નથી. જગતનો પ્રથમ પરિચય કરાવનાર માતા સિવાય કોઈ નથી, પણ માતા એ જ જગત નથી એની ઝીણી ઝીણી સમજ પડવા લાગે. માતા પછી પિતા આવે છે. મા પ્રસવની વેદના સહન કરે છે અને પિતાનું ગૌરવ પુરુષને મળે છે.

બીજા પરણામ મારા, પિતાજીને કહેજો રે
ઘરથી બતાવી જેણે શેરીજી;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માની દુનિયા એટલી બધી ભાવમય છે કે બાળકનું ઉપરાણું જ લે. જશોદા કહે છે ને આડુંઅવળું કરે એવો મારો કા'ન નથી. મા થાબડભાણા કરે છે. માને માટે આ બધું સહજ છે. બાળકને અમસ્તી છીંક આવે એટલે ચિંતા કરે કે ન્યુમોનિયા થયો; બાપ એમ કહે કે ના, એમાં કશું જ નથી. માણસે થોડુંક બહાર નીકળવું જોઈએ. નહિતર દુનિયાનો પરિચય કેવી રીતે થાય? પણ બાપ એ જુદા વિશ્વનો અનુભવ કરાવે છે. એક કોચલામાંથી બહાર કાઢે છે. પિતા અમુક હદથી વધારે કાંઈ આપી ન શકે. મા હોય તો જાતે જઈને બતાવે. પણ પિતા તો ઘરથી શેરી બતાવી દે. માને તો ચિંતા થાય કે મારું છોકરું પડશે તો? ત્યારે બાપ તો એમ જ કહે કે પડે તો પડે! એમ જ છોકરાં મોટાં થાય.

બોલી બોલાવ્યા અમને, દોરી હલાવ્યા ચૌટે
ડુંગરે દેખાડી ઊંચે દેરીજી.

પિતા તો જીવનનો એક આદર્શ આપે છે કે તું અહીંયાં છે પણ પહોંચવાનું ત્યાં છે. મા જીવનનો પ્રેમ આપે છે. એક વ્યક્તિ જીવનનું ઊંડાણ આપે છે, બીજી વ્યક્તિ આપણને આકાશની વ્યાપકતા આપે છે.

ત્રીજા પરણામ મારા, ગુરુજીને કહેજો રે
જડયા કે જડિયા, તોયે સાચાજી;

ગુરુ આપણને મળે કે ન મળે પણ મળ્યા છે તો સાચા છે એમ કહી ગુરુનો મોભો આપણે જાળવી લેવાનો છે. આપણે એનું અજ્ઞાન સાચવી લેવાનું છે. ઘણા ફરિયાદ કરે છે ને કે અમારા સરને આ ન આવડયું. પણ એ આપણા 'સર' છે એ મહત્ત્વનું છે. અહીં ત્રીજો નંબર ગુરુને આપ્યો છે પણ જીવનમાં એવા નંબર નથી હોતા. ઘણી વાર બહુ જ મહત્ત્વની વ્યક્તિનો નંબર છેલ્લો હોય.

એકનેય કહેજો એવા સૌનેય કહેજો, જે જે
અગમનિગમની બોલ્યા વાચાજી.

ગુરુ બોલે એટલે આપણે સમજીએ કે ન સમજીએ પણ માથું તો હલાવવાનું જ. અગમનિગમ એટલે કેટલુંક સમજાય એવું, કેટલુંક ન સમજાય એવું. ગુરુ બોલતા હોય એટલે એના મોઢામાંથી મોતી પડતાં હોય એમ વીણી લેવાં જોઈએ.

ચોથા પરણામ મારા, ભેરુઓને કહેજો રે
જેની સાથે ખેલ્યા જગમાં ખેલજી;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યાં સુધી આપણને સાચો મિત્ર નથી મળતો ત્યાં સુધી આપણી જાતનો પરિચય આપણને મળતો નથી. મા અને બાપ આપણને ઘણું આપે છે. પણ તેની એક મર્યાદા છે. અમુક હદથી વધારે તે નહિ આપી શકે. ગુરુ પણ અમુક હદથી વધારે નહિ આપી શકે. મિત્ર જે આપે છે એને હદ નથી હોતી. આપે છે તો એનો ભાવ પણ નથી હોતો. એ તો ખેલ છે, લીલા છે, એક આનંદ છે. મિત્ર શું કરે છે? "ખાલીમાં રંગ પૂર્યા." જ્યાં જ્યાં જીવનમાં ખાલી લાગ્યું ત્યાં તેણે રંગ પૂર્યા. આપણી કેટલીયે સાંજને મિત્રો સુધારતા હોય છે. ઘણી વખત આપણને કશું જ સૂઝતું ન હોય ત્યારે મિત્રને કહીએ કે ચાલને આપણે 'ચા પીએ!' મિત્ર સાથે ચા પીશું એટલે તેમાં ખાંડ નહિ નાખીએ તોપણ ગળી લાગશે.

ખાલીમાં રંગ પૂર્યા, જંગમાં સાથ પૂર્યા;
હસાવી ધોવરાવ્યા અમારા મેલજી.

મૈત્રીની આ પુનિત ગંગા પાવનકારી છે. એ કેવી રીતે? મારું વાકું બોલીને, મારી ઠેકડી ઉડાડીને, મજાક ઉડાડીને, ખબર ન પડે એ રીતે મેલ ધુએ છે. કવિનો કૅમેરા બધે જ ફરે છે. કવિ ઘેલો નથી. પણ જાણગાંડો છે. તે જાણીજોઈને ગાંડો થયો છે. કવિએ માબાપને યાદ કર્યા, ગુરુને યાદ કર્યા, મિત્રોને યાદ કર્યા. અને હવે હું એમ કહું છું કે આપણને ચાબુક મારીને જો કોઈ જાગતા રાખે તો તે આપણા દુશ્મનો છે. જે માણસને દુશ્મન નથી એ માણસ નકામો. જે આપણા માટે રોજ તહોમતનામાનો પત્ર લખતા હોય એ દુશ્મનોને તો ઘણી ખમ્મા કહીએ. દુશ્મનો તો નિંદા નિમિત્તે આપણને બહુ જ યાદ કરતા હોય છે. મારા મિત્રોને હું ક્યાં ક્યાં જાઉં છું એની ખબર નહિ હોય પણ મારા દુશ્મનોને બરાબર ખબર હશે. મારા વિશે સૌથી વધારે ચિંતા દુશ્મનોને છે. એનું કારણ એ છે કે એને મારામાં બહુ રસ છે. બધા દુશ્મનો આવી રીતે પીડાતા હોય છે. દુશ્મનો અજાણપણે પણ આપણે માટે પીડાઈને પણ સારું કરતા હોય છે.

પાંચમા પરણામ મારા, વેરીડાને કહેજો રે
પાટુએ ઉઘાડ્યાં અંતરદ્વારજી;

દુશ્મનની એકેએક પાટુએ મારા અંતરમાંનાં બારણાં ઉઘાડી નાખ્યાં. દુશ્મન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
આપણને જાગતા રાખે છે એટલા બીજા કોઈ નથી રાખતા. મિત્રો તો પ્રેમથી આપણને બેભાન કરી શકે, પણ દુશ્મન હોય ત્યારે આપણે ભાનમાં આવીએ. મિત્રની પાસે આપણે બેફામ બોલીએ પણ દુશ્મનની પાસે આપણે વિચારી વિચારીને બોલીએ.

અજાણ્યા દેખાડ્યા અમને ઘેરા ઉલેચાવ્યા જેણે
ઊંડા ઊંડા આતમના અંધારજી.

હું મારી વાત કરું છું કે મારી વિરુદ્ધ કોઈ ફતવો બહાર પડે એટલે તરત હું જોઉં કે મેં શું કર્યું છે? દુશ્મન આપણને અંતર્મુખ બનાવે છે. આપણે અંતરમુખી થઈને છીએ. કોઈ પણ માણસ આપણે શું કર્યું છે એનું 'stocktaking' લેવાનું પ્રેરે એ માટે એમનો બહુ આભાર માનવો જોઈએ. હરીન્દ્ર અહીં છે એટલે ઉર્દૂ બોલવાનું બહુ નહિ ફાવે પણ એક એવો શેર છે—

हकीमसे तो रक़ीब अच्छे जो जलके नाम लेते हैं ।
गुलोंसे तो खार अच्छे जो दामनको थाम लेते हैं ।।

દુશ્મનોનો તો આપણે માનીએ એટલો આભાર ઓછો.

છઠ્ઠા પરણામ મારા જીવનસાથીને કહેજો
સંસાર તાપે દીધી છાંયજી.

'જીવનસાથી' બહુ જ સરસ શબ્દ વાપર્યો છે. પત્ની નહિ. જેને લગનનો સ્ટૅમ્પ લાગ્યો છે તે નહિ. સમાજે જેને સ્વીકારી છે એ નહિ. મને આ કવિતામાં બીજું સૂક્ષ્મબિન્દુ મળે છે. કવિ એમ નથી કહેતા કે હું 'કહું'; પણ 'કહેજો રે'. લાગણી કોઈકની આગળ કહી દઈએ તો સામી વ્યક્તિ બહુ મૂંઝાય. આપણી લાગણી કદાચ પૂરેપૂરી વ્યક્ત પણ ન થાય. એટલે કોઈકને કહે છે કે 'તમે આટલું કહી દેજો.' જીવનસાથીને પોતે તો મોઢામોઢ કહી શકે છતાં કોઈની પાસે કહેવડાવે છે. પાઠકની આ સૂક્ષ્મતા છે. કેટલી બધી વાતો એટલી બધી અંગત છે કે જેની જોડે અંગતનો સંબંધ છે એને તો હું મોઢામોઢ નહિ કહી શકું. પ્રેમની આ નજાકત છે. આ સંસાર તો તાપ જ છે. સંતાપ જ છે. એમાં તો કશું છે જ નહિ. તેમાં તેણે છાંયો આપ્યો છે.

પરણામ વધારે પડે, પરણામ ઓછાયે પડે,
આતમના કહેજો એક સાંઈજી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટાગોરે એક સરસ વાત કહી છે :

My last salutation are to those
who knew me imperfect
and yet loved me.

જે જાણતા હતા કે હું અપૂર્ણ છું છતાં જેણે મને ચાહ્યો એ મારી જીવનસાથી—પ્રિય વ્યક્તિ છે.

સાતમા પરણામ, ઓલ્યા મહાત્માને ક્હેજો રે
ઢોરનાં કીધાં જેણે મનેખજી;

આ એ મહાત્મા છે કે જેણે અમે સાવ ઢોર જેવા હતા તેમાંથી અમને મનુષ્યનું ગૌરવ આપ્યું. એણે અમને માણુસ બનાવ્યા. અમે કાંઈ જ નહોતા. ગુલામીનું ઘાસ ખાતા હતા તેમાંથી અમને માણુસ બનાવ્યા.

હરવા ફરવાના જેણે મારગ ઉઘાડ્યા રૂડા
હારોહર મારી ઊંડી મેખજી.

છેલ્લા પરણામ અમારા જગતને ક્હેજો જેણે

આ આખા જગતને અમારા છેલ્લા પરણામ. જગતને શા માટે છેલ્લા પરણામ? જગત કહ્યું એટલે બધા જ આવી ગયા.

લીધા વિના આલિયું સરવસ્સજી;

જેણે કાંઈ પણ લીધા વિના અમને એટલું બધું અઢળક આપ્યું છે. જો ખરાબ અનુભવો અમને આપ્યા હોત તોપણ એણે અમને કાંઈક આપ્યું છે. અને એમાંથી અમે કાંઈક પામ્યા છીએ.

આલ્યું ને આલશે, ને પાળ્યા ને પાળશે, જ્યારે
ફરી અહીં ઊતરશે અમારો હંસજી.

જન્મથી શરૂ થયેલી વાત મૃત્યુ સુધી પહોંચે છે. અને એક વર્તુળ પૂરું થાય છે. વર્તુળ શબ્દ મને બરાબર બેસતો નથી પણ આખું ચક્ર એવી સરસ રીતે સમાપ્ત થાય છે કે ત્યાંથી નવું કાવ્ય શરૂ થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાગર અને શશી

આજ મહારાજ! જલ પર ઉદય જોઈને
ચન્દ્રનો, હૃદયમાં હર્ષ જામે,
સ્નેહઘન, કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન
નિજ ગગન માંહિ ઉત્કર્ષ પામે;
પિતા! કાલના સર્વ સંતાપ શામે!
નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે
પિતા! કાલના સર્વ સંતાપ શામે!
જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી
યામિની વ્યોમસર માંહિ સરતી;
કામિની કોકિલા કેલિ કૂજન કરે
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી.
પિતા! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી!
તરલ તરણી સમી સરલ તરતી!
પિતા! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી!

—કાન્ત

આ કવિતાને આ પ્રથમ હું અનેક વેળા મળી ચૂકયો છું. નિર્જીવ પાઠ્યપુસ્તકનાં પાનાં ઉપર આ કવિતાને જીવતી જોઈ છે. વાતાવરણને પામવાને બદલે સામસામી અર્થો ગોઠવવાની ગડમથલ કરતા શિક્ષકોની પકડમાંથી છટકી જતાં પણ આ કાવ્યને જોયું છે. 'સમુદ્રતટે શરદપૂર્ણિમા' એવા કોઈ નિબંધમાં પણ અવતરણરૂપે 'સાગર અને શશી'ની પંક્તિઓ ઊતરી પડતી હોય એમ જોયું છે અને ભલભલા વિવેચકોની કલમને કસતી આ કાવ્યની અખૂટ શક્તિનું દર્શન પણ કયાં નથી કર્યું?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કવિતા વિશે વાત કરું છું ત્યારે મનમાં એમ પણ થાય છે કે શબ્દોમાં વ્યક્ત કરીએ છીએ એના કરતાં મૌનમાં અવ્યક્ત રહે છે ત્યાં તો કવિતાનું રૂપ નહિ વસતું હોય? અને છતાં આપણે શબ્દોને — જાણે કે દૂત હોય એમ — મોકલીએ છીએ મૌનનાં કમાડ ઢંઢોળવા. કદાચ, એકાદ તિરાડમાંથી પણ એના રૂપની ઝલક જોઈ શકાય.

બીજા કોઈના નહિ પણ માત્ર તમારા જ કાન સાંભળી શકે એમ આ કાવ્ય મનના એકાન્તમાં વાંચવા જેવું છે. તમારું સીધુંસાદું પઠન માત્ર એને ગુંજનનો ઘાટ આપી દેશે એવું એનું લયમાધુર્ય છે.

રાત, ચંદ્ર, સમુદ્ર, એકાંત - પ્રકૃતિનું અનુપમ વાતાવરણ સર્જવા માટે આ ચાર તત્ત્વો પૂરતાં છે. આ ચારમાં મળે છે પંચામૃતની એક અમૃત સામગ્રી જેવું કવિહૃદયનું સંવેદન. આનંદને અભિવ્યક્ત કરવાનો હૃદયનો સ્વભાવ છે અને એટલે જ આ એકાંતમાં પ્રકૃતિના સ્પર્શથી મુખરિત થઈ ઊઠેલું કવિહૃદય ઈશ્વરને જ કહી ઊઠે છે:

આજ મહારાજ! જલ પર ઉદય જોઈને
ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે.

કદાચ આવી ક્ષણોમાં જ કવિઓને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થતો હશે. ઈશ્વરનું સર્જેલું વાતાવરણ અનુભવીને કવિ ઈશ્વરને જ પાછું સમર્પે છે, નવી રીતે શબ્દો દ્વારા સર્જીને. 'કવિ એ નાનકડો બ્રહ્મા છે' એવું ક્યાંક વાંચ્યું'તું એની પ્રતીતિ તો આવી કોઈ ભાવસૃષ્ટિનું નિર્માણ જોઈએ ત્યારે જ થાય.

ઇમારતોની ઉપર ઊગતા આકાશમાં જે ચંદ્ર આપણે જોઈએ છીએ તે, અને જલ પર ઉદય પામતો ચંદ્ર – આ બન્ને આમ તો એક જ હોય છે છતાં કેટલા બધા જુદા છે! અને આ કાવ્ય વાંચીને આપણા વિસ્મયનું બિંદુ વિકાસ પામીને પોતાની અંદર એક જ વાતને ઘૂંટે છે કે, ખરેખર અહીં ચંદ્રના ઉદયની વાત છે કે ચંદ્રોદયની સાક્ષીએ થતા પોતાની ઊર્મિના ઉદયની વાત છે!

આ કાવ્યમાં આનંદ છે, પણ એ શાંત આનંદ છે અને એથી જ એ વાચાળ છે એના કરતાં મૂગો વિશેષ છે. માટે જ કવિ કહે છે: 'હૃદયમાં હર્ષ જામે.' આનંદના સ્થાયી ભાવનું અહીં સૂચન છે, પણ શાંત હોય તોપણ એ આનંદ છે અને ઊછળે નહિ તો એ આનંદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ. એટલે જ એ પછીની પંક્તિઓમાં જણાય છે ઊર્મિની કલ્પના, શબ્દનો કેફ.

સ્નેહઘન કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન,
નિજ ગગન માંહિ ઉત્કર્ષ પામે.

કવિતાની આવી સંગીતસભર પંક્તિઓને અનુભવીને જ રસિકોએ કવિતાનો અનુવાદ અશક્ય છે એવો સાહસિકોને ઇશારો કર્યો હશે.

પ્રથમ દષ્ટિએ અહીં નર્યું નાદસૌન્દર્ય જ છે એમ લાગે. અર્થ લગભગ નેપથ્યમાં જ રહે છે. શબ્દનો અર્થ સતત સાથ નથી આપતો એમ પણ થાય, કદાચ! એલિયટની ઉક્તિ યાદ આવે છે: "Genuine poetry can communicate before it is understood." આખા કાવ્યમાં આમ પણ અનુભૂતિની પરાકાષ્ઠા નાદ દ્વારા સૂચવાય છે. પૂર્ણિમાના શીતળ અને વ્યાપક પ્રકાશ જેવી અર્થની ધૂસર દ્યુતિ પથરાઈ છે.

દેખીતી રીતે અસંગત લાગતી પંક્તિઓને ખોલીને જોઈએ તો કોઈ વિરલ સંગતિ છે.

ચંદ્રની સાથે આકાશ તો સંકળાયેલું જ હોય, અને આકાશ એટલે વાદળોની સૃષ્ટિ અને વાદળો તો બહુરૂપી. વાદળોનાં અનેક રૂપોમાંથી કવિએ તો આપણને એક જ રૂપ બતાવ્યું અને આપણે હજી એ રૂપ જોઈએ ત્યાં તો એને અરૂપ કરી મૂક્યું. કવિ છેવટે તો ઘન અને ગહનની, વાણી અને મૌનની, રૂપ અને અરૂપની જ લીલા કરતો હોય છે.

આ કાવ્યમાં સ્નેહઘન, કુસુમવન – આ બે શબ્દો ઉથલાવી ઉથલાવીને જોવા જેવા છે. અને આ બેની વચ્ચે રહેલુંવિમલ પરિમલનું તત્ત્વ છે એને તો કવિએ આ બે શબ્દોની પાછળ સહેતુક તો નહિ મૂકી દીધું હોય! જીવનમાં પણ આ તત્ત્વ વચ્ચેથી સરકીને પાછળ જ રહી નથી જતું? વ્યક્ત આકાશ અને પૃથ્વીની વચ્ચે રહેલું અવ્યક્ત એવું–પરિમલ જેવું વિમલ ગહન તત્ત્વ આજે નિજહૃદયમાં ઉત્કર્ષ પામે છે. જલ પર ચંદ્રના ઉદયની સાથે સાથે જલ જેવા આર્દ્ર હૃદયમાં કશાક અવ્યક્ત તત્ત્વનો ઉદય થાય છે એનો સૂર ધીમે ધીમે અનાક્રમક રીતે કાવ્યમાં આકાર પામે છે.

'મહારાજ!' એ સંબોધનમાં થોડુંક distance છે. હવે તો એ દૂરતા પણ ભૂંસાઈ ગઈ. 'પિતા! કાલના સર્વ સંતાપ શામે!' આ પંક્તિ પાસે આવીએ છીએ એટલે પ્રારંભના શબ્દ 'આજ'નો મહિમા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશેષ સમન્વય છે. એને તેની મુદ્રાનું જેના પર અંકન થઈ ગયું છે એવી આજની આ ક્ષણ છે. આ એ ક્ષણ છે કે જેમાં બધી જ ગઈ કાલ એના સર્વ સંતાપ સાથે ઓગળી ગઈ છે. રાત એ દિવસનો તાપ શમાવે, પણ મનનો સંતાપ કોણ શમાવે? ઈશ્વરના લોચન જેવા ચંદ્રની સાથે એક ક્ષણ પણ 'મળે દષ્ટોદષ્ટ' તો મનના, ભૂતકાળના બધા જ સંતાપો એકી સાથે શમી જાય છે.

ઈશ્વરનું ધવલ નેત્ર એ ચંદ્ર એમ કવિએ કહ્યું: કોઈક કવિએ આકાશમાં થતી વીજળીને જોઈને એમ કહ્યું હતું કે, પરમાત્મા જાણે પોતાના હસ્તાક્ષર આપી રહ્યા છે એ પણ અહીં યાદ આવે છે. નિરંજન ભગતે એક કાવ્યનો પ્રારંભ આ રીતે કર્યો:

શ્વેત શ્વેત
આ ચાંદની કે નભ કેરું હેત?

ચંદ્રના ઉદયની આ એક જ ક્ષણ. એ ક્ષણની ત્વરિત ગતિને આ પંક્તિઓમાં કવિએ મૂકી છે.

જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસર માંહિ સરતી

યામિની વ્યોમના સરોવરમાં સરે છે. આ પંક્તિની અર્થછાયા પણ ઉકેલવા જેવી છે. ગઈ કાલ સુધી સંતાપ હતો, રાત કેમેય વીતતી નહોતી અને આજે સર્વ સંતાપ શમતાં

યામિની વ્યોમસર માંહિ સરતી

'કામિની કોકિલા કેલિ કૂજન કરે'–સાગરની ભવ્ય ભરતીના ઘુઘવાટની પડછે કોકિલાનું કેલિકૂજન મૂકી કાન્તે કલાકારની રીતે – અવાજનાં બે અંતિમ રૂપો — એની ભવ્યતા અને એની રમ્યતાનો આપણને પરિચય આપ્યો છે.

ઈશ્વરનું એક ક્ષણનું પણ સાન્નિધ્ય અહમ્‌ના સીમાડાઓ ભૂંસ્યા વિના કેમ રહે? જોકે, એમ કહેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી અહમ્‌ના સીમાડાઓ ભૂંસાતા નથી ત્યાં સુધી ઈશ્વરની નિઃસીમતાનો અનુભવ જ થતો નથી. માત્ર પોતાની જ સૃષ્ટિ નહિ, પણ સારીયે સૃષ્ટિ સમુલ્લસિત થઈ ઊઠી છે અને ઉલ્લાસના આ સાગર પર કોઈક તરલ નાવ સમી આખી સૃષ્ટિ તરતી રહી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકૃતિનું દૃશ્ય, એની આંતરસૃષ્ટિ પર અસર, અને એની સાથે સમષ્ટિનો સંવાદ. ઘન અને ગહન એવો બેવડો અનુભવ. ઇંદ્રિયગોચર કલ્પન દ્વારા કોઈક અગોચર વિશ્વનો સ્પર્શ આ કાવ્યમાં અનુભવાય છે.

ગોચર અને અગોચર એવા બન્ને વિશ્વની વાતનો સંકેત સ્પૅનિશ કવિ લૉર્કાના કાવ્યમાં પણ જુદી રીતે મળી રહે છે એને પણ અહીં ઓળખી લઈએ.

The Moon Peeps Out

When the moon comes out, the bells are lost
and the impenetrable paths appear.

When the moon comes out sea covers the earth,
and the heart feels an island in the infinite.

No one eats oranges beneath a full moon.
It is proper to eat green and icy fruit.

When the moon comes out with a hundred identical
faces, silver money sobs in the purse.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગીત

મારી કોઈ ડાળખીમાં પાંદડાં નથી
મને પાનખરની બીક ના બતાવો !

પંખી સહિત હવા ચાતરીને જાય
એવું આષાઢી દિવસોમાં લાગે,
આંબાનું સાવ ભલે લાકડું કહેવાઉં
પણ મારામાં ઝાડ હજી જાગે.
માળામાં ગોઠવેલી સળી હું નથી
મને વીજળીની બીક ના બતાવો !

એકે ડાળીથી હવે ઝીલ્યો ન જાય
કોઈ રાતી કીડીનોયે ભાર !
એક પછી એક ડાળ ખરતી જોઉં ને થાય
પડવાને કેટલી છે વાર ?
હું બરફમાં ગોઠવેલું પાણી નથી
મને સૂરજની બીક ના બતાવો !

—અનિલ જોષી

જેની પાસે વૈભવ હોય એને સતત ચિંતા કે આ સરી જશે તો શું ? પણ જેનું બધું જ લૂંટાઈ ગયું છે એને પછી કોઈ ભય રહેતો નથી. ભયનો એક વાર મુકાબલો કરીએ પછી ભય ભય રહેતો નથી. હતાશાનો આકરો અનુભવ કર્યા પછી એ પરિસ્થિતિમાં જો ભાંગી ન પડીએ તો હતાશાની વેદનાને અતિક્રમી જવાય છે.

આ કાવ્યમાં સ્વસ્થતા છે, વેદનાને અતિક્રમી ગયાની. અને છતાંયે જો શબ્દો પર સ્ટેથોસ્કોપ મૂકો તો વેદનાનો ગુપ્ત ધબકાર સંભળાયા કરે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[illegible] જોડે વધારે ફાવે છે. આ પણ મનના મિજાજની એક અવસ્થાનું ગીત છે. જ્યાં ડાળખી પર કોઈ કરતાં કોઈ પાંદડું નથી એને હવે પાનખરનો ભય શું કામ? સાવ નિષ્પર્ણ વૃક્ષને જો પાનખરનો મુકાબલો કરવાનો આવે તો પોતાના પરાજયથી ખુદ પાનખર ભોંઠી પડે. કેવળ વેદના આપતા ઈશ્વરને રિલ્કેએ પોતાના એક કાવ્યમાં સંબોધન કરીને કહ્યું'તું કે What will you do God, if I die?

જીવનમાં પાનખરનો અનુભવ થાય છે ત્યારે કેવળ ડાળ કે પાંદડાં જ આઘાંપાછાં નથી થતાં, પણ વૃક્ષની ડાળ પર જે પંખીઓ માળો બાંધીને રહેતાં હતાં, એ પણ દૂરનાં દૂર જ રહે છે. પંખીનું તો ઠીક પણ વૃક્ષ પાસે પાનનો લીલો વૈભવ હતો ત્યારે હવા પણ ડાળીઓ પર હીંચકા ખાતી હતી. પાનખરનો અનુભવ છે એટલે જ આંખમાં અષાઢ હશે, અથવા કોઈ ને કોઈ રીતે આષાઢી આભની જેમ ઘેરાઈ જવાની કે વરસી જવાની લાગણી હશે. કવિએ શું છે તે સ્પષ્ટ રીતે નથી મૂક્યું એની જ મજા છે. એ કહે છે કે આવું લાગે છે. સાવ નિષ્પર્ણ વૃક્ષને, જેનું બધું જ ખરી ગયું છે એને માટે કોઈ પણ મોસમ હોય તોપણ એનો અર્થ નથી. આમ તો પાન-ફૂલ વિનાનું ઝાડ, ખરતી ડાળવાળું ઝાડ એને કદાચ કોઈ લાકડું પણ કહે તો નવાઈ નહિ; પણ આ કહેવાતા અને કોવાતા લાકડામાં ઊંડે ઊંડે ક્યાંક ઝાડ જાગે છે. કાંઈ નહિ તો આટલી વેદના પારની વેદના વ્યક્ત કરવા પૂરતું તો ઝાડ જાગે છે.

ઉર્દૂ સાહિત્યમાં ઝાડ... ડાળ... માળો, અને એ માળાને બાળી નાખતી વીજળીના સંકેતો ગઝલમાં અવારનવાર આવે છે, પણ કવિ અહીં એ વાતને જુદી રીતે મૂકે છે. માળામાં ગોઠવાયેલી કોઈ સળી જ નથી, તો વીજળી કોને બાળશે? એક નહિ ગોઠવાયેલા જીવની આ લાગણી છે.

જે રહીસહી ડાળી છે એનાથી હવે એકાદ રાતી કીડીનો પણ ભાર વેઠાતો નથી. માણસ પોતે જ થાક્યો હોય અને થાકથી તૂટ્યો હોય ત્યારે એને કશાનો સ્વાદ નથી રહેતો. એક નાની અમથી કીડીનો પણ ભાર લાગે છે. કોઈનો શબ્દ કે કોઈનું મૌન કે કોઈનો સ્પર્શ કે કોઈની ગતિ આ સ્થિતિને સંમત નથી. પોતામાં રહેલું થોડુંક જાગતું ઝાડ તો ઝંખે છે કે આ એક પછી એક ડાળી ખરે છે તો હું ક્યારે પડું?

એક પછી એક ઇન્દ્રિયના દીવા ઓલવાતા હોય ત્યારે જીવને જતા રહેવાની જે તાલાવેલી લાગે છે એનો સંકેત આપીને કવિ ખસી જાય છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાણીને સૂરજના તાપનો [illegible] હોય કે [illegible] વરાળ થઈને, તપી જઈને ઊડી તો નહિ જાઉં ને? બરફમાં ગોઠવાયેલા પાણીને સૂરજનો ડર હોય. પણ આ તો એક નિર્વેદની, નિર્ભયતાની અવસ્થા છે.

આ ગીત પહેલી વાર ટી.વી. પરના કવિસંમેલનના કાર્યક્રમમાં સાંભળ્યું, ગમ્યું, 'કવિતા'ને પહેલે પાને છાપ્યું. લંડનમાં કૌમુદીના કંઠે સાંભળ્યું. કોઈકે કહ્યું કે આ ગીત પહેલી બે પંક્તિથી આગળ વધતું નથી. હું કહું છું કે ના, એવું નથી. આ ગીતનો ઉપાડ જ એટલી પરાકાષ્ઠા અને તીવ્રતાથી થયો છે કે પછી એવું લાગ્યા કરે. લાગ્યા કરેનો જ અર્થ એવો કે એવું હંમેશા હોય નહિ. અગરબત્તી સળગાવો તો એના ધૂપની સેર ઊંચે જાય, આ એની સ્વાભાવિકતા છે. આકાશમાંથી વાદળી વરસે તો એની જળની ધારા નીચે આવે. આ એની સ્વાભાવિકતા છે. આ બેમાંથી કોઈની ગતિને ઉત્તમ કે અધમ ન કહી શકાય. એકદમ ઊંચેથી ગીત શરૂ કર્યું હોય તો ભાવનો અવરોહ પ્રતિરૂપોમાં રેલાતો ફેલાતો આવે. આ ગીતમાં આરોહ પછીની આવી અવરોહલીલા માણવા જેવી છે. કેવળ આરોહ પર જ અટકી ગયું હોત તો એ ગીત થયું ન હોત, અને એની આ લીલાનો અનુભવ પણ ન મળ્યો હોત.

-ઓક્ટોબર ૧૯૮૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંજ ઢળી ને

સાંજ ઢળી ને રગરગમાં આ દીવા સ્મૃતિના સળગ્યા
બુઝાવવા હું જાઉં ત્યાં તો મેંદીરંગ્યા હાથને એ તો ઝાળ થઈને વળગ્યા
સાંજ પડે ને કોઈ વૃક્ષ પર પંખી પાછાં આવે
એમ અચાનક અહીંયાં આવ્યું પંખીઓનું ટોળું
સાનભાન હું ભૂલું છતાંયે સભાન થઈને કાન કરું છું બંધ
તોય ન જાણે શાને હું તો ગુમાઈ ગયેલા ચ્હેરાને રે ખોળું
કોરો આ વરસાદ ને તોયે અઢળક અઢળક અંગ અંગ આ પલળ્યાં
સાંજ ઢળી ને રગરગમાં આ દીવા સ્મૃતિના સળગ્યા
રાત પડે ને અંધારું આ એકલવાયું
ધખ ધખ ધખતી પથારીમાં એ મૌન થઈને કણસે
હું પણ મારી સાથ અબોલા કાયમના લઈ લઉં
એવી વ્હાલવિહોણી રાત હવે તો વણસે
દૂર દૂરથી દોડી આવી કઈ નદીનાં પૂર આંખમાં ડળક્યાં ?
સાંજ ઢળી ને રગરગમાં આ દીવા સ્મૃતિના સળગ્યા

—પન્ના નાયક

ગુજરાતી કવિતામાં આ ત્રણેક નામ, પન્ના નાયક, જયા મહેતા, વિપિન પરીખ એવાં છે કે એમની સાથે અછાંદસ કાવ્યો જ જડાઈ ગયાં છે. પન્ના નાયકે ક્યારેક ક્યારેક ગીતો લખ્યાં છે. પણ બહુ ઓછાં ગીતો વાંચતાંની સાથે વસી જાય એવાં નીવડ્યાં છે. એ ગીતોમાંનું એક તે અંતિમ વિદાયનું યાદ રહી જાય એવું આ ગીત :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહેતી ગઈ

તારા બગીચામાં રહેતી ગઈ ને ટહુકાનું પંખી એક દેતી ગઈ
અને કહેતી ગઈ કે હવે જાઉં છું.
ઝાડવાની લીલેરી માયા મને
ફૂલની, સુગંધની છાયા મને
અને વહેતા આ વાયરામાં વહેતી ગઈ, કંઈક જન્મોની વાતને ઉકેલતી ગઈ
અને કહેતી ગઈ કે હવે જાઉં છું.
આ દિવસ ને રાતની કળીઓ ખૂલી
અહીં પળપળના ગુંજનની ગાથા ઝૂલી
હું તો ભમતી ગઈ ને કશું ભૂલતી ગઈ ને યાદ કરતી ગઈ
અને કહેતી ગઈ કે હવે જાઉં છું.

પણ આ ગીત વિશે વાત કરવા જેવી હોય છતાંય અહીં મારે આ ગીત વિશે વાત નથી કરવી.

કેટલાક છંદ કે કેટલાક લય કવિની પ્રતિભાને કારણે અમુક કવિ સાથે જોડાઈ જાય છે — જેમ પૃથ્વી એ ઠાકોર કે શિખરિણી એ કાન્તનો. આપણે ત્યાં 'કટાવ(વાળ્યો વળે એવો અને ધાર્યાં અણધાર્યાં રૂપ લઈ શકે એવો moulding clay જેવો છંદ)ની સાથે ગોવર્ધનરામ તરત જ યાદ આવે. પછી નવા કવિઓમાં આ કટાવને ફરી પાછો પ્રચલિત કર્યો હોય તો તે રાજેન્દ્ર વોરા નામના લગભગ અપ્રસિદ્ધ કહી શકાય એવા કવિએ. 'કવિતા ૫૭–૫૮–૫૯'માં પ્રગટ થયેલા કાવ્યના અંશ પરથી એનો ખ્યાલ આવશે.

રહી રહીને
શ્રાવણ આવી કરે ડોકિયું.
ફરી ફરીને
આંખ — બેઉ જે ગણ્યા કરે છે
હવે કેટલાં રહ્યાં વાંચવાં પાનાં—ને
બારીની આ બા'ર મુકાવી
ત્યહીં રઝળતી મૂકી જાતો.[૧]

---

૧. 'કવિતા ૫૭–૫૮–૫૯', સંપાદકો : સુરેશ દલાલ અને હરીન્દ્ર દવે, મુંબઈ, એન. એમ. ત્રિપાઠી, ૧૯૬૧, પૃ. ૧૨૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાર બાદ દિલીપ ઝવેરીએ જે કાવ્ય લખ્યું છે એનો ઉપાડ પણ અહીં ટાંકું છું:

આંબે બેઠો મોર
પ્રિયાની આંગળીઓની સાથ રમી રહેવાના દિવસો આવ્યા.
કોયલ કેરો શોર
નેણમાં નેણ પરોવી, ચૂપ હસી લેવાના દિવસો આવ્યા.[૨]

લાભશંકર ઠાકરના 'વહી જતી પાછળ રમ્ય ઘોષા'માં પણ કટાવનાં મનભર કાવ્યદષ્ટાંતો મળી શકશે. આપણે ત્યાં કટાવને આમ પ્રયોજવાની પરંપરા વહેતી થઈ છે. લયમાં નીખરી આવતું કટાવનું પ્રવાહીપણું સમર્થ કવિને કેટલી હદે ઉપકારક નીવડ્યું છે એ તો ખ્યાલ આવ્યા વિના નહિ રહે. રમેશ પારેખના એક ગીતનો ઉપાડ પણ આ સંદર્ભમાં જોવા જેવો છે:

ધીમે ધીમે ઢાળ ઊતરતી ટેકરીઓની સાખે તમને ફૂલ દીધાનું યાદ
સળવળ વહેતી કેડસમાણી લીલોતરીમાં તરતા ખેતરશેઢે, સોનલ
અમે તમારી ટગરફૂલ-શી આંખે ઝૂલ્યા ટગરટગર તે યાદ[૩]

પન્ના નાયકે અહીં કટાવની છાયાને ગીતમાં પ્રયોજીને આ છંદના સામર્થ્યનો તથા કવિતાની કક્ષાએ પહોંચતા ગીતનો યાદ રહી જાય એવો પરિચય આપ્યો છે. ગીતના ઉપાડમાં જ લય અને ભાવલયનો ભૂલ્યો ન ભુલાય એવો ઉઘાડ આપે છે. આપણી પરંપરામાં જ છે કે સાંજ પડે એટલે ગોખલામાં દીવા સળગે. આ સંદર્ભનો પન્નાએ આ ગીતમાં ઉપયોગ કરીને કંઈક અંશે ઉત્-યોગ કર્યો છે. સાંજ તો ઢળી છે – દીવાઓ સળગ્યા છે પણ એ સ્મૃતિના અને રગરગમાં. સ્મૃતિ એ જીવનનો આધાર હોય છે ને ભાર પણ. એ ભાર અને ઓથાર થાય છે ત્યારે વ્યક્તિ નિરાધાર થતી હોય છે. જાણે કે એક વિસ્મૃતિની ઝંખના જાગે છે અને એટલે જ બીજી પંક્તિમાં આ દીવાલોને ઓલવી નાખવાનો નિષ્ફળ યત્નપ્રયત્ન છે. ઢળી છે સાંજ પણ પ્રણયનો વસમો અનુભવ જીવનના પ્રારંભમાં જ થયો છે એનો સંકેત મેંદીરંગ્યા હાથ પરથી મળી શકશે.

---

૨. 'નજરું લાગી', સંપાદકો : સુરેશ દલાલ અને ભાલ મલજી, મુંબઈ: સ્વાતિ પ્રકાશન, ૧૯૬૫, પૃ. ૩૧૦.

૩. રમેશ પારેખ: 'ક્યાં', અમદાવાદ, વોરા, ૧૯૭૦, પૃ. ૭૯.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્મૃતિનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એ આપણા કહેવાથી આવતી નથી ને આપણા કહેવાથી જતી નથી. મેં દીરંગ્યા હાથથી બુઝાવવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો પણ એ બુઝાયા નહિ પણ ઝાળ થઈને વળગ્યા. પાબ્લો નેરુદાની એક પંક્તિ યાદ આવી જાય છે:

Love is so short and forgetting is so long.

સાંજ પડે છે ત્યારે પંખીઓને તો પોતાનું કહી શકાય એવું એક વૃક્ષ છે, પોતાનો કહી શકાય એવો માળો છે. સ્વાભાવિક છે કે એ તો આખું આકાશ લઈને પોતાને માળે પાછાં વળે. આ હકીકતને અહીં જુદી રીતે લેખે લગાડાઈ છે. આ પંખીઓ એટલે સ્મૃતિઓનો કોલાહલની કક્ષાએ પહોંચી જતો કલબલાટ. સ્મૃતિથી જીવવું એ સહેલું નથી. કેટલીક સ્મૃતિઓ મરણતોલ કરી મૂકે એવી, માણસને વલોવી નાખે એવી. હરીન્દ્રનું નાનકડું કાવ્ય આ વાતને સમજવામાં મદદ કરે એવું છે:

આ ચિત્ત શું કોઈ ચબૂતરો કે
વિચારપંખી તણી હારમાળા
આવી ચડે ને કરી કલ્બલાટ
ચણી રહે શેષ રહેલ શાંતિ
ને સ્વસ્થતાની સઘળી મિરાત.[૪]

અહીં પંખી નહિ પણ અચાનક આવી ચડેલું ટહુકાઓનું ટોળું છે. ટોળાનો સ્વભાવ છે ખેંચવાનો ને ખેંચાવાનો. એક ક્ષણ કાવ્યની નાયિકા પોતાના સાનભાનને ભૂલીને ખેંચાય છે. પૂરની સામે ટકી રહેવાનું કપરું હોય છે. પછી એ સભાન થઈને સ્વસ્થ રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ આ સ્વસ્થતા કાગળના કિલ્લા જેવી નીવડે છે. કેટલાક પ્રયત્નો જ થકવી નાખનારા હોય છે — ઊંઘ ન આવતી હોય અને ઊંઘવાનો પ્રયત્ન કરીએ ને થાક લાગે એમ ટોળું કાનને કલશોરથી ભરી દેતું નથી પણ ગૂંગળાવી દે એવા કોલાહલથી ભીંસે છે. અને એટલે જ આ અસહ્ય થાય છે ત્યારે કાન બંધ કરવાની વાત છે. સ્મૃતિનું કંઈ એક જ સ્વરૂપ ઓછું છે! અવાજરૂપી આવતી સ્મૃતિને તમે કાન બંધ કરીને કદાચ અટકાવી શકો પણ પ્રિય વ્યક્તિના ચહેરાને રહી રહીને ખોળતી આંખોનું શું?

૪. 'હયાતી' (હરીન્દ્ર દવેનાં કાવ્યોનો સંચય), સંપાદક: સુરેશ દલાલ, મુંબઈ, ચીમનલાલ લિટરરી ટ્રસ્ટ, ૧૯૭૭, પૃ. ૨૭.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્મૃતિ છે પણ પ્રિય વ્યક્તિ નથી. અથવા એમ કહો કે પ્રિય વ્યક્તિ નથી એટલે જ સ્મૃતિ છે. પણ એક વાત નક્કી છે કે હવે આ વ્યક્તિ કદી આવશે જ નહિ, સ્મૃતિરૂપ જ રહેશે અને એટલે જ કોરો વરસાદ કહીને લાગણીની ધાર તીવ્ર કરી છે. પ્રેમનું તત્ત્વજ્ઞાન એ એક વાત છે, વ્યક્તિને તો જોઈએ છે વ્યક્તિ સદેહે, સ્મૃતિ નહિ. નહિતર તો ઈશ્વરના અનુભવની વાત કરતાં દયારામ શું કામ કહે :

પ્રગટ મળ્યે સુખ થાય.

અથવા Walt Whitman જેવો કવિ

The man's body is sacred and
woman's body is sacred[૫]

આત્માએ પણ રહેવાનું છે તો શરીરમાં; તો આ કવિએ આત્માની વાત કરી છે શરીરનો ઓચ્છવ ઊજવીને. અહીં કોરા વરસાદમાં અંગ પલળી શકે એમ નથી છતાં પણ "અંગ અંગ આ પલળ્યાં" કહીને પ્રિય વ્યક્તિના સદેહ પ્રત્યક્ષપણાની અને આશ્લેષ અને આલિંગનની ન ફળીભૂત થનારી ઝંખનાને જાણે કે ફળીભૂત થઈ રહી છે એમ કહીને પરિતોષના ભ્રામક મહોર પાછળ જીવનભરના અસંતોષને "અવળા વાયે વાયરા એની સવળી વાગે ચોટ" એ રીતે જાણે કે પ્રગટ કર્યો છે.

અહીં એકલતાની વાત સીધી રીતે નથી કહેવાઈ એનો જ આનંદ છે. રાત પડે છે ત્યારે અંધારું એકલવાયું છે. હવે પેલું ટહુકાઓનું ટોળું નથી. પણ જે છે એ પણ ભીંસી નાખે અને ભૂંસી નાખે એવું છે અને એ તત્ત્વ તે મૌનનો કણસાટ. આ વિષમ પરિસ્થિતિમાં રહેંસાતી વ્યક્તિ પાસે ઉપાય અને ઉકેલ બન્ને છે. જો સ્મૃતિના દીવા ન ઓલવી શકાય તો પોતાનો દીવો તો ઓલવી શકાય ને! ખબર નથી કે આ વહાલ-વિહોણી રાત ક્યારે વણસશે, ક્યારે પોતે જ પોતાની સાથે કાયમના અબોલા લઈ લેશે, કારણ કે આ ધખધખતી પથારી કરતાં ચિતાની પથારીમાં વધારે શાતા અને ટાઢક કદાચ હોઈ પણ શકે. વણસી ગયેલા સંબંધની વાતને ઓડને As I walked out one eveningમાં સરસ રીતે વાચા આપી છે એ યાદ આવે છે. જગદીશ જોષીએ કરેલા કાવ્યાનુવાદની પંક્તિ પરથી ખ્યાલ આવશે :

---

૫. Whitman (Poet to Poet) Selected by Robert Creeley, England, Penguin Books, 1978, p. 120.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કબાટમાં હિમનદી ટકોરા મારે છે
શય્યામાં મરુભૂમિ નિઃશ્વસે છે
અને ચાના પ્યાલાની તિરાડ પ્રેતભૂમિની
શેરી ઉઘાડી આપે છે.[૬]

છેલ્લી પંક્તિમાં દૂર દૂરથી દોડી આવતી નદીનાં પૂર આંખમાં ડળકે છે અને કદી ન સુકાતાં આંસુ સાથે આ કવિતા અટકે છે ન ટપકવા માટે જ. અને "અંગ પલળ્યાં"નો સંદર્ભ છેલ્લી પંક્તિને કારણે ફરી પાછો નવું પરિમાણ પામે છે. "અંગ પલળ્યાં" પણ પોતાનાં જ આંસુથી. અશ્રુપૂર્ણ કવિતાનું પૂર્ણવિરામ અશ્રુરૂપે જ છે.

---

૬ 'ઓડનનાં કાવ્યો', ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૧૯૭૬. પૃ. ૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અશ્વ

વ્હેલી પરોઢેથી મચ્યો અષાઢનો વરસાદ,
ને આછી ઘણી છે આવજા રસ્તા ઉપર,
હું હોટલે ચાની હૂંફાળી બાષ્પને ચાહી રહું જ્યાં રોકવા
ત્યાં સ્ટૅન્ડ પર એકલ નિહાળું કોક ગાડી એકધારી
ક્યારની દદડી રહી,
ને એટલા પલળેલ પેખું ચર્મના એ દાબડા
ઘેરા બન્યા અંધાર જેવા અશ્વની આંખો ઉપર
કે વ્યોમથી પડતું હજી પાણી હવે પાછું પડે,
શોષાય ના;
બ્રશ સમી કાપેલ એની કેશવાળીની મહીં તો કેટલું ર્‌હે ?
ધોધ જે પાણી પડ્યું એમાં ઘણું તો વહી ગયું
એ ઠીક,
નહિ તો ક્યારનો ડૂબી ગયો એ હોત !
ને એય પણ કંઈ ઠીક જેવું થાત.

ને હજુ ઉપરાઉપર વરસી રહ્યાં આ વાદળાં,
લિસ્સી રુવાંટીની થકી લસરી રહ્યાં,
થોડાંક પણ એવાં ભરાયાં કાંધ પરના ભારમાં, સામાનમાં,
ને એટલે ચારે તરફ વ્યાપી વળ્યા આ શીતમાં
અકડઈ ગયેલું પુચ્છ, આખી કાય,
શું એકાદ ક્ષણ બસ અગ્નિની જ્વાળા સમું ધ્રૂજી ઊઠે;
નીચી નમેલી ડોક એવા એક ઊંડા કંપથી
ઊંચી થઈને શીઘ્ર પાછી એ ક્ષણે નીચી પડી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંગ આખાની મહીં વ્યાપી વળી લાચાર ત્યારે
અશ્વની શુંયે વિમાસણ—
સૂર્યનો રથ જે વહે એ સપ્તમાંથી એક પોતે
ક્યાંથી અહીં આવી પડ્યો ?

—પ્રિયકાન્ત મણિયાર

પ્રિયકાન્ત મણિયારે પ્રાણીઓની સૃષ્ટિને કેન્દ્રમાં રાખીને કેટલાંક કાવ્યો કર્યાં છે એ વાત અજાણી નથી. દા. ત. 'કપિ', 'એક ગાય', 'કુત્તા', 'હાથી', 'ખિસકોલીઓ', 'ગધેડાં' ઇત્યાદિ. એમણે એક કાવ્ય કાળપશુનું પણ કર્યું છે. બ્રિટિશ કવિ ટેડ હ્યૂઝ આ પ્રાણીસૃષ્ટિને કેન્દ્રમાં રાખીને કાવ્યો રચવા માટે જાણીતા છે.[1]

અહીં અશ્વ[2] વિશેનું કાવ્ય છે. અશ્વ આપણાં પુરાણો અને પરંપરા સાથે સંકળાયેલું પશુ છે. ઉચ્ચૈઃશ્રવસ્ અશ્વ મૂળ તો બ્રહ્મા સાથે સંકળાયેલો. બ્રહ્માએ એને દૂધના સાગરમાં છુપાવેલો. સમુદ્રમંથન વખતે જે ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં એમાં એ ફરી પાછો પ્રગટ્યો અને એને ઇન્દ્રે પોતાનો કરી લીધો. રાજામહારાજાઓનાં યુદ્ધોમાં પણ અશ્વનો ઉપયોગ થતો. રામાયણના અશ્વમેધ યજ્ઞની વાત પ્રસિદ્ધ છે. અશ્વ એ શક્તિનું અને વફાદારીનું પણ પ્રતીક છે. અંગ્રેજીમાં horsepower શબ્દજોડકું શક્તિનું સૂચક છે. આપણા સુન્દરમે પણ ક્યાંક 'અશ્વપચ્ચીસી' એવો પ્રયોગ કર્યો છે.

આ કાવ્ય આમ દેખીતી રીતે તો વાત અશ્વની કરે છે, પણ એ સૂચવે છે બીજું કશુંક. પ્રતીક પોતે પણ એક ભાષા છે. વસ્તુને પૂરેપૂરી ઉઘાડ્યા વિના ઉઘાડવાની કળા જેમને વરી હોય એ પ્રતીક દ્વારા

૧. In a way, I suppose, I think of poems as a sort of animal. They have their own life, like animals, by which I mean that they seem quite seperate from any person, even from their author, and nothing can be added to them or taken away without maiming or perhaps even killing them.

—From a talk reprinted in the Listener, 19 Sept. 1967.

૨. અશ્વ વિશેનાં અન્ય કાવ્યો, લેખને અંતે આપ્યાં છે.

૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલું સમર્થ કામ લઈ શકે છે, એના ઉદાહરણ તરીકે પણ આ કે આવાં કોઈક કાવ્યોને જોવાનો આનંદ આવે.

પરંપરિત હરિગીતમાં લખાયેલા આ કાવ્યમાં આસપાસનું વાતાવરણ, કાવ્યનાયકનો મિજાજ (mood) અને અશ્વને નિમિત્તે વિમાસણ પ્રગટ થાય છે. કાવ્યનાયક હોટેલમાં છે, ચાની હૂંફાળી બાષ્પના વાતાવરણમાં એની પાસે સલામતીનું છાપરું છે, પણ વહેલી પરોઢથી મચેલા આષાઢના વરસાદથી ઓછી અવરજવરવાળા રસ્તા પર એક ઘોડાગાડી ઊભી છે. એને તો પલળવું જ રહ્યું; એ સિવાય કોઈ છૂટકો નથી. આ અશ્વ એ કોઈ પુરાણનો, ઇતિહાસનો કે દંતકથાનો પાંખાળો અશ્વ નથી. એ તો આજના યુગનો અશ્વ છે, માનભ્રષ્ટ અને સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલો. એ અહીંયાં ન હોત તો કદાચ રેસકોર્સ પર હોત. આ રેસકોર્સના અશ્વનાં સૉનેટ્સ મડિયા અને હરીન્દ્રે આપ્યાં છે; (તો 'તેજી તુખાર'માં રૂપાંતર પામતું અને આંતરિક રૂપાંતર ચીંધતું 'અશ્વો' સૉનેટ આપણને મકરંદ દવે તરફથી પણ મળ્યું છે.) અશ્વની જે અસલિયત છે, જે ખાનદાની અને ખુમારી છે, અને અત્યારે એની વરવી અને લાચાર સ્થિતિ છે, એ અહીં સાંકેતિક રીતે juxtapose કરવામાં આવી છે. આ અશ્વ આજના યુગનો છે એ કેવળ ઘોડાગાડી સાથે જોડાયેલો છે, એ બતાવ્યું છે એમાં જ નથી, પણ 'બ્રશ સમી કાપેલ એની કેશવાળીની મહીં" એ પંક્તિ પરથી પણ એનો ખ્યાલ આવી શકે. બહાર ઠંડા પાણીમાં ધ્રૂજતો અશ્વ અને એના પ્રત્યેની અનુકંપાથી હોટેલમાં કંપતો કાવ્યનાયક. એક ક્ષણ તો એને એવું થાય છે કે આ ધોધ પાણી પડે છે એમાં એ ડૂબી ગયો હોત તોયે સારું થાત. માત્ર અશ્વનું પુચ્છ કે એની કાયા જ નહિ પણ કાવ્યનાયકની અનુકંપા અગ્નિજ્વાળાસમ ધ્રૂજી ઊઠે છે, અને આ અનુકંપા એ કાવ્યની પ્રેરણાનું બીજ છે, પોતાની વિમાસણને કાવ્યનાયકે અહીં અશ્વની વિમાસણરૂપે મૂકી છે. આ અશ્વ જે સૂર્યના સાત અશ્વમાંનો એક હતો તે 'પોતે ક્યાંથી અહીં આવી પડ્યો ?'

આટલું કહ્યા પછી કોઈ પણ સહૃદય ભાવક એમ માનશે ખરો કે આ માત્ર અશ્વનું જ કાવ્ય છે? અશ્વ તો નિમિત્તમાત્ર છે, પ્રતીકમાત્ર છે; પણ છેવટે તો આ કાવ્ય અધઃપતન પામેલા આજના મનુષ્યનું કાવ્ય છે. પ્રિયકાન્તના પરંપરિત પર જેમ કેટલેક ઠેકાણે નિરંજનની મુદ્રા જણાય છે, તેમ કેટલાંક કાવ્યના વિષય અને અભિવ્યક્તિમાં પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
નિરંજનમુદ્રા[3] જોઈ શકાય. નિરંજનના 'ઍક્વેરિયમમાં' કાવ્ય સાથે આ કાવ્યને લોહીનો સંબંધ છે એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે.

હાર-જીત

ચુનંદા અશ્વો આ દડમજલ ઘોડા શરતના,
ઊડે પાણીપંથા પવનગતિએ ફાળ ભરતા,
છૂટેલાં તીરો શાં પણછ પરથી લક્ષ્ય ઉપરે
ચગાવે હોંશીલાં જન, શરત-મેદાન ઉપરે.
હજારો ખેલાડી શરત અધીરાં થૈ નીરખતાં—
લગાડ્યા છે લાખો નગદ રૂપિયા એક ઉપરે—
અહા શો એ ઊડે વીજળી ઝડપે, બંકિમ છટા!
રચી શી એ ભંગિ સકળ બળથી, ધીટ ધસતો,
પ્રશંસા-પોકારો લખ જન તણા ઝીલી હસતો,
પહોંચ્યો જ્યાં લક્ષ્યે અતીવ બળથી, હાંફ ચડિયો,
ઢળ્યો રે પંખાળો મરણશયને લોથ થઈને.
ગુમાવ્યું એણે તો વિજયપદ; 'ફોટો-ફિનિશ'માં
મર્યો છો એ વ્હેલો અરધ પળ-અલ્પાંશ ઇંચમાં,
ગયો જીવી તોયે પલકભર લાખો નજરમાં.

૩-૭-૫૪ —ચુનીલાલ મડિયા

રેસકોર્સ

પ્રવેગે દોડે એ તુરગ સ્થિર આંખો મહીં થયો
ક્ષણાર્ધે દેખાયા યુગ યુગ: ઘડી ચાર ચરણો
ધરા પે, તો પાછાં ઉપર પળમાં, ને મુખ લળ્યું
અગાડી: સૌ શ્વાસો લયવિલય એના જ શ્વસને.
અને એ શ્વાસો સૌ અગણિત જનોના, પલકમાં
નિસાસાઓ થૈને કણ કણ વિખેરાય ગગને:
ફરી પાછો કોલાહલ, કર મહીં કોલબુક, ને
રહ્યા દોડી અશ્વો મન મહીં અને કાગળ પરે.

૩. જુઓ આ લેખને અંતે આપેલું 'ઍક્વેરિયમમાં'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે અશ્વો ઊભા, જન સકલ દોડે અહીં તહીં;
ફરે અંકો, સાથે ગતિ કરી રહે ચક્કર ઘણાં :
ધસે સૌ મુઠ્ઠીમાં જકડી નિજનું ભાવિ પળમાં
તરે કે ડૂબે કેં મનખ અહીં ફોટો ફિનિશમાં.

ફરી આંખો ઝીણી થઈ ગતિ કરે દીર્ઘ પટમાં
રહે હાંફી અશ્વો હણહણી રહે માણસ બધા.

૨૨-૧૧-૧૯૭૦

—હરીન્દ્ર દવે

અશ્વો

લીલા કોમળ ઘાસથી હર્યુંભર્યું મેદાન આ વિસ્તર્યું,
નીચી ડોક નચાવી અશ્વ ચરતા, ત્યાં તો વહેતી હવા
ભીની માદક ને મથે શિર જરા ઊંચું કરી સૂંઘવા
અશ્વો, મસ્ત છલાંગતું મન રહે એનું ધર્યું ને ધર્યું.
પાયે બંધન, કાય સાવ નબળી, અંધારું આંખે ભર્યું
જાણે કાયમ ડાબલા, પણ થતું સામે નવાં ને નવાં
બીડો સૂર્યપ્રકાશથી ઝળહળે, ઝંખી મરે આંબવા
આઘેરી ક્ષિતિજે,–શું પૂર પળમાં આવ્યું ન ત્યાં ઓસર્યું !

અશ્વો પુચ્છ ઉછાળતા હણહણે, પાછા નમીને ચરે,
ને જે હોડ હવાની સાથ કરતું, સ્પર્શી જતું ઘ્રાણને
આજે માત્ર, કદાપિ પૂર પળનું જો રોમરોમે ચડે,
કોઠે બંધન જે પડ્યા સકળ તે એવા કઠે આખરે
ને આ મસ્ત હવા જરાક પજવે અશ્વો તણા પ્રાણને,
તો તો તેજી તુખાર, રંગ પલટે, આકાશ ઓછું પડે.

—મકરંદ દવે

THE HORSES

I climbed through woods in the hour-before-dawn dark.
Evil air, a frost-making stillness,
Not a leaf, not a bird,–
A world cast in frost. I came out above the wood

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Where my breath left tortuous statues in the iron light.
But the valleys were draining the darkness
Till the moorline–blackening dregs of the brightening grey–
Halved the sky ahead. And I saw the horses :

Huge in the dense grey — ten together—
Megalith-still. They breathed, making no move,
With draped manes and tilted hind-hooves,
Making no sound.

I passd : not one snorted or jerked its heads.
Grey silent fragments
Of a grey silent world.

I listened in emptiness on the moor-ridge.
The curlew's tear turned its edge on the silence.
Slowly detail leafed from the darkness. Then the sun
Orange, red red erupted.

Silently, and splitting to its core tore and flung cloud,
Shook the gulf open, showed blue,
And the big planets hanging–.

I turned
Stumbling in the fever of a dream, down towards
The dark woods, from the kindling tops,
And came to the horses.
                    There, still they stood,
But now steaming and glistening under the flow of light,
Their draped stone manes, their tilted hind-hooves
Stirring under a thaw while all around them
The frost showed its fires. But still they made no sound.

Not one snorted or stamped,
Their hung heads patient as the horizons,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

High over valleys, in the red levelling rays–
In din of crowded streets, going among the years, the faces,
May I still meet my memory in so lonely a place
Between the streams and the red clouds, hearing curlews,
Hearing the horizons eudure.

Ted Hughes

ઍકવેરિયમમાં

તરે છ માછલી,
ન જિંદગી સ્મરે છ પાછલી ?
અહીં પ્રકાશ
કિંતુ સૂર્યનો નહીં, 'નિયોન' પાશ,
ને સમુદ્રનું જ જલ
પરંતુ અહીં તરંગનું ન બલ.

નેત્રરાંકડી છતાંય પુચ્છવાંકડી,
ન જાણતી કે સૃષ્ટિ સાંકડી

અહીં કઠોર, કાંકરેટ કાચની,
નઠોર, જૂઠ, સૃષ્ટિ આ ન સાચની.

વેંતવેંતમાં જ ગાઉ ગાઉ માપવા
અને ન કયાંય પ્હોંચવું,
સદાય વેગમાં જ પંથ કાપવા,
ન થોભવું, ન શોચવું.

મનુષ્ય (કાચ પાર હું સમા ઘણા અહીં ફરે
ન કોઈ જેમનાં પ્રદર્શનો ભરે !)
કને જ આ કલા ભણી
અગમ્ય શી ગણી.

તરે છ માછલી,
ન જિંદગી સ્મરે છ પાછલી !

—નિરંજન ભગત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આભને નહિ હોય રે આભની માયા.
નહિ તો એ વેરાન કે વને, આવળ-બાવળ ઝાડ કે જને
ઢોળતું નહીં રે'ય રે એની સોનલવરણી છાયા —આભને૰

વાદળી જરાક ઝૂકતી જરાક ઝરતી કવચિત્ નાવ લઈને નિજની
રે'તી ક્ષિતિજતીરે ફરતી દિવસ-રાત,
કયારેક ખાલીખમ ને કયારેક ભરતું ચોગરદમ, ખીડેલા રીસમાં
રાધાશ્યામના હોઠ તો જાણે આંડે ઝાઝી વાત.
કયાંક સમાવે પાંખમાં પવન, કયાંક પવનને પાંખમાં ભરી
આવતું તરી દૂરથી મૂકી દૂર રે એની કાયા —આભને૰

ઊતરે જોઈ જલ ને રહે ઝૂકતું જોઈ થલ જરામાં લાગતાં ઝોકો
વેરાઈ જતું માનવી મનેમન.
નમતે પ્હોરે તળાવપાળે કૂવાથાળે ઊતરી બેસે ચકલાં ટોળું
લાગતું ત્યારે નભને જાણે ભીંજતું એનું તન;
કોઈ વેળા વન ઝૂકતાં, ઝાડવાં તૂટતાં, બાગમાં છૂટતા ફૂલ ફુવારા
એની સાત સમુંદર તરતી રે'તી છાયા —આભને૰

—મણિલાલ દેસાઈ

'મારા જીવના સમ, મને હું બહુ ગમું.' આપણે આપણાથી જ જકડાયેલા અને એટલે જ આપણે આપણાથી દૂર. આભ આપણી જેમ સ્વકેન્દ્રી નહિ, આભ તો સર્વવ્યાપક. આભને આભની સાથે માયા નથી એટલે જ કદાચ કવિને આભની સાથે માયા છે. આ નાનકડા ગીતની સૃષ્ટિમાં કવિએ આભનાં અનેક રૂપને મઢી લીધાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આભને પોતાની માયા નથી, તેમ કોઈ એક જ પ્રત્યે પણ માયા નથી. વેરાન કે વન, ઝાડ કે જન–કોઈ એકની જ સ્પૃહા નહિ અને છતાંય સર્વ પ્રત્યે સ્પૃહા અને પોતા પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ. આ કવિતાના વ્યક્તિત્વમાં આભના આવા નિર્મમ અસ્તિત્વનું પળેપળની જેમ વહેતું ગુંજન છે.

પ્રથમ પંક્તિ તો નિવેદન માત્ર છે. નિવેદનમાં ઠીંગરાઈ જતી કૃતિઓનાં ઉદાહરણ થોકબંધ મળી શકે. આ કવિતા આવી થપ્પીઓમાં વધારો નથી કરતી પણ એક સુખદ અપવાદરૂપે જુદી તરી આવે છે. પ્રથમ પંક્તિ પછીનો વળાંક અને ઊછળતો લય—પ્રારંભની ચપ્પટ પંક્તિના ભાવને કવિતાની પરાકાષ્ઠા પર પહોંચાડે છે. પાણીના વહેતા પ્રવાહ પર તમે નામ લખી શકો તો આ કાવ્યના તરલ લયને ઝાલી શકો.

'આભને નહિ હોય રે આભની માયા'–આ તો જાણે કે કોઈ સત્ય કહી નાખ્યું હોય એવો ઉચ્ચાર થયો. પણ પછીનો કવિનો ઉદ્ગાર એવો છે કે એના ભાવલયના તાલમાં આપણને પણ ખબર ન પડે એમ વશ થઈ તણાતા જઈએ છીએ. આવી ભારેખમ સૂત્રાત્મક વાતને એમણે લયના સ્પર્શથી પીંછા જેવી મુલાયમ બનાવી દીધી.

આભને પોતાની માયા હોત તો એ પોતાની છાયાને બધે જ ઢોળતું હોત ખરું? અહીં દલીલ છે. છતાંય કવિની અભિવ્યક્તિની રીતિ એવી છે કે એ દલીલ નથી લાગતી. લયને પ્રાસના તાણાવાણા — જાણે કે કોઈ પોતાની વાતને માત્ર શબ્દથી જ નહિ — પણ પોતાની આંખથી સમજાવી ન રહ્યું હોય એવી લાગણી થાય છે. શબ્દની તર્કબદ્ધ યોજનાથી સિદ્ધ ન થઈ શકે એ કવિએ લયથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

આભની મબલક સમૃદ્ધિને, 'ઢોળતું' એ ક્રિયાપદથી સૂચવી દીધી છે. 'ઢોળતું નહિ રે'ય રે'–એમાં ક્રિયાનું સાતત્ય બતાવ્યું છે, અને જેની પાસે અઢળક હોય એ જ આમ ઢોળતું રહે અથવા તો એમ કહો કે જે ઢોળતું રહે એને જ અઢળકનો અનુભવ મળે. આપણે પોતાના કોચલામાં હોઈએ છીએ ત્યારે માત્ર છાયા જેવા, substance વિનાના shadow જેવા. આપણે આપણામાં પુરાયેલી આપણી કાળી છાયાને લઈને ફરતા હોઈએ છીએ. સ્વમાંથી સર્વ તરફ જઈએ છીએ ત્યારે જ છાયા સોનલવરણી થઈ જાય છે. સારો કવિ પ્રકૃતિને ગાતાં ગાતાં માનવપ્રકૃતિને પણ કેવી રીતે વણી લેતો હોય છે! ટાગોરના ગીતવસંતના એક ફૂલની નજરનો તંતુ અનાયાસે અહીં ગૂંથાઈ જાય છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજિ વસન્ત જાગ્રત દ્વારે!

આજિ ખુલિયો હૃદયદલ ખુલિયો,

આજિ ભુલિયો આપન પર ભુલિયો.

માનવના નેણુમાં કે વેણુમાં ન સમાતી બહુરૂપિણી વાદળીઓની પળે પળે પલટાતી લીલાનું આલેખન કવિએ ચિત્રાત્મક ગતિથી કર્યું છે. જરાક, ક્વચિત્, ક્યારેક, જરામાં, ક્યાંક, કોઈ વેળા –આવા શબ્દોનો ઉપયોગ એટલે સતત કરવો પડ્યો છે. આંગળી ચીંધીને બતાવીએ ત્યાં તો બદલાઈ જાય એવું એનું અનંત રૂપ છે એથી તો આ કવિતા છે!

'ક્યારેક ખાલીખમ ને ક્યારેક ભરતું ચોગરદમ'–ત્યાં સુધી આવો. ચોગરદમ પાસે અલ્પવિરામ છે. આ શબ્દ ઉચ્ચારી જુઓ. હોઠ આપો-આપ બિડાઈ જશે. પછીની પંક્તિમાં પણ રીસમાં બિડાયલા રાધાસ્યામના જેવા હોઠનો સંકેત છે. કોઈક સરસ પ્રકૃતિના દશ્યનું ચિત્ર હોય — પણ એમાં માત્ર પ્રકૃતિ હોય. પણ પછી એ ચિત્રકાર ખૂણે કોઈ એકાદ માનવીની આકૃતિને એવી કલાત્મક રીતે ગોઠવી દે કે આખા ચિત્રમાં કોઈ નવો જ જીવ આવે. એવું અહીં રાધાસ્યામના ઉલ્લેખથી થાય છે.

હોઠ તું બીડે ને પેલી ખીલી તે પાંદડીની

છુટ્ટે તે બોલ વહે ગંધ

એવી મૂગી વાચાળતા વહેવા માંડે છે.

પ્રેમની વાતનો આછો અણસાર છે એટલે પાંખ ન ફૂટે તો જ નવાઈ. પાંખમાં પવનને ભરીને આવે છે છતાં એનો ભાર નથી. આભ આખું તરી આવે છે કારણ કાયાને તો ક્યાંય વેગળી મૂકી દીધી છે. પ્રેમનું તત્ત્વ અંતે તો કાયાથી પર છે ને! શબ્દોની આસપાસ અર્થની ઝાંયનાં અનેક વર્તુળો વીંટળાય એ પણ કવિતાની સિદ્ધિ જ કહેવાય ને!

તરતું, જલને જોઈને હળવેકથી ઊતરતું, થળ પર ઝૂકી ઝૂકીને છવાઈ જતું આટલું વ્યાપક અને અગાધ આકાશ માનવીના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ એવા મનમાં એ વેરાઈ જાય છે. પ્રત્યેક માનવીના મનમાં અંકાઈ ગયેલું આભનું કોઈક રૂપ, આકાશનો કોઈક ટુકડો — એને કવિએ અહીં સાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જરામાં ઝોકો લાગતાં માનવીના મનોમનમાં આભ વેરાઈ જાય છે એ ઉક્તિમાં કલા વિશેષ કે કરુણતા, એનો નિર્ણય તો દરેક સહૃદય પોતાની રીતે કરી લે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નમતે પ્હોરે તળાવપાળે કૂવાથાળે ઊતરી બેસે ચકલા-ટોળું
લાગતું ત્યારે નભને જાણે ભીંજતું એનું તન;

આ વાંચીને શ્રી રાજેન્દ્ર શાહની 'ગ્રીષ્માંત' કાવ્યની પંક્તિઓ યાદ આવે છે.

સહસા બખોલનીડ થકી ઊડી આવી ચક યુગ્મ
પૂર્વભણી પ્રલંબાતી છાયા મહીં
ક્રીડન આનંદરત કરે ધૂલિસ્નાન

ચકલાનું આ ધૂલિસ્નાન એ વર્ષાના આગમનની એંધાણી છે. પછીની ઉત્પ્રેક્ષા અર્થની અપેક્ષાને સહેજ આગળ લઈ જાય છે. કરુણાથી જે ભીંજાઈ શકે છે તે જ વરસી શકે છે.

પણ આ જલની ધારા. આ વર્ષા. ક્યારેક એને ઝીલી ન શકનાર વૃક્ષો તૂટી પણ પડે. તેથી શું ? વ્યક્તિનું વિલોપન એટલે સમષ્ટિની સમાપ્તિ એમ નહિ. વૃક્ષ એકાદ તૂટે પણ વનને એના વરસતા લયમાં ઝૂલવાનું અને ઝૂકવાનું. અંતે તો ફોરમના ફુવારા ! સમદરમાંથી જાગેલી વાદળીઓની છાયા અંતે સમદરમાં જ તરતી રહી. અંતની મુલાયમ પંક્તિઓ સામે વજનદાર પંક્તિઓ ઊપસી આવે છે.

ગહન નિધિ હું, મોજુંયે હું, હું વળી ઘનવર્ષણ
અભિનવ સ્વરૂપે પામું હું સદૈવ વિસર્જન.

(રાજેન્દ્ર શાહ)

મણિલાલ પોતાનું કવિ તરીકેનું એક રૂપ પ્રકટાવી કાયમને માટે ચૂપ થઈ ગયો અને આભનાં અનેક રૂપમાં જાણે કે ફેલાઈ ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક મધ્યરાત્રે

અરે, આ ઓચિંતું, થઈ જ ગયું શું સ્હેજ પરસે !
પથારી ખીલી ગૈ, કુસુમ ટહુકયાં કૈં રુધિરમાં !
ઝમે અંગુલિનાં શિખર લયમાં, ને નયનમાં
હજારો પૂર્ણિમા પ્રકટ થઈ ગૈ શી પલકમાં !
અને આ હૈયાની ઊષર ધરતીમાં પરિમલ્યા
નર્યા દૂર્વાંકુરો ફર ફર થતા સ્હેજ ચમકયું
સૂતેલી પત્નીનું શરીર; ઝબકયો હુંય; પરખી,
જરા મેં પંપાળી પ્રથમ. ઉર મારુંય છલકયું.
વીતેલાં વર્ષોમાં કદીય પણ ચાહી નવ તને.
સ્તનોનાં પુષ્પોમાં શરમ છૂપવીને રડી પડયો.

—રાવજી પટેલ

રાવજી પટેલ ક્ષયમાં રિબાઈને અકાળે અવસાન પામેલો આપણો કવિ. વાત કરવી છે એના આ નાનકડા, દસ પંક્તિના કાવ્ય વિશે. કોઈક અકથ મહાવ્યથાનું આ છે સાવ નાનકડું કાવ્ય. પંક્તિઓની સંખ્યાને આધારે કવિતાની ઉત્તમતાનો નિર્ણય કરવાના દિવસો તો કયારનાયે વહી ગયા એ સારું થયું.

કાવ્ય છે શિખરિણી છંદમાં, પણ એના પ્રાણમાં મંદાક્રાન્તાનું મંદ આક્રંદ છે. કાવ્યનું શીર્ષક સૂચવે છે એમ સમય મધરાતનો છે. જુવાન માણસ હોય, પત્ની હોય, ગૃહસ્થી હોય અને મધરાત હોય. સહેજ સ્પર્શ માત્રથી કરુણ અંધકાર આરસ જેવો રૂપાળો અને સુંવાળો થઈ જાય અને હૃદયની તંત્રીમાં અહો અહોનો અનુરાગભર્યો અહોભાવ રણઝણી ઊઠે. પણ અહીં કાવ્યનો પ્રારંભ 'અહો'થી નહિ, પણ 'અરે'થી થાય છે. કશુંક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓચિંતુ બને છે. પણ એ અચાનકનું વિસ્મય ક્ષણભર રહે ન રહે ત્યાં તો જાણે કે શૃંગારની રાત્રિ પર વીજળી પડે છે. સહેજ સ્પર્શ અને હર્ષનો ઉન્માદ ઊછળે ત્યાં તો શમી જાય છે, વિરમી જાય છે, પોતે જ જાણે એવાં આંસુના સંતાપમાં.

શબ્દો આનંદ કે વ્યથાને વ્યક્ત કરે તોપણ કેટલી હદે કરી શકે? કેટલીક પરિસ્થિતિમાં શબ્દો પણ ભાવને પ્રગટ કરવા માટે અશક્ત અને અક્રિયાશીલ થઈ જાય છે. સ્પર્શની પણ શબ્દોને ભોંઠા પાડે એવી એક ભાષા છે. કવિએ સ્પર્શના આનંદને મુખરિત ન થઈ જાય એ રીતે, આડકતરી રીતે નિરૂપ્યો છે. પોતે ખૂબ ખીલ્યો છે, મોર્યો છે, એમ કહેવાને બદલે કહે છે 'પથારી ખાલી ગૈ.' લોહીમાં કુસુમો મહેક્યાં નહિ પણ ટહુક્યાં. શૃંગારની ક્ષણમાં લાગણી તર્કબદ્ધ નથી હોતી. એ સહેજ શબ્દબદ્ધ હોય તોપણ અર્થબદ્ધ નથી હોતી, કોઈક નિરાળા સંગીતનો અનુભવ આપે એવો લયયુક્ત લવારો હોય છે. એ લવારો એ જ અર્થ. એ હોય છે એટલું જ બસ. એનો અર્થ ઉકેલવાનો ન હોય, કે એનું પૃથક્કરણ કરવાનું ન હોય. અહીં આ વાત આટલા બધા શબ્દોમાં કરી તે તો એક સહૃદય ભાવક તરીકે. પણ કવિએ તો 'કુસુમ ટહુક્યાં કૈં રુધિરમાં' કહીને આશ્ચર્યચિહ્ન આગળ અટકીને અન્ય રીતે ન કહી શકાય એટલું બધું કહી દીધું છે. પથારીનું ખીલવું, એમાં તો ફૂલનો સંકેત છે જ. પણ ફૂલને ટહુકો આપીને લોહીમાં કેટલાંય પંખીઓની પાંખોનો રોમાંચકંપ દેખીતો કર્યો છે અદીઠ રાખીને. વહાલ અને વાસના બંને એકાકાર થાય છે અને કવિ પ્રગટ કરે છે આ રીતે :

ઝમે અંગુલિનાં શિખર લયમાં, ને નયનમાં
હજારો પૂર્ણિમા પ્રકટ થઈ ગૈ શી પલકમાં !

વ્યક્તિને શરીર દ્વારા પામવાની ઉત્કંઠા લયમાં સ્પંદન ઝંખતાં અંગુલિનાં શિખરના પ્રતિરૂપ દ્વારા પ્રગટ કરી છે. અંગુલિ પર શિખર તોળવાની વાત આપણે જાણીએ છીએ. પણ અંગુલિમાં શિખરનો સમ-આવેશ મૌલિક અને તાજગીભર્યો છે. સ્નેહનો પણ એક શાણપણભર્યો સનેપાત હોય છે અને એટલે 'હજારો પૂર્ણિમા પ્રગટ થઈ ગૈ શી પલકમાં' એ અતિશયોક્તિ હોય તોપણ આ અવસ્થામાં અલ્પોક્તિ જ લાગવાની.

સ્પર્શ શરીરનો શરીરને થાય છે. પણ શરીરની પાછળ જે હૃદય છે, ભલેને એની ભૂમિ ખારી હોય, પણ સ્નેહનો સ્પર્શ એ ખારી ધરતીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ લીલીછમ અને પરિમલપૂર્ણ કરી દે છે. પ્રેમની આ તાકાત છે. પણ આ કાવ્ય પ્રેમની તાકાતનું કાવ્ય નથી. આ કાવ્ય શરીર દ્વારા પ્રેમને પ્રગટ કરવા જતાં શરીરની જે સ્થિતિ છે, જે અશક્તિ છે અને એની વ્યથા છે, એનું છે. પત્નીને આશ્લેષ અને આલિંગનમાં લેવાને બદલે પંપાળવી પડે છે અને તે પણ જરાક. (કોઈકને આવા શ્લેષ સૂઝે તોપણ સાવ નભાવી ન શકાય એમ નથી : કોને પંપાળી ?–પત્નીને ? કે ભરયૌવનમાં પ્રવેશેલી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને ?) એમાં કોઈક અકથ્ય વ્યથા સમાયેલી છે. અલબત્ત, બંને વચ્ચે પરખ છે અને આ પરખ તે સામી વ્યક્તિને અરસપરસ પૂર્ણપણે પામ્યા છીએ એની છે. બંનેનું હૃદય છલકાય છે.

અશક્તિની આ ક્ષણમાં કાવ્યનાયકને ખૂબ પાસે છતાંયે દૂર એવી પત્નીને જોઈને જીવનભરનો વસવસો અને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. વીતેલી ક્ષણો કદી પાછી નથી આવતી અને પછીથી સ્મૃતિના ઓથાર સાથે જ જીવવાનું હોય છે. એક દુઃખ અને ખટકો રહી જાય છે કાયમનો હૃદયમાં. કહે છે :

વીતેલાં વર્ષોમાં કદીય પણ ચાહી નવ તને

છેલ્લી પંક્તિ પૌરુષી વ્યથાની લાચારીની પરાકાષ્ઠા છે. શિખર જેવાં સ્તન તો અસહાયતાને કારણે પુષ્પો જેવાં લાગે છે એ ઉક્તિમાં સહસ્ર કાંટાઓની વેદના છે. 'સહસ્રશત શલ્યમાં હૃદયની પથારી'ની અહીં વાત નથી, પણ ખીલેલી પથારીમાં જે સહસ્રશત શલ્ય છે એની વાત છે. કાવ્યને અંતે જાણે કે યૌવનની કરુણપ્રશસ્તિ છે. આ શયનખંડમાં અત્યારે એક જ ક્રિયા થઈ : 'શરમ છૂપવીને રડી પડયો.'

ક્યારેક કવિનું અંગત જીવન પણ કાવ્યના આસ્વાદમાં કંઈક અંશે મદદ કરે છે. ક્ષયથી પીડાતા રાવજીની શયનવ્યથા એ છે કે પ્રિય વ્યક્તિને 'ઔષધ પીતાં' પીવી પડે છે.

એલિયટનું અવતરણ આ સંદર્ભમાં જોવા જેવું છે :

The question of how far information about the poet helps us to understand the poetry is not so simple as one might think. Each readar must answer it for himself, and must answer it not generally but in particular

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

instances, for it may be more important in the case of one poet and less important in the case of another. For the enjoyment of poetry can be a complex experience in which several forms of satisfaction are mingled, and they may be mingled in different proportions for different readers.

દસ પંક્તિનું આ કાવ્ય કાવ્ય તરીકે પરિપૂર્ણ છે. પણ કોઈ સૉનેટભૂખ્યો જીવ એને અપૂર્ણ સૉનેટ કહે તોપણ નવાઈ નહિ. બાકીની ચાર પંક્તિનો કબજો તો મરણે લઈ લીધો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાનુડાને બાંધ્યો છે હીરના દોરે

કાનુડાને બાંધ્યો છે હીરના દોરે
બાળુડાને બાંધ્યો છે હીરના દોરે

કોમળ આ અંગ પરે કાપા પડે છે જેવા
આંગળીથી માખણમાં આંકયા
નાનકડાં નેણ થકી ઝરમર ઝરે છે જેવાં
ડળતાં શીકેથી દહીં ઢાંકયાં.
એના હોઠ બે બિડાયા હજી તોરે
કાનુડાને બાંધ્યો છે હીરના દોરે.

માથેથી મોરપિચ્છ હેઠે સર્યું ને સરી
હાથેથી મોગરાની માળા;
આંખેથી કાજળ બે ગાલે જઈ બેઠું
કાનકુંવર શું ઓછા હતા કાળા ?
કોઈ જઈને જસોદાને કહો રે
કાનુડાને બાંધ્યો છે હીરના દોરે.

—હરીન્દ્ર દવે

સનાતન શિશુની કવિતા

આ નાનકડા, નાજુક ગીતમાં કવિએ કૃષ્ણના બાલજીવનની એક પરિસ્થિતિને કેન્દ્રમાં લઈને ભાવસ્પંદનને ગતિ આપી છે. કૃષ્ણનું શૈશવ તો નિમિત્ત છે. અંતે તો એમાં સનાતન શિશુની વાત છે. શિશુની સાથે સંકળાયેલાં તોફાનો અને એ તોફાનને પરિણામે માની મીઠી સજા – આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિસ્થિતિ પ્રત્યેક શિશુ અને માતા માટે પરમ ધન્યતાની ક્ષણ છે. કવિએ આ ક્ષણને શાશ્વતીનું રૂપ આપવાનો — સ્વરૂપ આપવાનો, અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

કૃષ્ણનાં તો અનેક નામો છે, પણ એમાંથી કહાન નામ જ પસંદ કર્યું. અને એ નામનું લાડકું સંબોધન 'કાનુડો' એનો ઉપયોગ નહિ પણ ઉત્-યોગ કરી બતાવ્યો. જ્યાં સુધી માબાપ પોતાના સંતાનના નામને બગાડવાની છૂટછાટ લેતાં નથી ત્યાં સુધી માબાપનાં પોતાનાં જીવન પણ ક્યાં સુધરે છે?

કૃષ્ણને નિમિત્તે સનાતન શિશુની વાત છે એટલે તો કવિએ બીજી પંક્તિને 'બાળુડાને' એટલા જ શબ્દફેરે બેવડાવી છે. અહીં આડકતરી રીતે કવિકર્મ પણ પ્રકટ થાય છે. કાનુડાને બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે અને એ તરત જ બંધાઈ જાય એવો ડાહ્યોડમરો હોત તો એને સજ્જ કરવાનો કોઈ પ્રસંગ જ ન આવત. માતા એને બાંધવાના પ્રયત્નો કરે છે અને બાળક એમાંથી છૂટવાના પ્રયત્નો કરે છે. હીરના દોરના જ નહિ — પંક્તિના પણ બે આંટા લગાવી — કવિએ અહીં માત્ર કાનુડાને જ નિહ ભાવને અને ભાવકને પણ જુદા અર્થમાં બાંધ્યા છે.

કવિ કોઈ દિવસ સીધી રીતે વાત નહિ કરે. શિશુની કુમાશને કવિ આ કાવ્યમાં કેવી કળાત્મક રીતે પ્રકટ કરે છે! કલાનું કાર્ય પણ આ જ રહ્યું છે ને. 'ઢાંકી ઢાંકી પ્રકટ કરવું કાર્ય એ તો કલાનું!' માખણના પિંડમાં આંગળીના લસરકા રહી જાય એવા કાપા કૃષ્ણના અંગ પર પડે છે. શિશુ માખણથી પણ વધુ મુલાયમ છે એ વાતને કવિએ જે રીતે કહી છે એનો જ મહિમા છે.

જે તોફાનો માટે કૃષ્ણને સજ્જ થઈ એ માખણ અને દહીંની સામગ્રીનો કવિએ જુદા સંદર્ભમાં ઉપયોગ કરી પરિસ્થિતિને પોષક એવું વાતાવરણ જમાવ્યું છે. કૃષ્ણના કાળા રંગના વિરોધમાં જ જાણે કે ન મુકાયાં હોય એમ માખણ, દહીં અને મોગરાની માળાનો ઉલ્લેખ કવિની રંગસૂઝને અને વસ્તુને ધારદાર રીતે મૂકવાની આવડતને પ્રકટ કર્યા વિના રહેતા નથી.

કૃષ્ણની કાળપને આપણા કવિઓએ ભારે ઊજળી રીતે ગાઈ છે. 'શ્યામ રંગ સમીપે ન જાઉં' એ દયારામનું પદ પણ યાદ આવી જાય. છે તો નિનુ મિઝુમદારની બે પંક્તિઓ પણ ડોકિયાં કર્યા વિના રહેતી નથી:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાળા કરમનો કાળો મોહન કાળું એનું નામ :
કાજળની વધુ કાળપ લાગે કરશે કેવાં કામ ?

'હેઠે' જેવો તળપદો શબ્દ પણ કવિતાની ભાષામાં ક્યાંય પરાયો ન લાગે એમ જાણે કે પોતાના અધિકારની છડી પોકારતો અહીં સ્વાભાવિકતાથી બેસી ગયો છે.

કાવ્યને અંતે બાળકને થતી સજાની આ અસહ્ય પરિસ્થિતિ નથી જોવાતી ત્યારે 'કોઈ જઈને જસોદાને કહો રે' એવો આર્ત ઉદ્ગાર કેટલી સાહજિકતાથી વ્યક્ત થયો છે! આ ઊર્મિકાવ્યનો માખણપિંડ એવો સ-રસ બંધાયો છે કે ક્યાંય આયાસનો કાપો સુધ્ધાં દેખાતો નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાંદની

શરદ્દરજની ધીરે ધીરે ગળાઈ ચળાઈને !
અજબ ઊઘડી મોડી મોડી ખીલી પુરબા'રમાં !
કપૂરધવલા આછી ગાઢી હસે મૃદુ ચાંદની,
પવન પર થૈ ધોળાં ધોળાં ખસે રૂપચોસલાં.
પલ પલ ખૂલે જ્યોત્સ્ના કેરાં દલેદલ મધ્યમાં
પ્રકટ પૃથિવી ઊભી જાણે લસે નવપદ્મજા !
પૃથક ઘટકો ચન્દ્રીતેજે પરસ્પરમાં ગળી,
સુઘટિત રચે એકત્વે સૌ કલામય પુદ્ગલ.
દિવસઅજવાળે જે દીસે વિરૂપ, લજામણું,
સ્વરૂપ પલટી તે તે ઊભું નવું જ સુહામણું.
જગસકલની ત્રાંબાકૂંડી ભરી તસુએ તસુ,
શશિયર સ્વયં ના'વા જાણે રહ્યો નભથી સરી !
ભવનભવને મેડીસૂતાં મીઠાં યુગલો પરે,
સહજ અમથાં છિદ્રોથીયે નરી મમતા દ્રવે !
ગિરિ, વન, નદી, મેદાને થૈ સરે રમણીયતા,
પરણ પરની કીડીયે શી ધરે કમનીયતા !
અશરીર છતાં આકારો લૈ મનોહર ઊતરે,
ગહન વિમલાં સૌન્દર્યો શાં રહી રહી નીતરે !

—બાલમુકુન્દ દવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ પણ શિખાઉ કવિ કે નિશાળિયાએ ચાંદની રાતને પદ્ય કે નિબંધમાં ન ચીતરી હોય તો જ નવાઈ. શરદની રાત જેટલી ચાંદનીથી નથી છલકાઈ એટલી કદાચ કવિઓનાં ચીલાચાલુ વર્ણનોથી છલકાઈ છે. આવા ગવાયલા—ચવાયલા વિષયને કવિતા માટે પસંદ કરવો એ પડકાર ઝીલવાની સજ્જતા હોય તો જ શક્ય બને! અને પડકાર ઝીલ્યાની સાર્થકતા ત્યારે જ લેખાય જ્યારે વિષયની જુદી રીતે માવજતથી કવિતા નીપજી હોય.

વાદળો કે વૃક્ષોની ગુફામાંથી ડોકાતાં હોય તોપણ સૂર્યનાં કિરણો આક્રમક જ રહેવાનાં. સૂર્યકિરણનું સૈન્ય તો જાણે કે ભાલાઓ લઈલઈને નીકળી પડે છે. જ્યારે ચંદ્રકિરણો,—એમની ગતિ અને પ્રકૃતિમાં મોરપીંછના સ્પર્શની સુંવાળપ છે. અનાક્રમક રીતે હળવે હળવે પથરાઈ જવું અને સૃષ્ટિને રસમાં તરબતર કરી મૂકવી એનો યશ પૂર્ણિમાને છે:

> શરદરજની ધીરે ધીરે ગળાઈ ચળાઈને
> અજબ ઊઘડી મોડી મોડી ખીલી પુરબા'રમાં!

રાત, અને તેયે શરદની! કવિએ પ્રારંભથી જ શરદની રાતના શાંત છતાં ઉન્માદક વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપી દીધો છે. સામાન્ય રીતે શબ્દોને બેવડાવીએ ત્યારે અમુક ગતિ પંક્તિને આપોઆપ મળે છે. અહીં કવિએ શબ્દોને બેવડાવીને ગતિને તરલ નથી કરી કે નથી કરી શિથિલ. પણ એ ગતિની આસપાસ સ્થિરતાની લક્ષ્મણરેખા દોરી આપી છે, જેથી શરદ-રજનીની ધીરગંભીર ગતિનો પરિચય આપણને પંક્તિના ઉચ્ચાર દ્વારા પણ મળી શકે. ધીરે ધીરે, મોડી મોડી, ધોળાં ધોળાં, પલ પલ, દલેદલ, તે તે, રહી રહી, જેવા દોહરાવેલા શબ્દો ચાંદની રાતને હળવી ચાલની નજાકત આપવાનું કર્મ કર્યા વિના રહેતા નથી. ન્હાનાલાલે ચંદ્રિકાના ઉઘાડને આ રીતે અવતાર્યો છે:

> લજ્જા-નમેલું નિજ મન્દ પોપચું
> કો મુગ્ધ બાલા શરમાતી આવરે,
> ને શોભી ર્‌હે નિર્મલ નેનની લીલા;
> એવી ઊગી ચન્દ્રકલા ધીરે ધીરે.

પણ આ ધીરે ધીરે ઊગેલી અને મોડી મોડી પુરબહારમાં ખીલેલી ચંદ્રકલા માટે નર્યો વિસ્મય છે! બધા જ શબ્દો ભોંઠા પડે છે અને આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો 'અજબ' એમ ઉદ્‌ગાર સરી પડે છે. એટલે તો બીજી જ પંક્તિના પ્રારંભથી જ વિસ્મય વિસ્તરતો જાય છે :

અજબ ઊઘડી મોડી મોડી ખીલી પુરબા'રમાં !

ચાંદનીને કપૂરધવલા કહ્યા પછી પણ શ્વેતરંગની જુદી જુદી ઝાંયને કવિ ઉપસાવે છે :

કપૂરધવલા આછી ગાઢી હસે મૃદુ ચાંદની

મુલાયમ ચાંદનીનું સ્મિત. અને આછી અને ગાઢી એ બે અંતિમો અને અંતિમોની વચ્ચે પણ એનું જે રૂપ છે એને પકડી કે જકડી શકો છો ખરા? પવન જેવા અમૂર્ત તત્ત્વને મૂર્ત કરી આખી વણજારને મૂર્તિમંત કરી છે. રણમાં જતી વણજારની આ વાત નથી; આ તો જાણે કે રાતના વૃંદાવનમાંથી મંદ સ્મિતવતી ગતિએ જતી મંડળીનું ચિત્ર છે :

પવન પર થૈ ધોળાં ધોળાં ખસે રૂપચોસલાં

એ પછી તો કવિસહજ ઉત્પ્રેક્ષા છે. કવિએ આ કાવ્યમાં એકથી વધુ વાર ઉત્પ્રેક્ષા યોજી છે ખરી, પણ એનો ખડકલો નથી કર્યો. કાન્તે પોતાના અનુભવને આમ ગાયો :

તરલ તરણી સમી સરલ તરતી !
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !

કાન્તની પંક્તિઓના ઉછાળાની સામે હરિણી જેવા ગતિશીલ છંદમાંથી નીપજતું શાંત ચિત્ર જોવા જેવું છે :

પલ પલ ખૂલે જ્યોત્સ્ના કેરાં દલેદલ, મધ્યમાં
પ્રકટ પૃથિવી ઊભી જાણે લસે નવપદ્મજા !

પછી તો જેમ કલામાં તેમ આ કલામયી ચન્દ્રીના તેજમાં બધા જ ઘટકો ઓગળીને એક ઘાટીલો નવો આકાર નિર્માણ થાય છે એની વાત છંદમાં મઢીને કવિએ મૂકી છે :

દિવસઅજવાળે જે દીસે વિરૂપ લજામણું
સ્વરૂપ પલટી તે તે ઊભું નવું જ સુહામણું.

આ બે પંક્તિઓ કવિતામાં એટલી બધી અનિવાર્ય લાગતી નથી. કોઈક જુદી રીતે એની અભિવ્યક્તિ થઈ હોત તો કદાચ એ નિર્વાહ્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનંત. ઇટાલિયન કવિ Guido Gozzano દિવસ અને રાતની રૂપસૃષ્ટિને આ રીતે સાકાર કરે છે :

The infinite blueness of the sky—
is like a piece of silk stretched tight;
but on the serene vastness of light
the moon already plans another stay.

જગસકલની ત્રાંબાકૂંડી ભરી તસુએ તસુ,
શશિયર સ્વયં ના'વા જાણે રહ્યો નભથી સરી.

બાલમુકુન્દની આ ઔચિત્યમૂલક મૌલિકતા ચિત્રને compact પણ બનાવે છે. એ પછીની પંક્તિઓ કહે છે એના કરતાં સૂચવી ઘણું જાય છે :

ભવનભવને મેડીસૂતાં મીઠાં યુગલો પરે,
સહજ અમથાં છિદ્રોથીયે નરી મમતા દ્રવે !

દાંપત્યની પ્રસન્નતાનો સંકેત 'મેડીસૂતાં મીઠાં યુગલો' એ ઉક્તિ પરથી મળી રહે છે. પણ એને, એકમેકના જીવનને પ્રસન્ન અને પૂર્ણ બનાવનાર તત્ત્વ તો એ છે કે પરસ્પરની અપૂર્ણતાને મીઠાશ અને ધીરજથી સહી લેવી. સહજ અમથાં છિદ્રો તો હોય જ પણ નરી મમતાનું દ્રાવણ એ જ મોટો ચમત્કાર છે. ટાગોરે એટલે જ કહ્યું છે : 'My last salutations are to those who knew me imperfect and yet loved me.' મૂસિકારે આ વાતને આમ મૂકી છે :

સંસારે વિચરો પરસ્પર ધરી આસ્થા અને ધૈર્યથી
સ્હેજો એકબીજાતણી ઊણપને : માંગલ્ય તેથી બધું !

નરી મમતાનું આ દ્રાવણ, આ રમણીયતા એક જ સ્થળ કે એક જ પળને પ્લાવિત કરે એવાં ઓછાં છે ?—

ગિરિ, વન, નદી, મેદાને થૈ સરે રમણીયતા,
પરણ પરની કીડીયે શી ધરે કમનીયતા !

પ્રકૃતિને ઝીણી નજરે જોઈ હોય તો જ આવું સૂક્ષ્મ ચિત્ર પંક્તિમાં ચીતરી શકાય.

કાવ્યના અંતમાં પણ વિસ્તરેલા વિસ્મયનું ટપકું છે : 'શાં રહી રહી નીતરે'—ત્યાં પહોંચીએ છીએ ત્યારે થાય છે કે, અહોથી અહો સુધીનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિસ્મયનું [illegible] કવિની જેમ કહેવું પડે—

> But as I am gazing
> upon the garden,
> I am more and more amazed...what is to me amazing
> I've never felt such a child before...

પાર પામીએ છીએ છતાં પાર પમાતો નથી એવી ચાંદનીના 'વિમલ પરિમલ ગહન' જેવા નિરાકાર સૌન્દર્યને કવિએ આકાર આપ્યો છે. ક્યારેક થાય છે કે ઠાકોર જેવા સૉનેટ કંડારનારા કવિ ચારેક પંક્તિની બાદબાકી કરીને આ કાવ્યને સૉનેટનો આકાર આપત ખરા?–ન જાને! અને ચૌદ પંક્તિ થઈ એટલે જ સૉનેટ સિદ્ધ થયું એવું તો કોણ કહેશે?

છેલ્લે છેલ્લે એમ પણ પૂછવાનું મન થાય છે કે:

> નયન નીરખે ઘેલાં સાધી અશી તદ્રૂપતા
> કિરણ ફૂટતાં કીકીમાંથી, ચખો ખુદ ચંદ્રમા!

જેવી સરસ પંક્તિઓ કવિએ પછીથી કેમ છેકી નાખી હશે?

એપ્રિલ, ૧૯૬૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનવીના રે જીવન!
ઘડી અષાડ ને ઘડીક ફાગણ,
એક સનાતન શ્રાવણ!

એક આંખે આંસુની ધારા,
બીજીએ સ્મિતના ઊડે ફુવારા;
તેજછાયાને તાણેવાણે
ચીતરાયું ચિતરામણ!

એક અંધારથી આવવું; બીજા
અંધારામાં જઈ સમાવું;
બિચમાં બાંધી આંખે પાટા,
ઓશિયાળી અથડામણ!

આવ્યો આવ્યો જ્યાં થાય, ઘડીમાં
જાય કરેથી મર્મ સરી ત્યાં,
ભલભલા માંહી ભૂલા પડે તોય
કારમાં કેવાં કામણ!

ઘડી અષાડ ને ઘડીક ફાગણ,
એક સનાતન શ્રાવણ.
માનવીના રે જીવન!

—મનસુખલાલ ઝવેરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિ જ કાવ્યનું શીર્ષક છે. આ પંક્તિનો મહિમા અસાધારણ છે. પ્રથમ પંક્તિમાં 'માનવીના' અને 'જીવન'ની વચ્ચે રહેલો 'રે' અર્થપૂર્ણ છે. જીવનના પ્રારંભમાં તો હોય છે 'અહો'. પણ આ અહોભાવ ઝાઝીવાર ટકતો નથી. જેમ જેમ સમજણા થઈએ છીએ અને પ્રત્યેક પગલે જીવનનો સામનો કરીએ છીએ અને એમાં જે શૂન્યતા અને અભાવ અનુભવીએ છીએ એને કારણે અને એને પરિણામે 'અહો'નું 'અરે'માં રૂપાંતર થઈ જાય છે. માનવીના જીવનની વચ્ચે રહેલા આ 'રે'માં ઘૂંટાયેલી વ્યથા છે. કાળની આવનજાવન મિથ્યા હોતી નથી. ઋતુઓના રંગપલટાઓ ખુદ માણસને પોતાને મોડે મોડે ખબર પડે એવી રીતે ચહેરા પર અદીઠ આંગળીએ કરચલીઓ પાડી જાય છે. જીવનની રંગભૂમિ પર માણસ તો ક્યાંક ખૂણામાં હોય છે. જાણે કે કાળ જ પોતાના પળે-પળે પલટાતા ચહેરાઓ સાથે વિવિધ પાઠ ભજવે છે. બીજી બધી મોસમોની વચ્ચે જો કોઈ સનાતન આસન માંડીને બેઠું હોય તો તે શ્રાવણ. સુખને તો ઓળખીએ અને અનુભવીએ એ પહેલાં તે અકળ રીતે સરી પડતું હોય છે. જીવનમાં ફાગણ તો ઘડીક જ હોય છે. કવિએ પ્રયોજેલો 'ઘડીક' શબ્દ સમજવા જેવો છે. ઘડીની પડખે ઘડીકને મૂકી જુઓ એટલે ખ્યાલ આવશે કે રંગ રાગ અને પરાગની સૃષ્ટિ તો ક્ષણજીવી, લગભગ stillborn child જેવી જ છે. મનુષ્યના જીવન પર છે દુઃખની – શ્રાવણની સનાતન મુદ્રા.

માણસને સતત દ્વંદ્વોને જીવવાં અને જીરવવાં પડે છે. તેજ ને તિમિરની ધૂપછાંવ જેવા માનવી હૃદયમાં કુરુક્ષેત્રનો નકશો તો કાયમનો દોરાઈ ચૂક્યો છે. રુદ્રરમ્ય એવી મનુષ્યની જીવનલીલાનો પાર પામ્યો પમાતો નથી. જીવનમાં કેટલીયે વસ્તુઓ જાણ્યા માણ્યા વિનાની, ઝાંઝવાંની જેમ દૂર દૂર રહીને આંખને આંજ્યા ને માંજ્યા કરે છે. આંસુના નેપથ્યમાં હોય છે વિફળતાના અરવ ઓથાર, ઘોર નિરાશા, વણસેલા મનોરથો, પ્રેમનો નહિ મળેલો પ્રતિભાવ અને કેટકેટલુંયે! આંખમાંથી ઝરમર ઝરતા જલની નીચે જતી ગતિ અને સ્મિતના ઊંચે ઊડતા ફુવારાની ગતિની વચ્ચે માનવીની સ્થિતિ કેટલી વિચિત્ર છે! હોઠ હસે છે પણ પાંપણની કિનારી ભીની જ રહી હોય છે. આપણી જ બન્ને આંખો વચ્ચે જાણે કે, આપણને ભીંસી નાખવાની સ્પર્ધા મચી છે:

એક હસે, એક રડે,
આંખ બે આપસમાં ચડભડે.

(હરીન્દ્ર દવે)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેજ [illegible] માણસ એમાંથી એકેને અણિશુદ્ધ રીતે પામી શકતા નથી. એના મિલન પર વિરહનો પડછાયો પડયો હોય છે. ઘડીક આવેલા ફાગણમાં પણ ક્યાંક પાનખરની શૂન્યતા કણસતી હોય છે. સુખ અને દુઃખ એટલાં બધાં લગોલગ અને એકમેકની અડખેપડખે છે કે એમને કેમે કરીને ક્યારેય અલગ પાડીને જોઈ શકાય એમ નથી.

અંધકારનાં બે બિંદુની વચ્ચે પણ મનુષ્યને માટે તો નર્યો અંધાપો જ છે. વિજન રણની વાટમાં સમ ખાવા પૂરતો વિસામો પણ ક્યાં છે? જીવન અને મૃત્યુનાં બે બિંદુની વચ્ચેની જિંદગીમાં જીવનનો આનંદ નથી અને મૃત્યુની શાંતિ નથી. જન્મ પહેલાં શું અને જન્મ પછી શું અને જન્મ્યા પછી પણ શું? જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચે કહેવાતી આપણી જિંદગી આપણી હોય છે ખરી? 'બિચમાં બાંધી આંખે પાટા, ઓશિયાળી અથડામણ' એ પંક્તિમાં માનવજીવનની અસહ્ય અને અકથ્ય લાચારીને વેધક રીતે મૂર્તિમંત કરી છે. 'ઓશિયાળી' શબ્દની અનિવાર્યતા કેટલી બધી છે એનો ખ્યાલ તો એને બદલે બીજા પર્યાયોને મૂકી જુઓ પછી આવશે. વૃક્ષ પર બેઠેલું કપોત નીચે જુએ છે તો શિકારી ઊભો છે અને ઊંચે જુએ છે તો બાજપક્ષી એના અસ્તિત્વની આસપાસ ઝૂમી રહ્યું છે. આ બન્નેની વચ્ચે મનુષ્યે કપોતની જેમ શ્વાસ લેવાનો છે અને આવી અકળામણ અને અથડામણોને જીવનનું નામ આપીને જીવવાનું છે. પાટા બાંધેલી એની આંખને પાટા ઉતારીને જોશું તો એમાં કદાચ જોવા મળશે વૈશાખના આકાશ જેવી કોરી શૂન્યતા.

પોતાના હાથમાં જીવનનો મર્મ આવી ગયો છે એમ માનીને કેટલીયે વ્યક્તિઓ જીવનના અંત લગી ભ્રમણામાં ભૂલી પડી ગઈ છે. જીવનનો મર્મ ક્યારેય કોઈની પકડમાં આવ્યો છે? આ તો તડકાને મુઠ્ઠીમાં પકડવા જેવી વાત થઈ. પોતાને મર્મ હાથ લાગી ગયો છે એવી ભ્રમણા કેવી જીવલેણ નીવડે છે! અને છતાંય એનું આકર્ષણ તો એને રહ્યું જ છે. જીવનનો મર્મ તો જાણે કે, હાથતાળી આપીને કહેતો હોય કે, 'I am a game that nobody can win.' કેટલાયે માણસો પોતે જીત્યા છે એવી ભ્રમણામાં પરાજય પામી ચૂક્યા હોય છે. માણસ મૃત્યુની સાંકળથી જકડાયેલો છે. એ જરાક ગતિ કરે છે કે મૃત્યુની સાંકળ ખખડે છે. એનો અવાજ બધા અવાજને દબાવીને છવાઈ જાય છે. પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
માણસ માને છે કે એ પોતાના ચરણનો અતૂટ તાલ છે. આપણે જેમ કરોળિયાના જાળાને જોઈએ છીએ તેમ દેવદૂતો પણ આપણી કરોળિયાનાં જાળાં જેવી પ્રવૃત્તિઓ કે પ્રગતિઓને જોતા હશે.

"It is absurd to live in this world, but it's even more absurd to populate it with new victims and most absurd of all to believe that they will have it better than us."

અને એટલા માટે જ કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિમાં મનુષ્યના જીવનની જેમ જ ભીંસાયેલો 'રે', પ્રથમ પંક્તિમાંથી બહાર નીકળી આપણા પૂર્વજો અને વંશજોની હથેળીમાં સનાતન રેખાની જેમ અંકાયેલો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંખો અટવાણી

આંખો અટવાણી જ્યારે વનની વનરાઈમાં ને,
ગિરિવર ઘેરીને ઊભા આભને, હો જી.
શિખરો ખોવાણાં એનાં વાદળના વૃન્દમાં ને,
ખીણો ખોવાણી આછી ધુમ્મસે, હો જી.
ઝરમર ઝીલંતી ઝીણી જલની ઝકોર જ્યારે,
સાચીયે સૃષ્ટિ ભાસી સોણલું, હો જી.
નાનકડું મારું જ્યારે મનડું ખોવાણું એમાં,
જગ રે ખોવાણું જ્યારે સામટું, હો જી.
સાંપડિયો ત્યારે મારા આતમનો સાહ્યબો ને,
થળથળ ઘેરી એ ઊભો આંખડી, હો જી.
ફૂલડાંની ફોરે એ તો ઘટડે ઘૂંટાણો મારે,
રહ્યું જી પછી તો શું રે શોધવું, હો જી ?

—મનસુખલાલ ઝવેરી

કાળી સડક, ઊંચાં મકાનો, લાલ બસ, પસાર થતી ગાડીઓ, ઊભરાતાં પ્લૅટફૉર્મ—આ બધાંમાં વેરવિખેર થયેલ આપણે, આપણને પણ ક્યારે મળીએ છીએ? પ્રકૃતિનો પારસસ્પર્શ માનવપ્રકૃતિને થાય છે ત્યારે પરમતત્ત્વ સાથે સહજભાવે અનુબંધ રચાઈ જાય છે. વનની વનરાઈમાં લીલી મોકળાશનો અને અવિચળ ગિરિવરમાં વિભૂતિના અંશનો જે અનુભવ કવિને થયો છે—એમાંથી આ કાવ્ય, પરંપરાના ભજનિક ઢાળમાં, કંઠમાંથી છલકાયું છે.

આંખો અટવાણી જ્યારે વનની વનરાઈમાં ને,
ગિરિવર ઘેરીને ઊભા આભને, હો જી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકૃતિનું [illegible] આમાંથી [illegible] કવિઓને પાર વિનાની સમૃદ્ધિ મળતી રહી છે. શ્રી અરવિંદની એક પંક્તિ પર્વતો અને વૃક્ષોની જેમ જ કાવ્યના પથ ઉપર ઊભી છે:

> Mountain and trees,
> Stood there like thoughts from God.

આપણે રૂપ અને રંગથી ટેવાયેલા. ગોળ, ચોરસ, ત્રિકોણ—એવા કેટલાયે કોણમાં અટવાયેલા. આપણને રંગનો રાગ અને રાગનોયે માલિકી-વૃત્તિનો ઘેરો રંગ. રૂપરંગથી બંધાતા આકારની આપણને આદત. આકારમાંથી નિરાકાર તરફની ગતિ એટલે આ કાવ્યનો ભાવ અને વહન. આકારનો વિલય, નિરાકારનો ઉદય — પછીની તૃપ્તિમાં આ કાવ્યનું કથન સમાઈ જાય છે.

વનની વનરાઈ; આભને ઘેરીને ઊભેલા ગિરિવર, એનાં શિખરો, ખીણો — ઉચ્ચતા, સઘનતા અને ગહનતા — આ બધું જ ધીમે ધીમે ઓગળી જાય છે.

બધું જ વિલીન થતું જાય છે ને જીવ કશાકમાં તલ્લીન થાય છે. તન્મયતાની આ ક્ષણ. પરમતત્ત્વની આર્દ્રતા, કૃપાની આ ઝરમર. જલનો–જીવનનો — આ ઐહિક જિંદગીથી પાર રહેલા જીવનનો — સૂક્ષ્મ પગરવ. અત્યાર લગી જે સૃષ્ટિને સાચી માની'તી — એ જ સોણલું ઠરી.

> ઝરમર ઝીલંતી ઝીણી જલની ઝકોર જ્યારે
> સાચીયે સૃષ્ટિ ભાસી સોણલું, હો જી.

પ્રથમ પંક્તિમાં ઝ અને જ તથા બીજી પંક્તિમાં સ વર્ણનું પુનરાવર્તન નીરવ પગરવની સુંવાળપનો સ્પર્શ કરાવે છે. અટવાણી, ખોવાણી, ઘૂંટાણી જેવા શબ્દપ્રયોગોમાં તળપદી મીઠાશ અનુભવાય છે.

પગ વિના પણ વણથાક્યે ભટકતું આ મન, અત્યાર લગી મોટું લાગતું આ મન — 'વિરાટની પગલી'નો સંચાર થાય છે ત્યારે નાનકડું લાગે છે. પણ નાનકડું તોયે મન છે.

સંસારના સકલ કોલાહલમાં આ નાનકડા મનનો જ ફાળો છે. ટાગોરે એટલે જ એક કાવ્યમાં સૌથી પ્રથમ વાત આ જ કહી છે:

> શિર મારું દિયો ઝૂકવી પ્રભુ ચરણધૂલિ તલે;
> સકલ અહંકારને મારા ડૂબવો લોચનજલે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાનકડું પણ આ મન ડૂબે નહિ ત્યાં સુધી કશું ઊગે નહિ. વિંદા કરંદીકરના 'પ્રાર્થના' કાવ્યનો ભાવ ભુલાતો નથી. "ૐકાર-જેવો વિશાળ પર્વત... એ પણ મેઘોની પોચી પાંખ નીચે હાથ જોડીને ઊભો છે"- આવી ઉક્તિથી એ કાવ્ય પ્રારંભ પામે છે. થોડીક પંક્તિઓ પછી એક સરસ વાત આવે છે: પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યની આવી કોઈક ક્ષણમાં "ક્યારેક એવું પણ લાગે છે કે પૂજા માટે આ દશે દિશાઓ પૂરતી નથી. મન આપોઆપ જ અગિયારમી દિશા તરફ યાત્રા માંડે છે." આ દશે દિશાઓ છોડીને મન અગિયારમી દિશામાં જ્યાં સુધી ખોવાતું નથી ત્યાં સુધી સાચી પ્રાપ્તિ વિના રઝળતું જ હોય છે.

મન — અને મનના જ વિસ્તાર-સંકોચની સાથે ઊભું થયેલું આ જગત આ બધું જ એક ક્ષણમાં, એકસામટું, ખોવાઈ ગયું, અને ત્યારે?

સાંપડિયો ત્યારે મારા આતમનો સાહ્યબો ને
થળથળ ઘેરી એ ઊભો આંખડી, હો જી.

પેલા ગિરિવરો તો ખાલી આભને જ ઘેરીને ઊભા હતા. પણ આ તો આભથીયે ગહન અને વિશાળ આંખમાં થળેથળે બધે એ જ છે.

પછી તો રહે છે પ્રાણને પુલકિત કરે એવી એની સૂક્ષ્મતા અને સુવાસ:

પરાગની પાવડીએ આવી કોણ ગયું ઉર પેસી?

(સુન્દરમ્)

આનંદના આવા વિસ્મયને શ્રી મનસુખલાલ પણ ઘૂંટે છે:

ફૂલડાંની ફોરે એ તો ઘટડે ઘૂંટાણો મારે
રહ્યું જી પછી તો શું રે શોધવું, હો જી?

એક ક્ષણ એમ પણ થાય છે કે અંતિમ પંક્તિમાં જે પ્રશ્ન જાગ્યો છે એને બદલે વિપ્રશ્ન જ પરિસ્થિતિ હોત તો?

આ કાવ્ય ઈશ્વર સાથેના psychological unionની પ્રતીતિ આપે છે, ontological unionની નહિ. પરમતત્ત્વ સાથેના ક્ષણના પરિચય-માંથી જો આ કાવ્ય જન્મ્યું તો એની આત્મીયતામાંથી તો...

ડિસેમ્બર ૧૯૬૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોગરો

પ્રિયે, તુજ લટે ધરૂં ધવલ સ્વચ્છ આ મોગરો,
નહીં નિકટ એથિ પર્સંહક આ સમે માહરો.
બને ચકિત? ના, ખરૂં જ કહું, ના, દયા ના સહૂં!
કયાં વચન શોધું? આ જિગર ખોલિ દેવા ચહૂં.
કુટુંબ વચમાં સુરક્ષિત ઉગી, ન જગ જાણતી,
સુકોમલ પવિત્ર મૂર્તિ, મુજ એક દેવી છતી!
નિહાળ દલ મોગરે, મુજ ઉરે પડો એટલાં:
અને કહ્યું શિ રીત જાય, સખિ, મ્લાન એ કેટલાં:
'દુરીત' 'અપરાગ', 'મોહ' વચનો સુણ્યાં તો હશે;
કરે મલિન કેટલૂં ઉર ન તૂં કદા જાણશે
પરંતુ પ્રિય દેવિ તું ઉતરિ હાથ મુજ સાહવા,
— જરા ધિરજ! જરા વખત! તલસું પોત પ્રકટાવવા:
દલેદલ વિશુદ્ધ આ કચ વિશે દિપે મોગરો,
દલેદલ ઉજાળું આ ઉર, — પછી જ હૂં તાહરો.

— બળવંતરાય ઠાકોર

કલ્પેલા નાયક-નાયિકાના દામ્પત્ય જીવનની ભાવસ્થિતિનાં ચિત્રો રજૂ કરતી સૉનેટમાળા 'પ્રેમનો દિવસ'માંનું આ એક સૉનેટ છે. કવિએ પોતે આ સૉનેટમાળાને 'ડ્રામેટિક લિરિક' તરીકે ઓળખાવી છે.

'મોગરો' સૉનેટ 'નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત'નો ઉત્તરાર્ધ છે. પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાવ અહીં પણ ઘૂંટાયો છે.

સાચા પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રારંભ પોતાના ગુનાઓની કબૂલાતથી થતો હોય છે. કવિએ નાયકના પસ્તાવાને અહીં નાટચાત્મક રીતે મૂર્ત કર્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાષાની સરહદ વટાવીને ફૂલો માનવહૃદયની સૂક્ષ્મ લાગણીઓ વ્યક્ત કરતાં રહ્યાં છે. મોગરાને, એના શ્વેત રંગને કારણે આપણે વિશુદ્ધિના પ્રતીક તરીકે સ્વીકારતા આવ્યા છીએ. પણ આ શ્વેતની સાથે નાયકના મનની મલિન સ્થિતિ અને એમાંથી પ્રકટેલા પશ્ચાત્તાપના પાવકને કારણે એમ કહી શકીએ કે આ તો મોગરાની આગની કવિતા છે.

પ્રિયે, દેવી, સખી, દેવી — આ ક્રમમાં આવતાં સંબોધનો પણ નાયકની ભાવસ્થિતિનો નકશો રજૂ કરી શકે એવાં છે.

પ્રારંભમાં જ નાયક કહે છે: 'પ્રિયે, તુજ લટે ધરૂં'. લટમાં મોગરો ગૂંથવાની વાત નથી, એનો એટલો અધિકાર પણ છે ખરો? જે ઊજળું હોય એ સ્વચ્છ હંમેશાં નથી હોતું. ધવલ રંગ એ તો બાહ્ય આવિષ્કાર છે, પણ ભીતરનું શું? મોગરો તો ધવલ પણ છે અને સ્વચ્છ પણ છે. આવા ધવલ, સ્વચ્છ મોગરાને લટમાં ધરું છું એથી વધુ નિકટ કોઈ સ્પર્શહક આ સમયે હોય ખરો? જ્યારે પોતાનું પોત સ્વચ્છ હતું એવો કોઈક સમય હશે ખરો, પણ અત્યારનું શું? સમાજે આપેલા હકને આપણે આંતરિક સમજથી જો ભોગવવા જઈએ તો એ ભોગવવાને ખરેખર લાયક કેટલાં?

આવી વાતથી નાયિકાના ચિત્તમાં જે આઘાતમૂલક આશ્ચર્ય પ્રકટે છે એના વિસ્તારને 'બને ચકિત?'–એ પછીના પ્રશ્નાર્થચિહ્નમાં ગૂંથી લીધો છે. અને પછી 'ના'ના ત્રણ વળ ચડાવીને નાયકે પોતાની વાતને અતિ તીવ્રતાથી રજૂ કરી છે. બીજો કોઈ ઓછો જાગ્રત કવિ હોત તો 'ના, દયા ના ચહું' લખી બેસત. પણ ઠાકોર લખે છે: 'ના, દયા ના સહૂં!' સ્વમાની નાયકનો પસ્તાવો ધારદાર બને છે. માણસ બાકીનું બધું સહન કરી શકે છે, દયા એનાથી સહન થતી નથી.

'ખરું જ કહું' એ ઉદ્ગારની આર્દ્રતા અને પારદર્શકતા સ્વયંસ્પષ્ટ છે.

આપણી કવિતામાં કાન્તે સહદેવની વાત કરી: 'પ્રિયે, સ્પર્શ કરું શું હું અધિકાર જરા નથી.' સદ્ગત મડિયાએ પોતાના સૉનેટમાં સહદેવની વ્યથાને આમ કંડારી:

> સ્પર્શ પ્રિયાને કરવા જતો જ્યાં
> નિહાળતો એ નિજમાં દુઃશાસન.

ઠાકોરનો નાયક એ પણ જરાક જુદા અર્થમાં શાપિત સહદેવની જ યાતનાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. વ્યક્તિનાં પોતાનાં જ પાપ પોતાના પાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખેંચી રહે છે અને એ પોતે જ પોતાનો શાપ થઈ જાય છે. પણ એ શાપનું રૂપાંતર પણ કોઈ બાહ્ય તત્ત્વ નહિ પણ વ્યક્તિ પોતે જ કરી શકે છે.

કાવ્યના નાયકને કશું ગુપ્ત નથી રાખવું. શબ્દો જેવી છેતરામણી વસ્તુ પણ બીજી કઈ છે? શબ્દો હમેશાં વાતને પ્રકટ કરે છે એવું પણ ક્યાં છે? ઘણી વાર તો શબ્દો એક એવી ગીચ ઝાડી રચી આપે છે કે જેમાં પછી લાખ યત્ને પણ સૂર્યનું એકાદ કિરણ પણ પ્રવેશી ન શકે. નાયકને પણ મૂંઝવણ આ શબ્દની જ છે. આ શબ્દો મૌનને અનાવૃત કરી શકશે ખરા? પોતે જે છે તે — અને જેવો છે તે — ને પ્રકટ કરી શકે એવા શબ્દો હાથવગા છે ખરા? પોતાના આંતરરૂપને — સ્વરૂપને પ્રકટ કરવાની નાયકની મથામણને ઠાકોર પોતાની અગંઠાયેલી ભાષામાં પ્રકટ કરે છે. 'આ જિગર ખોલિ દેવા ચહૂં.' નાયિકા તો ભોળી છે — જગતની રીતરસમ, એનાં છળકપટ, દાવપેચથી અણજાણ. ચાર દીવાલની બહારના જગતને જ્યાં જોયું જ ન હોય ત્યાં જાણે તો કેવી જ રીતે? કુટુંબની વચમાં સુરક્ષિત અને પવિત્ર નાયિકાને બાહ્ય જગતમાં એકાંતનું રક્ષણ કેટલું દુર્લભ છે એનો તો ખ્યાલ જ ક્યાંથી હોય? નાયકે કદાચ પોતાના એકાન્તનું રક્ષણ નથી કર્યું. પ્રેમનું ગૌરવ આમ જ ખંડિત થઈ જતું હોય છે. નાયિકાને તો ખ્યાલ સુધ્ધાં નથી કે જગતમાં તો આવું થતું હોય છે, — પ્રેમના નામે કેટલા અપરાધો આચરવામાં આવ્યા છે! "Much evil is committed in the name of love." નાયકને પોતાની સરખામણીમાં આ સ્ત્રીની પવિત્રતા, પ્રેમનું દેવત્વ અને એનો મહિમા સમજાય છે. મોગરો નાયકની વાચાને હવે અહીં એક જુદું જ પરિમાણ આપે છે. મોગરાનાં દલ જેટલાં જ નાયકનાં ભીતરનાં પડો છે. પણ મોગરાની તાજગી અને પ્રફુલ્લતાની સામે આ પડો મ્લાન અને મલિન છે. મોગરા સાથેની આવી સમતાને સાધીને તરત જ કવિ એ સમતામાંથી વિષમતાને ઉપસાવે છે.

અને કહ્યું શિ રીત જાય, સખિ, મ્લાન એ કેટલાં!

ઘણુંબધું કહ્યા પછી પણ કશુંક પૂરેપૂરી રીતે પ્રકટ નથી કરી શકાતું એનો ઓથાર નાયકને મૂંઝવે છે. સંબંધની ગૂઢતા અને ગાઢતા ન હોય તો પાપનો એકરાર થઈ શકે ખરો? 'સખિ'ના સંબોધનમાં નિકટ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યક્તિઓ વચ્ચે પણ અતિ નિકટ સંબંધની શી અવસ્થા છે એનું સૂચન છે. કદાચ, 'સખિ' એ ઉદ્ગાર માત્રમાં જ નાયકનો પશ્ચાત્તાપ, વ્યથા, આર્દ્રતા અને સામી વ્યક્તિ માટેની શ્રદ્ધા પ્રકટ થાય છે. 'દુરિત', 'અપરાગ', 'મોહ' આ શબ્દો નાયિકાએ કદાચ બહુ બહુ તો સાંભળ્યા હોય. પણ એ શબ્દોનો અર્થ, એના નરકમાંથી તો આ નાયક પસાર થયો છે. પોતે પોતાને જુએ છે ત્યારે 'મો સમ કૌન કુટિલ ખલ કામી'નો સાક્ષાત્કાર જાણે થાય છે. ઈશુ અને પશુની વચ્ચે માનવશિશુનો ઝોક હમેશાં પશુ તરફ રહ્યો છે. કુટુંબની વચ્ચે જેના પ્રેમની દિવ્યતા, ગૌરવ અને એકાંત જળવાયું છે એ આસક્તિ અને શક્તિના સ્વરૂપ સમી નારીને તો મલિનતાનો પરિચય પણ નથી. પણ નારીની શક્તિ ગજબ છે. નરકની ખીણમાં પડેલા નરને એ જ નારાયણ બનાવી શકે. લપસતાને હાથ આપીને એ સ્થિર પણ કરી શકે છે.

નાયકને કાદવમાં પડ્યાનો રંજ છે. એમાં આળોટવાની સ્થિતિમાંથી ઊગરી જવા ઝંખે છે. પણ કાદવમાંથી ઊભા થઈ જઈએ એ જ ઘણું છે. પણ એમાંથી ઊભા થઈ જઈએ એટલે ઊગરી જઈએ છીએ, એવું નથી. કાદવ તો લાગ્યો તે લાગ્યો. એને ખંખેરવો જોઈએ. બધી મ્લાનતા અને મલિનતા ઝાકળના બિંદુની જેમ ટપોટપ ઊડી જતી નથી. પોતાના પોતને પ્રકટાવવા જેવો પુરુષાર્થ બીજો એકે નથી. વિશુદ્ધ લટમાં જેમ મોગરો દીપે છે એમ જ હૃદયનાં દલેદલ ઉજાળીશ પછી જ હું તારો છું એનો અધિકાર મનભરીને માણીશ. આવા ભાવ સાથે સોનેટને કવિ છોડી દે છે. આખા કાવ્યમાં મોગરાની પાવક દ્યુતિનું સ્થિર અજવાળું ફેલાયેલું છે.

૧૯૭૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હરિ ! આવોને

આ વસન્ત ખીલે શતપાંખડી, હરિ ! આવોને;
આ સૃષ્ટિએ ધરિયા સોહાગ; હવે તો હરિ ! આવોને.
આ વિશ્વ વદે છે વધામણી, હરિ ! આવોને;
આવી વાંચો અમારાં સૌભાગ્ય; હવે તો હરિ ! આવોને.
આ ચન્દરવો કરે ચન્દની, હરિ ! આવોને;
વેર્યાં તારલિયાનાં ફૂલ; હવે તો હરિ ! આવોને.
પ્રભુ પાથરણાં દઈશ પ્રેમનાં, હરિ ! આવોને;
દિલ વારી કરીશ સહુ ફૂલ; હવે તો હરિ ! આવોને.
આ જળમાં ઊઘડે પોયણાં, હરિ ! આવોને;
એવા ઊઘડે હૈયાના ભાવ : હવે તો હરિ ! આવોને.
આ માથે મયંકનો મણિ તપે, હરિ ! આવોને;
એવા આવો, જીવનમણિ માવ ! હવે તો હરિ ! આવોને.
આ ચન્દનીભરી છે તળાવડી, હરિ ! આવોને;
ફૂલડિયે બાંધી પાજ; હવે તો હરિ ! આવોને.
આ આસોપાલવને છાંયડે, હરિ ! આવોને;
મનમહેરામણ મહારાજ ! હવે તો હરિ ! આવોને.
મ્હારે સૂની આયુષ્યની શેરીઓ, હરિ ! આવોને;
મ્હારે સૂની સૌ જીવનની વાટ; હવે તો હરિ ! આવોને.
મ્હારા કાળજ કેરી કુંજમાં, હરિ ! આવોને;
મ્હારા આતમસરોવરઘાટ, હવે તો હરિ ! આવોને.

—ન્હાનાલાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજરાતી કવિતાના અભ્યાસીને 'ને બીડેલા કમલમહીં બંધાઈ સૌંદર્ય ઘેલો / ડોલે લેટે અલિ મૃદુ પદે, વાય આ વાયુ તેવો' (ઠાકોર) કે 'જલધિ-જલદલ ઉપર દામિની દમકતી, / યામિની વ્યોમસરમાંહી સરતી' (કાન્ત) એ પંક્તિઓ અજાણી નથી. સમગ્ર બ્રહ્માંડને એક પુષ્પ તરીકે જોવું, કે સમુદ્રને પુષ્પ તરીકે જોવો, એ કલ્પન આપણને પરિચિત છે.

પંડિતયુગના કવિ ન્હાનાલાલે સ્વયં વસંતને શત પાંખડીએ ખીલતા પુષ્પ તરીકે જોઈ છે. ચૈતન્ય એના પ્રત્યેક અંશમાં વિકસે નહિ ત્યાં સુધી 'હરિ આવનની આવાજ'ને પણ કેમ સાંભળી શકાય? કવિ ભાવને ઉભડક, લૂલો કે લપટો રાખવા માગતા નથી. એટલે જ ચીંધીચીંધીને કવિ ભારપૂર્વક અને ભાવપૂર્વક કહે છે 'આ વસંત ખીલે શતપાંખડી', 'આ વિશ્વ વદે છે વધામણી' વગેરે. અહીં 'આ'નું આવર્તન લયને પ્રવાહિત કરવામાં તો મદદ કરે જ છે, પણ એનાથી ભાવ ઘૂંટાઈને ઘટ્ટ થાય છે. લયની વહનતા અને ભાવની સઘનતા સમાન્તરે રહે છે: મીરાં અને રાધા જાણે કે સમરસ થઈ ગયાં હોય, કહો કે નરી ભક્તિમયતા અને નરી રસિકતા એકત્વ પામ્યાં હોય, એવી નવવધૂ જેવી સૃષ્ટિએ 'સોહાગ ધારિયા' છે અને એ પ્રતીક્ષાની પરાકાષ્ઠા રૂપે કહે છે: 'હવે તો હરિ આવોને.' 'હવે તો' એ બે શબ્દોમાં ન્હાનાલાલની કેવળ લયસૂઝ નહિ, પણ આધ્યાત્મિક અજંપાનું સાકાર સ્વરૂપ પણ જોઈ શકાય છે. 'હરિ આવોને', 'હવે તો હરિ આવોને'ની એક શાંત ધૂન પંક્તિએ પંક્તિને છાયાપડછાયાની જેમ અનુસરે છે. આપણી વધામણીના જવાબમાં ખુદ પરમાત્મા આવીને આપણને વાંચે, એની આંખ અને દૃષ્ટિ આપણી બારાખડીને, કુંડળીને ઉકેલી આપે, અને આપણા પર એક પરમ સૌભાગ્યની મુદ્રા અંકાઈ જાય, એનાથી અવર કોઈ ધન્યભાગ્ય હોઈ શકે ખરું?

આ કાવ્યકૃતિમાં ગીતમાં હોવું જોઈએ એવું ભાવસાતત્ય અને વિકાસ છે, પણ મજા એ છે કે પ્રત્યેક કડીને ગઝલના શેરની જેમ સ્વતંત્રપણે પણ માણી શકાય છે.

શબ્દવૈભવી ન્હાનાલાલ ચંદનીનો ચંદરવો બાંધીને અટકે નહિ, જેમને 'ફૂલની પરબ' માંડવાની કલ્પના સૂઝી હોય એમને સમગ્ર વિશ્વ ફૂલમય જણાય, તો પછી એ તારલિયાનાં ફૂલ વેર્યા વિના કેમ રહે! એમણે માંડેલી ફૂલની પરબ તો ગુજરાતી કવિતાને એટલી હદે ફળી છે કે પ્રિયકાન્ત જેવા કવિ તો ફૂલમય વિશ્વને આ રીતે ગાય છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફૂલનો પવન લોચન મારે વાયો,
આકાશ ભરાય એટલી સુગંધ લાવ્યો.
કોઈ તરુ ના, કોઈ ના ડાળી
કોઈ ના ડાળખી, પાન;
ફૂલ ફુવાર એકલો ફૂટે જેમ કવિનાં ગાન;
ફૂલનો સૂરજ હૃદયે વાવ્યો,
ફૂલનો વળી છાંયડો છાયો.
ફૂલની નદી[1] ફૂલનું તળાવ, ફૂલનું નાનું ગામ,
ફૂલનો દીવો, ફૂલહિંડોળો ફૂલમાં ફેર્યા રામ;
કાળને સાગર જાત ડૂબી ત્યાં તરતાં ફૂલથી ફાવ્યો,
ફૂલનો પવન લોચન મારે વાયો.[2]

સમગ્ર સૃષ્ટિ ન્યોછાવર કરી દો પણ ઈશ્વરને આ બધા વૈભવનો કોઈ મહિમા હોઈ શકે ખરો? એટલે જ વાતને અને ભીતરને સહેજ પણ ઢાંકપિછોડા વિના પૂરેપૂરું ખોલીને કવિ છે:

પ્રભુ પાથરણાં દઈશ પ્રેમનાં, હરિ! આવોને;
દિલ વારી કરીશ સહુ ડૂલ; હવે તો હરિ! આવોને.

ન્હાનાલાલે ફૂલને તારલિયાનું તેજ આપ્યું અને તારલિયાને ફૂલની સુવાસ આપી. હૃદયના ભાવને પોયણાંનો ઉઘાડ આપ્યો અને 'મયંકના મણિ' જેવા 'જીવનમણિ'ને ઇજન આપ્યું.

ભક્તિની ઘેલછા એવી હોય છે કે શું કહ્યું છે અને શું કહેવાઈ રહ્યું છે એના તર્કબદ્ધ અંકોડા નથી જળવાતા, કારણ કે ભક્તિની ભાષા ગણિત અને ગણતરીથી પર હોય છે. ચંદનીનો ચંદરવો બાંધ્યો. એ

---

૧. ફૂલના તકિયા ને ફૂલની ગાદીઓ,
ફૂલનાં કીજિયે બિછામણાં રે,
મારે પ્રભુજી પધારિયા.
(રણછોડ ભક્ત : પદસંગ્રહ પદ ૧૨. બૃ. કા. દો. ૭. પૃ. ૭૬૪)
આ કવિ વિશેનો પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરીનો લેખ જુઓ. 'અભિનવ ભારતી' દીપોત્સવી અંક, નવેમ્બર ૧૯૭૬, પૃ. ૩૩.

૨. પ્રિયકાન્ત મણિયાર, 'સ્પર્શ,' મુંબઈ, સ્વાતિ પ્રકાશન, પ્ર. આ. ૧૯૬૬. પૃ. ૩૪.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત તો ભુલાઈ પણ ગઈ. અથવા કહો કે એ ગવાયેલી વાતને ફરી પાછી નવેસરથી ગાવી છે. એટલે તો અહીં હરિને માટે કવિએ ફૂલડાંની પાળે મઢાયેલી ચંદનીની તળાવડી ભરી છે. ઈશ્વરી તત્ત્વ અલૌકિક ભલે હોય, પણ કેવળ આકાશી નથી એમ જાણે કે કવિ સૂચવવા માગતા ન હોય, એ રીતે પહેલાં એમણે ચંદનીનો ચંદરવો બાંધ્યો — પૃથ્વી પર, પણ પછી આખી તળાવડીને ચાંદનીથી છલકાવી દીધી, અને આમ ઈશ્વર આકાશમાં હોય તોપણ એનું પ્રતિબિંબ પરખાય છે પૃથ્વીમાં.

ન્હાનાલાલની કવિતા માટે આપણાં લોકગીતોએ પ્રાણવાયુની ગરજ સારી છે:

દૂધે ભરી છે તળાવડી, ને
મોતીડે બાંધેલ પાળ;
માવા, મહીડાં ઢોળીશ મા.[3]

ન્હાનાલાલે કેવળ પુરોગામી પાસેથી લીધું જ નથી, પણ અનુગામી પેઢીઓને આપ્યું પણ છે. દા. ત.

આ ચળકે વાદળ-તલાવડી કોઈ ઝીલોજી.
એની તડકે બાંધી પાળ હો કોઈ ઝીલોજી.[4]

(બાલમુકુન્દ દવે)

મા! પાવા તે ગઢથી ઊતર્યાં, મહાકાળી રે

–નો બંને કાવ્યોમાં વીસ પંક્તિઓમાં વહેતો એક જ પ્રચલિત ઢાળ, અને બરાબર ૧૩–૧૪ પંક્તિઓમાં છતું થતું ન્હાનાલાલ-બાલમુકુન્દનું સામ્ય અભ્યાસીએ માણવા જેવું છે.

સૌને છાંયડો આપનાર હરિને માટે આસોપાલવનો છાંયડો છે. પણ હરિ આપણી બાહ્ય સભરતાના સાથી કે સાક્ષી નથી; એ તો આપણા સૂનકારમાંથી જ સૂનકારને સભર કરવા આયુષ્યની શેરીમાં ગોકુળ અને વૃંદાવનની કુંજગલીઓ રચી આપે છે.

---

૩. ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાળા, મણકો છઠ્ઠો પ્ર. આ. સંપાદકો : ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર અને અન્ય, અમદાવાદ, ગુજરાત રાજ્ય લોકસાહિત્ય સમિતિ, ૧૯૬૭, પૃ. ૧૬૭.

૪. સહવાસ પ્ર. આ, સં. ડૉ. સુરેશ દલાલ, મુંબઈ, સોમૈયા પબ્લિકેશન, ૧૯૭૬, પૃ. ૧૨૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
આટલું કહ્યા પછી ન્હાનાલાલ નામ પાડીને 'કાળજ કેરી કુંજમાં' કે 'આતમસરોવરઘાટ' કહે છે એ ઉઘાડેલાને વધુ ઉઘાડવા જેવું છે. એક વાર બારણાં ખૂલી જાય, પછી હાથમાં રહેલા તાળામાં ચાવી ફેરવ્યા કરવાનો અર્થ ખરો?

ન્હાનાલાલ જેવા કવિ જ્યાં થાપ ખાય, ત્યાં આપણે તો એટલું જ સમજવાનું કે ગીતનો પ્રારંભ જેટલો મહત્ત્વનો અને મુશ્કેલ છે, એટલું જ, કદાચ એથીયે વધુ, એનું સમાપન પણ મહત્ત્વનું અને મુશ્કેલ છે.

'વિરાટ' શબ્દના શોખીન ન્હાનાલાલે આ કાવ્યમાં વસંતની એક વિરાટ પુષ્પ તરીકે કલ્પના કરી છે, અને હરિને, વિરાટને વિરાટ દ્વારા જ આમંત્રણ આપ્યું છે; જોકે 'હરિનાં દર્શન'માં ગાયું છે એમ :

સ્વામી સાગર સરિખા રે, નજરમાં ન માય કદી;
જીભ થાકીને વિરમે રે, 'વિરાટ, વિરાટ' વદી.[૫]

સુન્દરમ્ પણ આ જ વાતને 'વિરાટની પગલી'[૬]માં રજૂ કરે છે, પણ એમનો એ વખતનો આધ્યાત્મિક અનુભવ રવીન્દ્રશાઈ રંગદર્શી વલણનો લાગે છે. આ બંને કવિઓના ઉદ્‌ગારોનું નોખાપણું અને અનોખાપણું કેવું છે તે સાહિત્ય-ઇતિહાસના રસિક અભ્યાસીએ જોવા જેવું છે.

---

૫. ન્હાનાલાલ-મધુકોષ, ત્રીજી આ. ૧૯૭૦, સં. અનંતરાય રાવળ, મુંબઈ, વોરા ઍન્ડ કંપની, પૃ. ૧૦૯.

૬ કેટલાંક કાવ્યો, પ્ર. આ. ૧૯૭૦, સંપાદક નિરંજન ભગત, અમદાવાદ, વોરા ઍન્ડ કંપની, પૃ. ૬૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યાચના

મોરલા હો! મુને થોડી ઘડી
તારો આપ અષાઢીલો કંઠ:
ખોવાયેલી વાદળીને હું
છેલ્લી વાર સાદ પાડી લઉં.

ઇંદ્રધનુ! તારા રંગ-ધોધોમાંથી
એક માગું લીલું બુન્દ:
સાંભરતાંને આંકવા કાજે
પીંછી મારી બોળવા દેજે!

મેઘમાલા! તારા લાખ તારોમાંથી
ખેંચવા દે એક તાર:
બેસાડીને સૂર બાકીના
પાછી સોંપી દૈશ હું વીણા.

ઘોર સિંધુ! તારા વીંજણાનું નાનું
આપજે એક કલ્લોલ:
હૈયું એક નીંદવિહોણું—
ભાલે એને વાયરો ઢોળું.

રાતરાણી! તારા ઝાકઝમાળનું
મારે નથી કાંઈ કામ:
ગાઢ અંધકાર પછેડા
ઓઢાડી દે ઊંઘની વેળા.

—ઝવેરચંદ મેઘાણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમ તો શેષની કે નિરંજન ભગત કે સુરેશ જોષીની કવિતા સાથે દૃષ્ટિ મેળવવાની ઇચ્છા હતી, પણ એમની કૃતિઓ સાથે કોઈની 'શુભદૃષ્ટિ' થઈ ગઈ હતી, અથવા કોઈક કૃતિ ગમી ગઈ હોય, તો એવું થાય કે એ કૃતિ જ એટલી લાંબી હોય કે આપણો પ્રતિભાવ લખવા બેસીએ તો તો એવું લાગે કે માથું મોટું ને પાઘડી નાની.

કવિતાનો પ્રદેશ એટલો હરિયાળો છે કે સાચી કાવ્યકૃતિ તો ઉઘાડાં આંખકાને ફરીએ તો મળી જ રહે. વિવેચકોને એવી ટેવ પડી છે કે કવિની લાક્ષણિકતાઓને આધારે લેબલ લગાવી દે. મેઘાણી એટલે પોતાના યુગની ભાવનાઓને પ્રગટ કરતા કવિ, અને એમાંયે પાછું કાવ્યસંગ્રહને આપેલું 'યુગવન્દના' શીર્ષક, એથી વિવેચકોને વાત કરવી સહેલી પડે. પણ કવિ જ્યારે પોતાની તમામ લાક્ષણિકતાઓ કે લઢણોને ઝાઝા જુહાર કરીને વિલક્ષણ કૃતિ રચે ત્યારે આપેલું લેબલ ભોંઠું કે ઝાંખું તો પડતું જ હશે.

મેઘાણીનો કવિ તરીકેનો બાંધો એવો કે તેઓ કવિતા માટે ઝાઝે ભાગે બાહ્ય ઘટના પર આધાર રાખે. કવિતાનો સ્વભાવ એવો કે એને આંતરઘટના સાથે નિસ્બત. 'યાચના' એ મેઘાણીની વિરલ અને વિલક્ષણ કૃતિ છે. ઑડને ગાઈ-બજાવીને કહ્યું છે કે કવિમાં જે મહત્ત્વનું છે તે એનો પોતાનો અવાજ. પ્રારંભમાં એ ઉછીનો મળે તોપણ કવિએ પોતાની નાભિનો જ આધાર લેવો પડે.

કવિ આ ગીતમાં મોરલા પાસે અષાઢી કંઠ માગે છે. કવિતા એ મા સરસ્વતીનો પ્રસાદ છે, એવું કહીશું તો નવા વિવેચકો કદાચ ભવાં પણ ચડાવે; પણ અહીં મેઘાણીએ કોઠાસૂઝથી સરસ્વતીના વાહન મોરલા પાસે કંઠ માગ્યો છે, ખોવાયેલી વાદળીને છેલ્લી વાર સાદ પાડી લેવા માટે. છેલ્લી વારનો સાદ કેટલો તીવ્ર હોય... ઉમાશંકરે પ્રશ્નમાં ઉત્તર પૂરીને કહ્યું છે એમ, 'કાવ્ય, સમયની ચીસ શાશ્વતી અર્થે?' સજ્જ કવિ લખે છે ત્યારે એમાં આયાસ હોય તો પણ દેખાતો નથી. મોર નહિ પણ 'મોરલા, હો'-નું હુલામણું સંબોધન, અષાઢી નહિ પણ 'અષાઢીલો' અને મને નહિ પણ 'મુને' — એક ક્ષણ મુનેની જગાએ મને મૂકી જુઓ. પંક્તિ સાવ સપાટ લાગશે. લયની પ્રવાહિતા આવા નાના નાના ચમત્કારો દ્વારા પ્રગટતી હોય છે.

ઇન્દ્રધનુ પાસે તો રંગનો ધોધ, પણ કવિ ઝંખે છે એક લીલા બુંદને. સ્મૃતિ વિનાનો પ્રેમ હોતો નથી, અને પ્રિય વ્યક્તિઓના ચિત્રાંકન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે પીંછી બોળવા દેવાની વિનંતી કરે છે. આ યાચના છે, પણ એમાં લાચારી નથી; ભીની ખુમારી છે. કવિ માગે છે ખરા, પણ એ અપૂર્ણતાને પૂર્ણ કરવા માટેની યાચના છે. સરવાળા કે ગુણાકારમાં રસ નથી, પણ સંપૂર્ણતામાં રસ છે. અને એટલે જ એ 'થોડી ઘડી' માગે છે, 'એક બુંદ' માગે છે, 'એક કલ્લોલ' માગે છે. સુન્દરમ્‌ની પંક્તિઓ યાદ આવે છે :

એક પાંદડી આપો,
આખું ફૂલ નહિ માગું,
એક પાંદડી આપો, મારા રાજ!
આખી રે વસંત મારી એ રહી.

એકતારા અને જયભેરીનો કવિ મેઘાણી મેઘમાલા પાસેથી તાર એટલા માટે માગે છે કે કશુંક મેળ વિનાનું છે, કશુક વિસંવાદી છે, અને કવિ વિસંવાદને તો કેમ સાંખી શકે? —

અમે સારસ્વતો,
સંવાદિતાના સાધકો
જગતના સહુ ક્લેશની ભીતર સતત ગુંજી રહ્યો
સંવાદિતાનો 'સા';
અવિશ્રાન્ત લગન અમારી ત્યાં સદા.

(ઉમાશંકર જોશી)

મને અહીં સૌથી વધુ સ્પર્શે છે આ બે પંક્તિ :

બેસાડીને સૂર બાકીના,
પાછી સોંપી દૈશ હું વીણા.

કશુંક જોઈએ છે ખરું, પણ રાખી નથી મૂકવું, માલિક નથી થવું. અને વીણાને પાછી સોંપવાની વાતમાં નિઃસ્પૃહી સૌજન્યનો સૂર અમૂર્ત સુવાસની જેમ અસ્તિત્વની આસપાસ વીંટળાતો લાગે છે.

નબળો કવિ હોત તો નીંદવિહોણું નેણ કહેત; પણ કવિ અહીં નીંદવિહોણા હૈયાની અને એના અજંપાની વાત કરે છે; કોઈકને શાતા આપવાની વાત કરે છે. માણસ પોતા માટે માગે ત્યારે એ યાચના હોય છે, પણ બીજા માગે ત્યારે એ પ્રાર્થના હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કવિ છેલ્લે માતાના ગર્ભ જેવો ગાઢો અંધકાર-પછેડો માગે છે; અને ઊંઘની વેળાએ એ ઓઢાડાય એ ઝંખના છે. કલાકૃતિ એ મનુષ્યના અચેતન અને અવચેતન મનમાંથી આવે છે. સમગ્ર રીતે જોઈએ તો આ આખી કૃતિ એ કલાકારની સર્જનપ્રક્રિયાની કૃતિ છે. સર્જકે પોતાના અંધકારનો મુકાબલો કરવો રહ્યો. ગૉર્ડન ડાયસનની કેટલીક પંક્તિઓ આના સંદર્ભમાં જોવા જેવી છે, જેથી આ સમગ્ર કૃતિનો ઉઘાડ એના અજવાળામાં પણ જોઈ શકાય :

કાવ્યપંક્તિના ઉઘાડ વચ્ચે
ફૂટપાથની તિરાડ વચ્ચે
કવિ જીવે છે!

o

રૂપું ને ચળકાટની વચ્ચે
સોય ને લોચનવાટની વચ્ચે
કવિ જીવે છે!

o

ત્યાં લગી—
ખુદના અંધારે વીંધાતો,
જીવલેણ તારાથી વીંધાતો,
વ્યથાવ્યથાની વચ્ચે
કવિ જીવે છે!

એક જમાનામાં જીવી ગયેલા અને આજે પણ જીવતા મેઘાણીની આ કવિતા શુદ્ધ કાવ્યાનંદ આપે છે. આપણી કુંઠિત માન્યતાનો વેશ ઉતારીને જો એમાં પ્રવેશ કરીએ તો.

૨૩-૧-૧૯૮૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂરજ ! ધીમા તપો !

મારી મેંદીનો રંગ ઊડી જાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !
મારો કંકુનો ચાંદલો ચોળાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

મારી વેણી લાખેણી કરમાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

મારાં કાજળ નેણેથી ઝરી જાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

મારી ચૂડી અણમોલી તરડાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

મારે સેંથેથી હીંગળો રેળાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

મારી પાની સુંવાળી બળી જાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

મારા કેમે નો પંથ પૂરા થાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

જેને શોધું તે દૂર સરી જાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

—ઝવેરચંદ મેઘાણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારે જે કાવ્ય વિશે વાત કરવાની છે તે મેઘાણીનું કાવ્ય છે. મેઘાણી પર ટાગોરની અસર છે. મેઘાણીએ રવીન્દ્રનાથમાંથી જેટલું લીધું છે એટલું પાછું પણ વાળ્યું છે. મેઘાણીએ ટાગોરનું અનુકરણ નથી કર્યું, પણ એનું અનુસર્જન કર્યું છે. લોકગીતો અને લોકકથાઓમાંથી એમણે જે લીધું છે તે કઈ રીતે આપ્યું છે? એમણે અહીં દેખીતી રીતે પ્રકૃતિની વાત કરી છે. પણ પ્રકૃતિ તો નિમિત્ત છે. હરીન્દ્રે કહ્યું ને કે કૃષ્ણ તો નિમિત્ત છે. કૃષ્ણને નિમિત્તે માનવહૃદયની લાગણી છે એને કઈ રીતે વ્યક્ત કરવી? કાવ્યની નાયિકા સાથે સંકળાયેલી શણગારની – શૃંગારની બધી જ સામગ્રીનો પ્રકૃતિની સાથે કઈ રીતે વિનિયોગ કર્યો છે તે જોવા જેવો છે:

મારી મેંદીનો રંગ ઊડી જાય રે,
સૂરજ! ધીમા તપો, ધીમા તપો!

આ જે સૂરજ છે, તેનો સ્વભાવ આક્રમણ કરવાનો છે. ચંદ્ર આક્રમણ નહિ કરે. સૂરજ જેવો આકાશમાં આવશે એવો જ એનું પોત બતાવશે. અહીં મેંદીને એવી રીતે નથી લેવાની કે કોઈકે મૂકેલી હોય તે મેંદી. પણ કંઈક એના મનની વાત એની હથેળી પર અંકાઈ છે. હથેળીમાં અંકાયેલી વાત એવી છે કે સૂરજના આકરા તાપમાં ઊડી જાય. મેંદી એ નાયિકાની આકાંક્ષાનું, આશાઓનું, લાગણીનું પ્રતીક છે. કાવ્યની પહેલી પંક્તિ માટે એમ કહેવાય છે કે તે ઈશ્વરે આપેલી છે. પછી પેલો કવિ છાશમાં પાણી નાખી નાખીને લખતો હોય છે. પણ આ ગીતની જે ચાલ છે તે તમે લોકગીતમાં જોયું હશે કે:

હાં રે મને કેર કાંટો વાગ્યો

વડોદરાના વૈદડા બોલાવો, જોશીડા બોલાવો. પછી સાસુ-સસરાની વાત આવે, જેઠની વાત આવે... દિયરની વાત આવે. આખું કુટુંબ આવી જાય પણ વાત એકની એક જ હોય છે કે "મને કેર કાંટો વાગ્યો." અહીં પણ એક જ વાત છે. લોકગીતની ચાલ છે. અહીં એક વિનંતી છે કે સૂરજ ધીમા તપો. પણ એ વિનંતીની પાછળ કેટલી બધી નાજુક લાગણી છે:

મારો કંકુનો ચાંદલો ચોળાય રે,
સૂરજ! ધીમા તપો, ધીમા તપો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કવિનો કાન પાકો હોય એટલે 'ચાંદલો ચોળાય રે' લખે છે. કાંઈ મિકેનિકલ નથી લખ્યું :

મારી વેણી લાખેણી કરમાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

આ કાવ્યનું જે આંતરિક સંગીત છે તે જુઓ. વેણીમાં ફૂલ ગૂંથ્યાં હોય એવી રીતે કવિએ શબ્દો ગૂંથ્યા છે. અહીં કોઈ કરામત કે પ્રયત્ન નથી દેખાતો :

મારાં કાજળ નેણેથી ઝરી જાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !
મારી ચૂડી અણમોલી તરડાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !
મારે સેંથેથી હીંગળો રેળાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !
મારી પાની સુંવાળી બળી જાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !
મારા કેમે નો પંથ પૂરા થાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

આખું કાવ્ય અચાનક એક પ્રતીક્ષાનું કાવ્ય બની જાય છે. એક તિતિક્ષાનું કાવ્ય બની જાય છે. આ મેંદી, આ ચૂડી, આ કંકુનો ચાંદલો, આ સૂરજનો તાપ, આ બધું સચવાશે કે નહિ એની ચિંતા; અને હું ગમે તેટલાં ડગલાં આગળ માંડું પણ આ રસ્તો તો મને હંફાવતો જ રહે છે. એ કયો રસ્તો છે? એ રસ્તો આપણા પગની નીચેથી નથી ફૂટતો. પણ આપણા હૃદયમાંથી ફૂટે છે :

જેને શોધું તે દૂર સરી જાય રે,
સૂરજ ! ધીમા તપો, ધીમા તપો !

હું જેને શોધ્યા કરું છું, હું જેને ઝંખું છું, જેને માટે ઝૂરું છું. એ — મનસુખભાઈની કવિતામાં આવે છે એમ દૂર સરી જાય છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન્હોતું કશું ને અહીં ઊઠી તું ક્યાંયથી
પોઢી ગયેલ મારાં સોણલાં જગાડતી
મેં તો અભાગણીએ જાણ્યું
કે માણ્યું ના માણ્યું એ સર્વ ગયું ચાલ્યું
રે દૂર દૂર દૂર પેલા ઝાંઝવાની સંગ
ત્યાં આથમણે ઓવારે આવી કાં લ્હેરખી
જીવનનાં નીર જા હલાવી.
જેને શોધું તે દૂર સરી જાય રે

આપણે આમ જોઈએ તેમ જોઈએ અને જે નથી મળ્યું એને માટેની આપણી વેદના છે. એની વાત મૂકીને કવિએ જાણે કે આ ગીતને એક નવું પરિમાણ આપ્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ જોડે, કોઈ તોડે

કોઈ જોડે, કોઈ તોડે
　　　　પ્રીતડી કોઈ જોડે, કોઈ તોડે.
કોઈ ગુમાને ઉરઅરમાને અમથું મુખડું મોડે,
કોઈ આંખને અધઅણસારે ઊલટથી સામું દોડે. કોઈ....
કોઈક ગભરુ પ્રણયભીરુ ખસી ચાલે થોડે થોડે,
કોઈ ઉમંગી રસરંગી ધસી આવે કોડે કોડે. કોઈ....
કોઈ અભાગી અધરે લાગી હૃદયકટોરી ફોડે,
કોઈ રસિયા હૈયા ખાતર થઈ મૂકે જીવતર હોડે. કોઈ....

—ઉમાશંકર જોશી

પ્રેમ કેમ પ્રગટે છે અને કેમ કરમાઈ જાય છે, એના કોઈ નિયમો નથી, એનું કોઈ વ્યાકરણ નથી; શાણા ગણાતા કવિઓએ પોતપોતાની રીતે જુદે જુદે સમયે વાત કહી છે. અદર્શનથી કે અતિદર્શનથી કે કોઈ કારણ વિના પણ પ્રેમનો રંગ વિલાય છે એવું પ્રાચીન કવિતામાં વાંચ્યું છે. કાન્ત જેવો કવિ "નિસર્ગે બંધાતી, ત્રુટિત પણ મેળે થઈ જતી" એમ કહીને પ્રીતિના સ્વભાવની વાત કરે છે.

આ કાવ્યમાં ઉમાશંકરે પ્રારંભની પંક્તિમાં જ કહ્યું છે કે આ જોડવા ને તોડવાનું કામ કોઈકનું છે. આ કોઈ એટલે માણસ તો ખરો જ, પછી આ કોઈમાં નિમિત્ત થનાર વિધાતા પણ હોઈ શકે. જોડે એનો આનંદ છે, પણ કાવ્યના ભીતરમાં તોડે છે એની કરુણતા છે. અહમ્ ઓગળે પછી જ પ્રેમ પ્રગટે, પણ ક્યારેક આ અહંકાર જ પ્રેમનો દુશ્મન છે. આંખનો આછો અણસાર પણ બાજઠ થઈને પ્રીતિની સ્થાપના કરે છે. કેટલાક ભાગેડુઓ શબ્દમાં જ પ્રેમ કરે છે. તો કોઈક ઉત્સાહથી રસના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માર્યા આંધળુકિયાં કરે છે, પણ જેનાથી હૃદય છલોછલ થયું હોય એ માણસ હૃદયકટોરી ફોડી નાખે એને તો અભાગિયા જ કહેવા ને? તો કેટલાક સ્નેહના સાચા શહીદો એવા પણ હોય છે કે આખું જીવતર હોડમાં મૂકી હોમી દે છે. રોમિયો-જુલિયેટની ફિલ્મ એ એક વાત છે અને રોમિયો-જુલિયેટ થઇને મરવું એ બીજી વાત છે.

૧૬-૧૨-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેરે પિયા !

મેરે પિયા મૈં કછુ નહીં જાનૂં,
મૈં તો ચુપચુપ ચાહ રહી.

મેરે પ્રિયા, તુમ કિતને સુહાવન,
તુમ બરસો જિમ મેહા સાવન,
મૈં તો ચુપચુપ નાહ રહી.

મેરે પિયા તુમ અમર સુહાગી,
તુમ પાયે મૈં બહુ બડભાગી.
મૈં તો પલ પલ બ્યાહ રહી.

—સુન્દરમ્

સુન્દરમ્‌નું આ નાનકડું પદ, ફૂલ પર ઠરેલું કોઈ ઝાકળનું બિંદુ કે તુલસીના પાંદડા પર પડેલું મીરાંનું આંસુ મોતી થઈ ગયું હોય એના જેવું છે. આ પદનું વિવરણ એક જ રીતે કરી શકાય – કેવળ એને મનમાં ગુંજીએ અને ભક્તિનીતરતું કોઈ આકાશ ઊઘડતું હોય ત્યારે એને આંખ મીંચીને જોયા કરીએ... એ આસ્વાદ. કેવળ પિયાનો મહિમા નથી; એ મારો છે એનો મહિમા છે. પણ બે વચ્ચે જે થયું એની કોઈ જ જાણ નથી. કેવળ ચુપચાપ ચાહ્યા કરું છું એ અંગત જીવનની હકીકત છે, કહો કે પરમ સત્ય છે. પ્રેમની આંખથી બધું રૂપાળું લાગે. એટલે જ 'તુમ કિતને સુહાવન'. બંને સદ્‌ભાગી છે, પણ કાવ્યનાયિકા પોતાના સદ્‌ભાગ્યને કેટલી ખુશાલીથી લલકારે છે! કહે છે: 'તુમ પાયે મૈં બહુ બડભાગી.' અને પછી તો કહે છે કે મારાં તો પળ પળ લગ્ન થઈ રહ્યાં છે. ગીતની પંક્તિઓ યાદ આવે છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચકરાવો લેતા કોઈ પંખીની જેમ,
મને વીંટે છે યાદ એક તારી;
તારી આ કેવી મને લગની,
કે મારી અહીં એકે પળ હોય નહીં કુંવારી.

૨-૧૧-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવું જ માગું મોત!

એવું જ માગું મોત,
હરિ, હું તો એવું જ માગું મોત!
આ થયું હોત ને તે થયું હોત ને
જો પેલું થયું હોત....
અન્ત સમે એવા ઓરતડાની
હોય ન ગોતાગોત!
હરિ, હું તો એવું જ માગું મોત!
કાયાની કણી કણીથી પ્રગટે
એક જ શાન્ત સરોદ :
જોજે રખે પડે પાતળું કદીયે
આતમ કેરું પોત!
હરિ, હું તો એવું જ માગું મોત!
અન્તિમ શ્વાસ લગી આતમની
અવિરત ચલવું ગોત :
ઓતપ્રોત હોઉં આપ મહીં જ્યારે
ઊડે પ્રાણ-કપોત!
હરિ, હું તો એવું જ માગું મોત!
ઘનવન વીંધતાં, ગિરિગણ ચડતાં,
તરતાં સરિતા સ્રોત,
સન્મુખ સાથી જનમજનમનો,
અંતર ઝળહળ જ્યોત!
હરિ, હું તો એવું જ માગું મોત!

—કરસનદાસ માણેક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાંધીયુગના એક સમર્થ કવિ, નવલિકાકાર અને બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા કરસનદાસ માણેકનો ૧૯મી જાન્યુઆરી (૧૯૭૮)એ દેહવિલય થતાં ગુજરાતી સાહિત્યે એક મહારત્નની વિભૂતિ ગુમાવી છે, એનો ખ્યાલ પ્રજાને આવ્યા વિના નહિ રહે.

ઈશ્વર જીવન આપે છે. મનુષ્ય યથાશક્તિમતિ, એ જીવન જીવે છે. સંઘર્ષો, મથામણો, આનંદ આ બધાંનો અનુભવ કરે છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય વ્યાસ વિનાનું મહાભારત છે અને એની મનોભૂમિ કૃષ્ણ વિનાનું કુરુક્ષેત્ર છે. માણેક મહાભારતના અડંગ અભ્યાસી.

કવિએ મોતને માગ્યું છે આ કાવ્યમાં. મનુષ્યને ઇચ્છા પ્રમાણેનું જીવન તો મળતું નથી, પણ ઇચ્છા પ્રમાણેનું મૃત્યુ મળે તો પણ કેવી ધન્યતા! મૃત્યુ એ જીવનનું પૂર્ણવિરામ છે કે નવજીવનની શરૂઆત છે એની ચર્ચા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે છે. કવિ જે મૃત્યુને ઝંખે છે એ મૃત્યુ અત્યંત શાંત, નીરવ, સ્વસ્થ. મૃત્યુ પોતે જ જાણે કે ગીતાનો સ્થિરપ્રજ્ઞ-યોગ.

અંતિમ વેળાએ, અભળખા, ઓરતા, વાસના, મનોરથ, કોડ આ બધાંનાં વળગણ શા માટે? આ બધાંથી પર જીવનની જાણે કે સ્વાભાવિક ગતિ હોય એવી મૃત્યુની સ્થિતિ, ઉપસ્થિતિ હોવી જોઈએ.

મૃત્યુ આવે છે ત્યારે આપણે જીવન માટે વલખાં મારતા, તરફડિયાં મારતા માણસોને જોયા છે. જિજીવિષા એ રેશમનો તંતુ છે, કાથાનું દોરડું નહિ. પણ મનુષ્ય એ રેશમનું દોરડામાં રૂપાંતર કરી નાખે છે. આ કાયા, આ લોહી, લોહીનો લય–આ બધાંનો ઘોંઘાટ નહિ, કોલાહલ કે ધમાલ નહિ, પણ શરીરમાંથી એક શાંત સરોદ પ્રગટ્યા કરે એની જ ઝંખના. આખી જિંદગી તો આત્માને ઓળખ્યા વિના ચાલી જતી હોય છે. અંતિમ સમયે શોધ બીજા કશાની નહિ, કેવળ આત્માની, આત્મા પાછળ છુપાયેલા પરમાત્માની જ હોય. હું મારામાં લીન થાઉં ત્યારે જ પ્રાણ ઊડે તો જ કોઈક અ-લૌકિક આકાશ પામ્યાનો અર્થ અને આનંદ.

જીવનમાં કેટલીયે કપરી વિષમતાઓ વેઠી. સારાનરસા સઘળા અનુભવો કર્યા. વન પણ વીંધ્યાં અને વાદળોનાં વન પણ વીંધ્યાં. પર્વતોનાં કપરાં ચડાણ પણ કંઈ ઓછાં નહોતાં અને આ બધાંનો થાક ઉતારે એવી એક સરિતા પણ વહેતી, જે પોતે તરતી અને તારતી. કવિનું અંતિમ સ્તોત્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે કે મૃત્યુ આવે ત્યારે આપણે સામે હોય કેવળ જનમજનમનો સાથી–આપણા સૌનો, આપણે બધા જ સ્વજનથી વિખૂટા પડતા હોઈએ ત્યારે આપણો એકમાત્ર સ્વજન – સજ્જન – સજન પરમાત્મા. દયારામે પણ અંત સમયે અલબેલો છેલો આવે એવી પ્રાર્થના કરી હતી અને ટાગોરે સન્મુખે શાંતિનો પારાવાર હોય એવી ઝંખના પ્રગટ કરી હતી.

આખા જીવનની અશાંતિ વેઠ્યા પછી કોઈ પણ જીવ શાંતિને ઝંખે એ યાચના સ્વાભાવિક છે. મૃત્યુનું આ નાનકડું ગીત હકીકતમાં તો જીવનના વ્યાકરણનું પૂર્ણવિરામ છે.

૨૮-૧-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે ભરોસે

આપણે ભરોસે આપણે હાલીએ,
હો ભેરુ મારા,
આપણે ભરોસે આપણે હાલીએ,
એક મહેનતના હાથને ઝાલીએ. હો ભેરુ૦

ખુદનો ભરોસો જેને હોય નહિ રે તેનો
ખુદાનો ભરોસો નકામ;
છો ને એ એકતારે ગાઈ ગાઈને કહે,
તારે ભરોસે રામ!
એ તો ખોટું રે ખોટું પિછાણીએ, હો ભેરુ૦

બળને બાહુમાં ભરી, હૈયામાં હામ ધરી,
સાગર મોઝારે ઝુકાવીએ,
આપણા વહાણનાં સઢ ને સુકાનને
આપણે જ હાથે સંભાળીએ, હો ભેરુ૦

કોણ રે ડુબાડે વળી કોણ રે ઉગારે,
કોણ લઈ જાય સામે પાર,
એનો કરવૈયો કો આપણી બહાર નહિ,
આપણે જ આપણે છીએ, હો ભેરુ૦

—પ્રહ્લાદ પારેખ

કેટલાક માણસો જેમ યાંત્રિક રીતે રૂપિયાની નોટ ગણતા હોય એવી રીતે પરમાત્માનું નામ પણ ગણગણતા હોય છે. પરમાત્મા એટલે પરમ આત્મા. આપણે આત્મા સાથે જન્મ્યા છીએ. મન, વચન અને કર્મની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકતાથી આપણો આત્મા પરમ થાય તો આપણે જ આપણા પરમાત્મા. કેટલાક લોકો વાતવાતમાં કહે છે કે આપણું તો બધું રામભરોસે છે. આ શબ્દનો આપણે હોટલને નામ આપવા સુધી પણ દુરુપયોગ કર્યો છે, પણ આપણે આપણા રામને ઓળખીએ છીએ ખરા ? વિનોબાએ ક્યાંક એવું કહ્યાનું યાદ છે કે ઈશ્વરનો ને આપણો સંબંધ સમુદ્ર અને મેઘ જેવો છે. મેઘનું રૂપ અને આકાર અને જળની મીઠાશ સમુદ્રમાંથી જ સાકાર થાય છે. આ કાવ્ય ખુદ એ જ ખુદા છે, ખુદા આપણી બહાર નથી, ખુદા આપણાથી જુદા નથી, જીવ અને શિવ વચ્ચે અંતર કે અંતરાય નથી-ના ભાવને ઘૂંટી ઘૂંટીને ગાય છે.

૨૧-૧૦-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાત ગુજારી નાખો!

જીવનમાં હોય દિવસ ને રાત
રાત ગુજારી નાખો.
અદબ અલગારી રાખો.

નીરવતા મનમાં, નયનોમાં કરે પિશાચી પ્યાર,
અંધકારનો પાગલ હાથી, ધસે આર ને પાર :
જરા હુશિયારી રાખો – રાત ગુજારી નાખો.

ભલે કલેજું કૂણું, એના વજ્જર હો નિરધાર
ફાગણમાં ડોલર–કેસૂડાં, મસ્ત ચટાકેદાર :
ચટાકેદારી રાખો – રાત ગુજારી નાખો.

શિલ્પી ચાહે છે પ્રતિમાને, પણ પૂજે હથિયાર
રાત કહે જે સપનાં તેને દિન આપે આકાર
ધરમને ધારી રાખો – રાત ગુજારી નાખો.

વનની વાટે મજલ દિવસના, રણની વાટે રાત,
માલિકનો રસ્તો છે બંદા! માલિકની જ મિરાત
સફરને જારી રાખો – રાત ગુજારી નાખો.

—વેણીભાઈ પુરોહિત

તમે વેણીભાઈને જોયા છે? ધોતિયું કફની, ઉપર રંગીન બંડી, મોઢામાં પાન અને નિરાંતવી ચાલ સાથે મહાલતો નાટક કે ફિલ્મના પ્રિમિયરમાં તમને જો કોઈ આવો માણસ મળી જાય તો એ વેણીભાઈ છે એવું તમે અનુમાન કરશો તો ખોટા નહિ પડો. વેણીભાઈને કશાની આભડછેટ નહિ. કોઈ નિષેધ નહિ. પોતામાં જ મસ્ત, વાતોમાં અલમસ્ત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાવાપીવામાં ચરી, જોડણીકોશની બહારનું પણ એટલું જાણું કે વેણીભાઈનો એક ખાસ કોશ તૈયાર થઈ શકે. એમની ભાષાનો સ્વાદ જ જુદો. અભિવ્યક્તિમાં મૌલિકતા ભારોભાર. વરસાદ આવે અને લોકલ ટ્રેનનાં ઠેકાણાં ના હોય તો વેણીભાઈ આ વાતને એ રીતે કહે કે, 'આકાશમાંથી સહેજ વરસાદ અને ટ્રેન ગાભણી થઈ ગઈ.'

અમારા એક મિત્રને ખાવું કે ન ખાવુંની મૂંઝવણ થયા કરતી હતી. હકીકતમાં એમને ખાવું હતું, પણ એ બહારથી દેખાવ એવો કરતા કે મનમાં ભાવે ને મૂંડી હલાવે. વેણીભાઈએ કહ્યું, 'તારું મન તો વિધવાના મન જેવું છે. કબાટ નીચેની ઉંદરડી જરાક મોઢું કાઢીને અંદર લપાઈ જાય તેવું તારા મનનું છે.'

વેણીભાઈ એટલે જીવનના, ખુલ્લા જીવનના માણસ. આ કાવ્યના પ્રારંભમાં જ કહી દે છે કે કોઈ પણ પરિસ્થિતિ હોય, સુખ કે દુઃખ હોય એને અદબ જાળવીને અલગારી હૈયે ગુજારવાનાં હોય છે. અંધકારના પાગલ હાથીથી ડરવાનું નથી, પણ ભીતરની હોશિયારીથી એ પરિસ્થિતિને માત કરવાની છે. વેણીભાઈ પોતાને નવરસના નહિ પણ પંદર રસના પુરુષ કહે છે. એમની કલમમાંથી પછી ચટાકેદાર શબ્દ આવે તો એમાં નવાઈ નહિ. પથ્થર, હથિયાર અને કલાકાર આ ત્રણ હોય છે ત્યારે શિલ્પ રચાય છે. કશુંક મૂર્તિમંત કરવા માટે, કશીક તોડફોડ પણ કરવી પડે છે. ઈશ્વર માણસને જન્મ આપે છે, પણ પરિસ્થિતિ એ માંસના લોચાને શિલ્પના આકારનું સૌષ્ઠવ આપે છે. માણસ જન્મે છે એ હકીકત છે. પણ માણસ જીવે છે એ સત્ય છે. વન હોય કે રણ હોય, દિવસ હોય કે રાત હોય, નીરવતા હોય, નીરવતાનો આભાસ હોય, કોલાહલ હોય, કે શાંતિ હોય પણ આપણાસાં સંકલ્પની શક્તિ હોય તો વિષમનું પણ સમમાં – સા રે ગ મ માં રૂપાંતર કરી શકીએ. જે રસ્તો મળ્યો છે તે માલિકનો છે, જે ચરણ મળ્યાં છે તે પણ માલિકનાં જ છે. જે કંઈ મળ્યું છે કે જે કંઈ નથી મળ્યું, આ મળ્યા ન-મળ્યાના અનુભવો પણ માલિકની જ મિરાત છે. થંભવું નહિ પણ ચાલવું, સ્થિતિ નહિ પણ ગતિ, એ જ ધર્મ – કર્મ. અને જીવનની કોઈ પણ સફરની એના વડે યાત્રા થઈ શકે.

વેણીભાઈના ઉદ્‌ગારમાં લયના એવા લહેકાઓ ઠેકાઓ છે કે માણસ એનું ગીત વાંચે ત્યારે પણ મનમાં ગુંજ્યા વિના ન રહે.

૧૮-૨-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અટકળ બની ગઈ જિન્દગી !

આ તરફ એની મુરાદો, મુજ ઇરાદો એ તરફ....
બેઉ બોજા ખેંચતાં કાવડ બની ગઈ જિન્દગી !

હમસફરની આસમાં ખેડી સફર વેરાનમાં,
ફક્ત શ્વાસોચ્છ્વાસની અટકળ બની ગઈ જિન્દગી !

સ્મિતનું બહાનું શોધતું મારું રુદન રઝળી ચડ્યું,
હાસ્ય ને રુદનની ભૂતાવળ બની ગઈ જિન્દગી !

વિશ્વમાં કો સાવકું સરનામું લઈ આવી પડ્યો !
કાળની અબજો અજીઠી પળ, બની ગઈ જિન્દગી !

ફૂલ ને કાંટાની કુદરત છે, અરે તેથી જ તો–
ગુલછડીના ખ્યાલમાં બાવળ બની ગઈ જિન્દગી !

દિલ ન'તું પણ વાંસનું જંગલ હતું, ઝંઝાનિલો !
આપ આવ્યા ? હાય ! દાવાનળ બની ગઈ જિન્દગી !

—વેણીભાઈ પુરોહિત

જીવનમાં એવી ઘણી પરિસ્થિતિ આવે છે કે જ્યારે આપણે બે સૃષ્ટિની વચ્ચે અટવાતા હોઈએ છીએ. ઈશ્વરની મુરાદ શું છે એ આપણને ખબર નથી. અને આપણા ઇરાદાથી ખુદા પણ અજાણ હોય છે. 'શિયાળ તાણે સીમ ભણી અને કૂતરું તાણે ગામ ભણી.' આમ આપણે બે અંતિમ પર ખેંચાતા હોઈએ છીએ. એની મુરાદ હોય કે આપણો ઇરાદો હોય, આપણી જિંદગી કાવડ જેવી થઈ જાય છે. રુદનને રઝળવું પડે છે, સ્મિતને શોષાઈ જવું પડે છે. અટકળનો આશરો લેવો પડે છે. અજીઠી પળથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચલાવવું પડે છે. આ જગતમાં આપણે છીએ અને જગત આપણને આપણું લાગતું નથી. કારણ કે આપણા હાથમાં જે સરનામું છે, તે સાચું નથી. આપણી સફરનો નકશો અવળો દોરાયો છે. અને સરનામું સાવ ખોટું છે.

જીવનની કેટલી રમ્ય કલ્પના હતી! પણ કલ્પના ભૂતાવળ થઈ ગઈ. બધું જ દાવાનળ થઈ ગયું. કવિએ એક જ પંક્તિમાં કાયમને માટે જીવનની વિષમતા, વિચિત્રતા, કરુણતા જડી દીધી છે. એમ કહીને —

ગુલછડીના ખ્યાલમાં બાવળ બની ગઈ જિન્દગી.

૭-૧૦૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાડકડી

પીઠી ચોળી લાડકડી!
ચૂંદડી ઓઢી લાડકડી!
ચૂંદડીએ ધબકારા ઢાંક્યા
—ને કરમાં કર સોંપ્યા લાડકડી!

મીઠી આવો લાડકડી!
કેમ કહું જાઓ લાડકડી!
તું શાની સાપનો ભારો?
—તું તુલસીનો ક્યારો લાડકડી!

ચરકલડી ચાલી લાડકડી,
રહેશે ના ઝાલી લાડકડી!
આછેરી શીમળાની છાયા:
એવી તારી માયા લાડકડી!

સોડમાં લીધાં લાડકડી!
આંખ ભરી પીધાં લાડકડી!
હીબકાંને હૈયામાં રૂંધ્યાં
ને પારકાં કીધાં લાડકડી!

—બાલમુકુન્દ દવે

માણસમાત્રને હંમેશાં બે પ્રકારની મૂંઝવણ રહી છે. એક તો ખૂબ ખૂબ વહાલ હોય તો તે વ્યક્ત કઈ રીતે કરવું? બીજી મૂંઝવણ એ છે કે, શબ્દ દ્વારા કે સ્પર્શ દ્વારા કે અભિવ્યક્તિના અન્ય કોઈ માધ્યમ દ્વારા જે કંઈ પ્રગટ થાય છે તે કદીયે પૂરેપૂરું, નિઃશેષ પ્રગટ થાય છે ખરું?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એટલે જ આવી પંક્તિઓ પણ ઊપસી આવે છે કે, "ઘણું બધું કહેવું છે અને કશું જ કહેવું નથી."

માબાપને પોતાનાં સંતાનો માટે ખૂબ વહાલ હોય એ સ્વાભાવિક છે. બાળક જન્મે એ પહેલાં એનું નામકરણ શરૂ થઈ જાય છે. માબાપ એવો આગ્રહ રાખે છે કે આપણે એવું નામ પાડીએ કે એ નામ કોઈ બગાડી ન શકે. હું એમ કહું છું કે, જ્યાં સુધી માબાપ છોકરાંનાં નામ વહાલમાં બગડતાં નથી ત્યાં સુધી જીવન સુધરતાં નથી અને એટલે જ સોનાલીનું સોનિયા થાય છે. અપૂર્વનું અપ્પુ થાય છે. નિયતિનું નિકુ થાય છે કે મિતાલીનું મિતલો થાય છે.

કાવ્યના શીર્ષકમાં જ વહાલના અતિરેકને વ્યક્ત કરવા માટે લાડકીનું લાડકડી થઈ ગયું છે. આપણાં લોકગીતોમાં અસંખ્ય લગ્નગીતો છે. બાલમુકુન્દની કવિતાએ લોકગીતની પરબનાં અખૂટ પાણી પીધાં છે. કન્યા વિદાયની વાત આવે એટલે આપણાં લગ્નગીતો તો યાદ આવે પણ સાથે સાથે શાકુન્તલનો ચોથો અંક યાદ આવ્યા વિના ન રહે. કિસનસિંહ ચાવડાએ પોતાની બહેન અમૃતાના લગ્ન વિશે લખતાં એક વાક્ય લખ્યું હતું તે હજી યાદ છે કે, "વાતાવરણમાં વર્તાતું'તું માંગલ્ય અને અનુભવાતું'તું કારુણ્ય." અનિલ જોશીએ એક સરસ ગીત રચ્યું છે. એનો પ્રારંભ અહીં યાદ આવે છે.

સમી સાંજનો ઢોલ ઢબૂકતો
જાન ઊઘલતી મહાલે
કેસરિયાળો સાફો ઘરનું
ફળિયું લઈને ચાલે.

'લાડકડી'થી શરૂ થતા આ ગીતમાં એટલે કે સોળ પંક્તિમાં બાર વખત તો લાડકડી શબ્દ ઘૂંટયો છે. આ કેવળ ગણિત નથી પણ ભીતરનું વહાલ એટલું પ્રબળ છે કે એનો એ શબ્દ ઘૂંટાયા કરે તોપણ માબાપના હૃદયનું વાત્સલ્ય પૂરેપૂરું વ્યક્ત ન થાય. કવિએ બે પંક્તિમાં તો કમાલ કરી છે. એ બે પંક્તિમાં જ અર્થ નથી, પણ એ બે પંક્તિના કાંઠાની વચ્ચે ભાવનો એક સમુદ્ર કવિએ મઢી લીધો છે. આ રહ્યું પંક્તિયુગ્મ :

મીઠી આવો લાકડડી !
કેમ કહું જાઓ લાડકડી !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદાયની વેળા છે, દીકરીને બાપ જાણે કે દૂરથી જોઈ રહ્યો છે. દીકરીને એક ક્ષણ પાસે બોલાવીને બાથમાં લેવાની બાપને એક ઇચ્છા છે, પણ બાપ જાણે છે કે, દીકરી કાયમ માટે પોતાના ઘરની બાથમાં રહેવાની નથી. સનાતન વ્યથાને કવિએ અત્યંત સરળ વાણીમાં અહીં કંડારી છે. પણ સાથે સાથે આપણો સમાજ જેને સાપનો ભારો કહીને વગોવતો આવ્યો છે એની વાતને પણ કવિએ લખીને આમ ભૂંસી નાખી છે અને કન્યાના અસ્તિત્વમાં રહેલી પવિત્રતાને ઉપસાવી છે :

તું શાની સાપનો ભારો ?
તું તુલસીનો ક્યારો લાડકડી !

તમારે આ ગીતની કરુણસભર મીઠાશને માણવી હોય તો આ ગીત તમારા મનના એકાંતમાં ગુંજ્યા કરો અથવા ક્યારેક કૌમુદી મુનશી મળે તો એના કંઠે સાંભળી લો.

૧૩-૫-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ લોકો

એ લોકો પહેલાં કાપડના તાકા ભરી રાખે છે
પછી જ્યારે ઉઘાડો માણસ ફાટી જાય છે ત્યારે
વાર વાર વેચે છે
એ લોકો પહેલાં ધાન્યના કોથળા ભરી સીવી રાખે છે.
પછી જયારે માણસ સડી જાય ત્યારે
કિલો કિલો વેચે છે.

એ લોકો પહેલાં ઔષધની શીશીઓ
સંઘરી રાખે છે
અને માણસ જ્યારે ફૂટી જાય છે ત્યારે
થોડી થોડી રેડે છે.
તે તે લોકો છે જ નહિ.

એ તો છે નોટોને ખાઈ ઊછરતી ઊધઈ
બીજું એને ભાવતું નથી
મારે કવિ થવું જ નથી,
ભારે અસર કરનારી જંતુનાશક દવા થાઉં તો બસ!

—પ્રિયકાન્ત મણિયાર

કોઈક કવિએ કહ્યું છે તે અવારનવાર યાદ આવે છે કે માણસ જ માણસનો દુશ્મન છે. એક માણસ બીજા માણસને જાણે કે ગળી જઈને જ જીવે છે. જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ કેટલું સાચું લાગે છે! મનુષ્યને કમમાં કમ અન્ન, વસ્ત્ર, છાપરું તો હોવું જ જોઈએ, જેથી એ સ્વ-મન અને સ્વમાનભેર જીવી શકે. આપણે સંઘરાખોર. માણસ નિર્વસ્ત્ર થઈને ફાટી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન પડે ત્યાં સુધી આપણા ગોડાઉનમાંથી કાપડના તાકા બહાર નીકળે નહિ. માણુસ સડી જાય પછી જ સંઘરેલું ધાન્ય આપીએ. આપવાની આપણી આ રીત શબને રહેવા માટે ઑનરશિપનો ફ્લૅટ આપતા હોઈએ એના જેવી છે. ઇન્જેક્ષનની શીશીમાં જે પ્રવાહી ભરાય છે એને આધારે તો દવાના વેપારીઓ અને દવાખાનાના સોદાગરોની ગાડીનું પેટ્રોલ પૂરું પડે છે. આ માણુસ, આવો માણુસ, કેવળ માણુસ નહિ, આખી માણુસ-જાત જ માણુસખાઉ. કવિ પણ જુદો નથી; કાર્ય વિનાના શબ્દો એ વ્યભિચાર જ છે. વાર વાર, કિલો કિલો વેચતા માણુસો એ તો નોટને ખાતી ઊધઈ છે. અને એની હત્યા કરવા માટે કવિના શબ્દોએ બંદૂકની ગોળી થવાની જરૂર નથી પણ જંતુનાશક દવા થવાની જરૂર છે.

સદ્ગત પ્રિયકાન્ત મણિયારનું આ કાવ્ય કેવળ વિચારતા નહિ પણ આચરતા કરી મૂકે તો કલમમાંથી ફૂટેલા શબ્દને સિદ્ધઅર્થ – સિદ્ધાર્થ —પ્રજાને બોધિદશા મળે.

૧૪-૧૦-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન આવે નીંદ ગયા એવું ખ્વાબ આપીને,
ગગન ન રહેવા દીધું આફતાબ આપીને.
અમારા પ્રેમના પત્રોની લાજ રહી જાયે,
તમે ભલાઈ ન કરજો જવાબ આપીને.
આ પથ્થરોમાં તું રઝળાવે છે મને ઓ ખુદા!
ને મારા હાથમાં એક ફૂલછાબ આપીને.
મજા નથી છતાં પીધા વિના નહિ ચાલે,
તરસ વધારી દીધી છે શરાબ આપીને.
હવે કશો જ કયામતનો ડર રહ્યો ન 'મરીઝ'
હું જઈ રહ્યો છું જગતને હિસાબ આપીને.

—મરીઝ

ગુજરાતના ગાલિબ તરીકે ઓળખાતા શાયર 'મરીઝ'ની આ ગઝલ છે. મરીઝની ગઝલમાં લાગણીનું ઊંડાણુ છે. ભાષાની સરળતા છે. અભિવ્યક્તિની વેધકતા છે. ક્યારેક એમની ગઝલમાં કટાક્ષ એવી ધારદાર રીતે આવે છે કે વાંચનાર વહેરાઈ જાય. દા.ત.

આ એક ગુણુ ખુદાનો અમારા જીવનમાં છે,
વર્તન નથી સમાન અમારું બધાની સાથ.

ઈશ્વરના અવગુણને ગુણ તરીકે ઘટાવીને કવિએ જે રીતે વાત મૂકી છે એ આપણને સ્પર્શ્યા વિના નહિ રહે.

મનુષ્ય એનું અડધું આયુષ્ય ગઈ કાલની દુનિયામાં વાપરતો હોય છે અને બાકીનું અડધું આયુષ્ય આવતી કાલની દુનિયામાં વાપરતો હોય છે. મનુષ્ય સ્મરણ અને સ્વપ્નાંઓની સૃષ્ટિ વચ્ચે જીવતો હોય છે. કોઈક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યક્તિ જીવનમાં પ્રવેશે છે. એના પ્રવેશથી જીવન પ્રિય લાગે છે. એના પરિચયની આસપાસ સ્વપ્નાંઓ ગૂંથાવા માંડે છે. પણ આંખમાં રમતું એક એક સપનું લીલા કરે છે પણ નીંદ આંખનો પ્રદેશ છોડી જાય એ શરતે. પ્રિય વ્યક્તિએ ખ્વાબ તો આપ્યું પણ એ ખ્વાબ આપીને વ્યક્તિ સરી ગઈ. રહ્યો કેવળ ઉજાગરો. આ ઉજાગરાના બળતા રણમાં સ્વપ્નનું હરણ ભટક્યા જ કરે. સૂરજ આપ્યો પણ આકાશ ન રહેવા દીધું. બનતા સુધી 'નીરજ'ની એવી એક પંક્તિ છે કે તમે પૂનમનો ચાંદ લઈ લો પણ મને આખું ગગન આપતા જાઓ,- તે અહીં યાદ આવે છે.

મનુષ્યને સામી વ્યક્તિનો પ્રેમ જોઈએ છે; દયા, સહાનુભૂતિ કે સમભાવ નહિ. સામી વ્યક્તિ પ્રેમના પત્રોનો જવાબ આપે અને એ ભલાઈ કે ભલમનસાઈમાંથી આવતો હોય તો એમાં પ્રેમનું અપમાન છે અને પ્રેમીઓ ઝંખે છે પ્રણયના ગૌરવને.

મરીઝે પછીના શેરમાં જીવનની કરુણતાને વ્યક્ત કરી છે. ઈશ્વરે મનુષ્યની જે મજાક ઉડાવી છે તે બદલ મનુષ્ય ઈશ્વરને માફ કરી શકે ખરો? મનુષ્ય તો બધી જ પરિસ્થિતિને સ્વીકારી લે છે. પણ પરિસ્થિતિની કરુણતા એવી છે કે ઈશ્વરને મૂગો પણ ઠપકો આપવાનું મન થાય. મનુષ્યનો રઝળપાટ પથ્થરમાં અને એના હાથમાં પાછી આપી ફૂલછાબ. પથ્થરો અને ફૂલની વચ્ચે અટવાતો માણસ એ અંતે તો ખુદાનું એક રમકડું જ છે.

કહેવાય છે કે, માણસો કાં તો ખૂબ મજા આવે છે ત્યારે શરાબ પીએ છે અથવા તો મજા નથી આવતી ત્યારે પીએ છે. અહીં હોઠ પર શરાબનાં થોડાંક બિંદુઓ પડયાં પછી તરસની વ્યથાને કવિએ પ્રગટ કરી છે અને મરીઝના એક શેરમાં આવે છે એમ 'પ્યાસાની નજર તો એવી હોય છે કે એ નજરથી ઝરણ પણ સુકાઈને મૃગજળ થઈ જાય.'

છેલ્લે આદમીની ખુમારી છે. પરમાત્મા પ્રત્યેની અદબ પણ છે. માણસ આ પૃથ્વી પર કરવા જેવાં બધાં જ કાર્યો – કાવ્યો કરીને જાય પછી કયામતનો ડર શું કામ? આખું જીવન એ ખુલ્લા હિસાબ જેવું છે.

મરીઝની કવિતામાં પ્રેમ, ખુદા, જગત, સમાજ – આ બધા વિશે કોઈ ને કોઈ સંકેતો આવ્યા જ કરે છે. ક્યારેક તો એ વેધક નિરીક્ષણો આપે છે.

હવે તો લોકનાં ટોળાં જ છે, સમાજ નથી.

મરીઝની ગઝલની સાથે માનવ જીવનની વેદના વણાઈ ગઈ છે એની પ્રતીતિ આવી એકાદ કૃતિમાંથી પણ મળી રહેશે.

૧૧-૨-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરું છું યાદ ગુલશનમાં

પળો વીતેલા જીવનની કરું છું યાદ ગુલશનમાં
ઠહર આંસુ! બહારા'વી છે મુદ્દત બાદ ગુલશનમાં
નિહાળી હું શકું અહીંથી હજીયે આશિયાનાને,
તું શાને પીંજરું રાખે, અરે સય્યાદ ગુલશનમાં
અમારી જિંદગીમાં એ બહારા'વી નહીં પાછી,
ગુલો હર સાલ, બસ! કરતાં રહ્યાં ફરિયાદ ગુલશનમાં
ઘડીભર વીજળી! થોડી વધુ દે રોશની મુજને,
હતી કઈ ડાળ મારી તે કરું છું યાદ ગુલશનમાં
સવારે છે ચમન ભીનો કે ભીની છે નજર મારી?
પડ્યો શું રાતભર મોસમ વિના વરસાદ ગુલશનમાં?
બહારોમાં મળ્યો ના કોઈને પૂરો સમય રોવા,
દઉં છું એટલે હું પાનખરને દાદ ગુલશનમાં.
નિરંજનની વફાદારી વિશે બસ! એટલું કહેજો.
હતો આબાદ ગુલશનમાં હતો બરબાદ ગુલશનમાં.

—નિનુ મઝુમદાર

ભૂતકાળની કેટલીક પળ કાયમ માટે સ્મૃતિમાં માળો બાંધીને પોતાનું ગીત ગાયા કરે છે. કેટલીક સ્મૃતિ એવી હોય છે. કે એ બગીચાને રણમાં ફેરવી નાખે છે. તો કેટલીક સ્મૃતિ એવી હોય છે કે એ રણમાં ઝરણ વહેતું કરીને રણને વૃંદાવનમાં ફેરવી નાખે છે. આંસુ પણ પ્રસન્નતા અને વિષાદનાં હોય છે. કેટલાયે સમય પછી ગુલશનમાં બહાર આવી ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંસુના પડદા વસમા લાગે છે. પારધી ભલે ગુલશનમાં પીંજરું રાખે. પીંજરામાં ભલે પંખી રાખે, પણ પીંજરામાં પુરાયેલું પંખી સળિયાને અવગણીને મનોમન પોતાના માળામાં પહોંચી શકતું હોય તો પીંજરાના સળિયા વળ્યા વિના પણ વળી જતા હોય છે.

જીવનમાં કેટલીક પળ પાછી કદીયે નથી આવતી. વસંત આવીને જાય છે, પછી એ વસંત કેવી હતી એની વાત એ વસંતમાં ખીલેલાં ફૂલો સિવાય કોને ખબર હોય છે? ક્યારેક સ્મૃતિ પણ આપણને મૂંઝવી દે છે. કઈ ડાળી પર આપણે હીંચ્યા'તા...આ અંધારાને દૂર કરવા માટે થોડોક વીજળીનો ઝબકારો મળે તો...

સવારના પહોરમાં બગીચો ભીનો છે. એક મીઠી વિમાસણ થાય છે, બગીચો ભીનો છે કે નજર ભીની છે? કોઈ મોસમ વિનાનો વરસાદ તો રાતના નથી પડ્યોને? You were raining all the night એવું કહેવાનું મન થાય છે. વસંતમાં આંસુ દ્વારા વ્યક્ત ન થવાયું એટલે પાનખરને દાદ આપવાનો સમય આવ્યો. 'નિરંજન' તખલ્લુસને પણ વફાદાર છે, આબાદી અને બરબાદીની પરિસ્થિતિને ગુલશનમાં સહી લે છે, સ્વીકારી લે છે.

નિનુ મઝુમદાર સંગીતકાર છે. બહુ ઊંચા દરજ્જાના સંગીતકાર છે, એટલે જ એ ખૂબ લોકો સુધી નથી પહોંચ્યા. સૂરની સાથે સાથે એમને શબ્દનું વરદાન મળ્યું છે, હવે લગભગ લખતા નથી. કોઈ પણ સર્જકે મેળવવું જોઈએ એવું હમણાં અશબ્દનું વરદાન માણી રહ્યા છે.

૨-૯-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગભરૂ આંખોમાં કાજળ થઈ, લહેરાઈ જવામાં લિજ્જત છે,
ચર્ચાનો વિષય એ હોય ભલે, ચર્ચાઈ જવામાં લિજ્જત છે!
વેચાઈ જવા કરતાંય વધુ વહેંચાઈ જવામાં લિજ્જત છે,
હર ફૂલમહીં ખુશબો પેઠે ખોવાઈ જવામાં લિજ્જત છે.

પરવાના પોઢી જાયે છે ચિર મૌનની ચાદર ઓઢીને,
હે દોસ્ત, શમાની ચોખટ પર ઓલાઈ જવામાં લિજ્જત છે.

દુઃખ પ્રીતનું જ્યાં ત્યાં ગાવું શું? ડગલે પગલે પસ્તાવું શું?
એ જોકે વસમી ઠોકર છે પણ ખાઈ જવામાં લિજ્જત છે.

જે અંધ ગણે છે પ્રેમને તે આ વાત નહીં સમજી જ શકે:
એક સાવ અજાણી આંખથી પણ અથડાઈ જવામાં લિજ્જત છે!

બે વાત કરીને પારેવાં થઈ જાય છે આડાંઅવળાં,
કે આમ પરસ્પર ગૂંથાઈ, વીખરાઈ જવામાં લિજ્જત છે!

સારાનરસાનું ભાન નથી પણ એટલું જાણું છું 'ઘાયલ',
જે આવે ગળામાં ઊલટથી એ ગાઈ જવામાં લિજ્જત છે.

—અમૃત ઘાયલ

શાયર અમૃત 'ઘાયલ'ને મંચ ઉપરથી શાયરીની રજૂઆત કરતા સાંભળો તો એમની વાણીમાં રહેલી નાટચાત્મકતાનો ખ્યાલ આવે. સાંભળ્યું છે કે એક મુશાયરામાં એક એક શાયર ઊભો થાય અને ખુરશીઓમાંથી અનેક શ્રોતાઓને ઉડાડતો જાય. વાતાવરણમાં કેમે કરીને જીવ ન આવે. પછી 'ઘાયલ' ઊભા થયા અને શ્રોતાઓની આંખ ઊઘડી.

ઘાયલની ગઝલને શબ્દનો નશો છે. કહેવાય છે કે જો કવિને ભાષાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેફ ન ચડે તો એ કવિ જ ન થઈ શકે. 'ઘાયલ'ને ગઝલની પંક્તિઓ પૂરની જેમ આવે છે.

આ ગઝલમાં જીવનમાં નાજુક લિજ્જતો ક્યાં ક્યાં રહી છે એના સંકેતો છે. કોઈની સોળ વરસની આંખમાં કાજળ થઈને લહેરાઈ જવું એ કદાચ પરમ લિજ્જત છે. કવિએ એટલે જ એને પ્રથમ પંક્તિ તરીકે મૂકી હશે. બે માણસો મળે એટલે બાર માણસો ચર્ચા કરે. આ ચર્ચા થતી હોય તો એ પણ ઓછી લિજ્જત નથી. કોઈ કે કહ્યું છે કે ઇતિહાસ એ પણ અંતે તો સદીઓની ચોવટ જ છે ને?

ક્યાંક વહેંચાઈ જવું, ક્યારેક ખુશબૂની જેમ ખોવાઈ જવું કે ક્યારેક ચિર મૌનની ચાદર ઓઢીને કોઈક શમાની સોડમાં કાયમને માટે ઓલવાઈ જવું એથી ઝાઝી લિજ્જત કઈ હોઈ શકે?

પ્રેમ શબ્દની જોડે પડછાયાની જેમ જો કોઈ શબ્દ આવતો હોય તો તે દુઃખ છે. પણ દુઃખને સતત ગાયા કરવાનો શું અર્થ? પ્રેમની સાથે દુઃખ સંકળાયેલું છે એ વિચારથી પ્રેમથી કાયમને માટે દૂર રહેવું એ તો કદાચ ભયંકર શાપ છે. પ્રેમની ઠોકર વસમી હોય તોપણ એ રસ્તે પગ મૂકવા જેવા છે. અજાણી આંખ સાથે થયેલો અકસ્માત હંમેશાં ઈજા નહિ ક્યારેક તો સારવાર પણ પહોંચાડે છે.

માણસો મળે છે, છૂટા પડે છે, છૂટે પડે છે, મળે છે, વળગે છે, સળગે છે અને છતાંયે વળગે છે. આમ મિલનવિરહની સંતાકૂકડી તો સતત ચાલ્યા જ કરવાની. ગૂંથાઈ અને વીખરાઈ જવાની મજા તો પારેવાં જેવાં હૃદયો સતત માણ્યા જ કરવાનાં.

ઘણી વાર થાય છે કે આપણે આ સારા-નરસાના, સાચા-ખોટાના, પાપ-પુણ્યના ખાનાની બહાર નીકળી જઈએ. ચોવીસે કલાક આપણે નિર્ણય કરતા હોઈએ છીએ, ન્યાય આપતા હોઈએ છીએ. સારા-નરસાનો વિચાર કરતા હોઈએ છીએ. આવી સભાનતા કરતાં કંઠે જે ગીત ફૂટે એને ગાઈ જવાની લિજ્જત માણ્યા કરવી એમાં જ મનુષ્યની ઇજ્જત છે.

૫-૮-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગઝલ

કોણ પૂછે તો કહું કે આ ઉદાસી કેમ છે?
ગામ, શેરી ને પછીથી ઘર કુશળ છે, ક્ષેમ છે.

જે હતાં લીલાં હવે સૂકાં થયાં, એ ડાળખી!
પાંદડાંને કારણે પોપટ હતા – નો વ્હેમ છે.

બંધ દરવાજે ટકોરા મારતાં તારાં સ્મરણ
નામ સરનામા વગરના કાગળોની જેમ છે.

હું તને મારી ગઝલ દ્વારા ફકત ચાહી શકું
એ સમે આ શબ્દ સાલા સાવ ટાઢા હેમ છે.

થાય છે કાયા વગરનો એક પડછાયો હવે
શેખજી! 'ઇર્શાદગઢ'નો એ નવો હાકેમ છે.

—ચિનુ મોદી

ક્યારેક દિલની અને લાગણીઓની એવી અવસ્થા હોય છે કે ભીતરથી પૂરેપૂરા બેચેન હોઈએ તોપણ કોઈ પૂછે કે 'કેમ છો?' તો 'સારું છે' કહીને જવાબ વાળીએ છીએ; અથવા કહો કે એમ કહીને જવાબ ટાળીએ છીએ. પણ કોઈ આપણી ઉદાસીને જાણી જાય અને ઉદાસી વિશે પણ પૃચ્છા થઈ જાય, તો તો વાત ખોલવી જ પડે. પણ આપણી ઉદાસીને જાણે એવું પણ કોણ? અને છતાંયે જો ઉદાસીના ખબરઅંતર લેવાય તો કહીએ કે હાં, ગામ, શેરી, બધાં કુશળ છે. ઘર કુશળ છે. એ તો છેલ્લે કહેવા ખાતર કહીએ. ઝાડ પર લીલાં પાંદડાંને કારણે પોપટ હતો એવો એક વહેમ જ હતો. પાંદડાં સુકાઈ ગયાં એટલે પોપટ નથી એની હકીકત પ્રગટ થઈ ગઈ. ભ્રમ ભાંગે છે ત્યારે, કંઈક જ્ઞાન થાય છે, પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
અત્યાર સુધી ભ્રમણામાં ભટકયા એનું પણ દુઃખ ઓછું નથી. જેના પ્રેમને પોપટ જેવો સજીવન માન્યો હતો, એ પાંદડા જેટલો લીલો પણ ન નીકળ્યો, એનું દુઃખ છે. કાગળ આવે કે ન આવે પણ સ્મરણો તો નામ-સરનામા વિના માંડ બંધ કરી રાખેલા હૃદયના બારણે ટકોરા માર્યા કરે છે. હવે તને ગઝલ દ્વારા જ પ્રેમ કરી શકું છું, પણ આ ક્ષણોમાં આ સાલા શબ્દો આટલા ટાઢા કેમ છે? જીવનમાં એક વ્યક્તિ પડછાયો થઈ ગઈ, એની અહીં વેદના પણ છે અને એ વેદનાની વાચા પણ છે.

૨૩-૧૨-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવી ગયો હોત

કોઈ નથી-ના આ બંધ ઓરડામાં
આંટા મારતી
મારી એકલતાના કાનમાં
તમે 'હું છું ને' એટલું જ બોલ્યાં હોત
તો હું જીવી ગયો હોત;

મરણના મારગે આ ચરણ ઊપડ્યા ત્યારે
તમે માત્ર 'ઊભા રહો' એટલું જ કહ્યું હોત
તો હું જીવી ગયો હોત;

મુખ પર ઢંકાયેલી
મૃત્યુની ચાદરને સહેજ આઘી કરીને
તમે માત્ર 'કેમ છો ?' એટલું જ પૂછ્યું હોત
તો હું જીવી ગયો હોત;

આમ તો કદાચ
મરવા કરતાં જીવવાનું જ સહેલું હતું
પણ.... તે મારા હાથમાં નહોતું !

—જયન્ત પાઠક

તમારા વિના હું સાવ એકલો છું. એકલવાયો છું. હું છું તોપણ જાણે કે નથી જ નથી. આખું અસ્તિત્વ એક બંધ ઓરડા જેવું, જેમાં કોઈ કરતાં કોઈ નથી. હા, કોઈક છે. તમે ઓળખો છો એને ? એ છે એકલતા. મારી એકલતાના કાન બંધ ઓરડામાં સરવા થઈને ઊઘડ્યા છે; તમારાં પગલાં સાંભળવા માટે, તમને સાંભળવા માટે. તમે માત્ર એટલું જ કહ્યું હોત કે "હું છું" તો હું જીવી ગયો હોત. મને પણ "હું છું"ની પ્રતીતિ મળી હોત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ જીવનો કે આ જીવવાનો તે કોઈ અર્થ છે? મરણને માર્ગે નીકળી પડચો ત્યારે, "ઊભા રહો" એવું પણ તમે કહ્યું હોત, તો હું રોકાઈ ગયો હોત. જીવનની આ તે કેવી કરુણતા કે આપણે પોતે કાયમ માટે નીકળી જતા હોઈએ ત્યારે કોઈના બે હાથ આપણને રોકવા માટે પણ નહિ!

લાશ થઈને પડચો છું ત્યારે 'કેમ છો?' એટલી પણ ભીની કાળજીથી પૃચ્છા કરી હોત તો હું જીવી ગયો હોત. તમારો પ્રેમ, એ પ્રેમનો આધાર મળ્યો હોત તો જીવન ખૂબ ખૂબ સરળ થઈ જાત. આ મરણતોલ જીવન કરતાં પ્રેમસભર જીવન મળ્યું હોત તો તે જીવન ભાર વિનાનું સહજ બનત; પણ મારા જીવનને જીવન બનાવવાનું મારા હાથમાં નહિ પણ તમારા હાથમાં હતું.

જયન્ત પાઠકની આ કવિતામાં 'તો હું જીવી ગયો હોત...' 'તો હું જીવી ગયો હોત...' એમ ગીતની ધ્રુવપંક્તિ જેવી–ખાલીખમ ઓરડામાં જાણે કે પ્રેતની જેમ ઘૂમતી કોઈ પાગલ પંક્તિ ઘૂમરાયા કરે છે, એક ન છૂટે એવું વળગણ થઈને.

નિષ્ફળ પ્રણયનું આ કાવ્ય પોતાની ભીતર ભંડારીને બેઠું છે જ્વાળામુખી. આ જ્વાળામુખીને શાતા વળે કેવળ પ્રિય વ્યક્તિના સાન્નિધ્યથી, એ સાન્નિધ્યની પ્રતીતિ આપતા શબ્દોથી જ. શબપેટી જેવા અસ્તિત્વનો જનાજો કવિએ ભારે સંયમપૂર્વક, લાગણીનો મલાજો જાળવીને કાઢચો છે.

૭-૧-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મઝધારે મુલાકાત

રૂપલે મઢી છે સારી રાત રે, સજન,
એનું ટૂંકડું ન હોજો પ્રભાત,
સૂરજને કોઈ ઓલી મેર રોકી રાખો,
હજી આદરી અધૂરી મારી વાત.

વેળા આવી તો જરા વેણુ નાખું, વાલ્યમા,
એક જરા મોંઘેરું ફ્હેણુ નાખું વાલ્યમા,
ફેણુ રે ચડાવી ડોલે અંધારાં દૂર,
એને મોરલીને સૂર કરું મ્હાત;
રૂપલે મઢી છે સારી રાત રે, સજન,
એનું ટૂંકડું ન હોજો પ્રભાત.

દિલના દરિયાવનાં ઊંડાણ જરા જોઈ લઉં,
કેવાં રે મહોબતનાં તાણ જરા જોઈ લઉં,
મારા કિનાર રહો દૂર ને સુદૂર,
રહો મઝધારે મારી મુલાકાત,
રૂપલે મઢી છે સારી રાત રે, સજન,
એનું ટૂંકડું ન હોજો પ્રભાત.

—હરીન્દ્ર દવે

પ્રેમમાં પાગલપન હોય છે, અને પાગલપન વિના પ્રેમ હોતો નથી. પ્રેમની પરાકાષ્ઠામાં સમય ઓછો જ પડતો હોય છે. કહેવાની બધી વાત કહ્યા છતાં કેટલીક વાત કદીયે કહેવાતી નથી. જે વાણીથી નથી કહેવાતું તે આંખથી કહેવાય છે; પણ જે આંખથી પણ વ્યક્ત નથી થઈ શકતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે સ્પર્શથી કહેવાતું હોય છે. પણ પ્રેમનો સ્વભાવ અકથ્ય રહેવાનો છે. સ્પર્શની બારાખડી ગમે તેટલી ઘૂંટો તોપણ શરીરની ભાષાને પણ મર્યાદા છે. અને પ્રેમ અમર્યાદ છે.

રાતરાણીની મહેક જેવા હરીન્દ્રના આ ગીતના આવરણને લતાના કંઠે સવિશેષ લોકપ્રિય કર્યું છે. રાત કાળી નથી, પ્રિય વ્યક્તિના સાન્નિધ્યે રાતને રૂપેરી બનાવી છે. મનગમતી પ્રસન્ન ક્ષણનું આયુષ્ય લંબાય એ ઝંખના પ્રત્યેક વ્યક્તિની હોય છે. આ ક્ષણનો ક્યાંય અંત જ ન આવે, આ ક્ષણનું શાશ્વતીમાં રૂપાંતર થાય, એ પ્રબળ ઝંખનાને ગીતના પ્રારંભમાં વાચા મળી છે. રાતનો કોઈક ને કેટલોક સમય ક્યારેક એવો હોય છે કે, "પરોઢિયું કદી થાય ન એવું, ઝંખી રહે રાતનો સમય."

કાવ્યની નાયિકાને એક જ ઝંખના છે, સમયને રોકવાની, સાજનને રોકવાની, અને આ સાજન અને સમયની વચ્ચે પોતાના ભીતરને પ્રગટ કરવાની. આવી વેળા ફરી ફરીને આવતી નથી. જે વાત કદીયે હોઠ પર આવી નથી, એને જો વ્યક્ત કરી શકાય તો.....એટલે તો એ મોંઘેરું કહેણ છે.

રાતની જુવાની એવી હેલે ચડી છે કે અંધકાર પણ પોતાનું એક રૂપ લઈને પ્રગટે છે. જાણે કે સર્પન્ટ્સ કોઇલ. પણ આ રૂપને માત કરવાનું છે; એને ઘાયલ કરવાનું છે, પણ એક ઘા ને બે કટકા નહિ, પણ મુરલીના માધુર્યના, સંવાદિતાના સૂરથી. જીવનમાં જે કાંઈ અંધકારમય છે, એને પ્રેમના રૂપાથી રસી દેવાનું છે.

દરેક પ્રેમીને સામી વ્યક્તિ કેટલું ચાહે છે, એ જાણવાની અદમ્ય ઇચ્છા હોય છે. ક્લિયોપેટ્રાએ ઍન્ટનીને પૂછ્યું'તું કે તું મને કેટલું ચાહે છે? ત્યારે ઍન્ટનીએ કંઈક એવો જવાબ આપ્યો હતો કે વ્યક્ત કરું તો આખું વિશ્વ નાનું પડે! સ્નેહની સાથે સનેપાત, લગનીની સાથે લાગણી અને લાગણીની સાથે લવારો, આ બધું ન હોત તો પ્રેમની કદાચ આટલી મોહકતાયે ન રહેત. ક્યાંય પહોંચી જવામાં નહિ, પણ મઝધારે રહેવામાં મજા છે. પહોંચો છો ત્યારે અંત આવે છે, અને આ કંઈ ચક્રવાક અને ચક્રવાકીની રાત નથી કે જે ઝંખે કે આ રાત પૂરી થાય તો સારું. આ તો મિલનના મહોત્સવનું ગીત છે.

હરીન્દ્ર ગીત પણ લખે અને ગઝલ પણ. ટૂંકડું, વાલ્યમા, ઓલીમેર, તાણ, મોંઘેરું આ બધા શબ્દોની સાથે કિનાર, મઝધાર, મુલાકાત, મહોબ્બત આ બધા શબ્દો પણ અતડા ન લાગે એમ ગોઠવાઈ ગયા છે.

૩૧-૧૨-૭૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે

ખોબો ભરીને અમે એટલું હસ્યાં
        કે કૂવો ભરીને અમે રોઈ પડયાં.

ખટમીઠાં સપનાંઓ ભૂરાં ભૂરાં
કુંવારાં સોળ વરસ તૂરાં તૂરાં
અમે ધુમ્મસના દરિયામાં એવાં ડૂબ્યાં.
        કે હોડી-ખડક થઈ અમને નડયાં.

કયાં છે વીંટી અને કયાં છે રૂમાલ?
ઝૂરવા કે જીવવાનો કયાં છે સવાલ?
કૂવો ભરીને અમે એટલું રડયાં
        કે ખોબો ભરીને અમે મોહી પડયાં.

—જગદીશ જોષી

નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ લખ્યું :

છે માનવી જીવનની ઘટમાળ એવી
દુઃખ પ્રધાન, સુખ અલ્પ થકી ભરેલી.

જીવનમાં આનંદ કરતાં વિષાદનું તત્ત્વ જ વ્યાપક છે, એવી સંવેદનશીલ હૃદયોની પ્રતીતિ આપણને મળતી રહી છે. કાન્તની એવી માન્યતા હતી કે પ્રણય એ સ્વાભાવિક છે પણ પ્રણયસુખનું ઐશ્વર્ય સુલભ નથી. ઉમાશંકર 'કચ' કાવ્યમાં કહે છે કે પ્રેમથી જિંદગીની સફળતા છે પણ જિંદગીમાં પ્રેમ સફળ જ થશે એવું તો કેમ કહેવાય? ઑડનના એક કાવ્યનો જગદીશ જોષીએ અનુવાદ કર્યો છે એમાં રેલવેની કમાન નીચે હૃદયના ભર્યા ભર્યા ઈમાનથી કહે છે, 'પ્રેમને કોઈ ઇતિ નથી.' માણસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેમમાં પડે છે ત્યારે એ તો ઑડનની કવિતામાં આવે છે એમ મોટે ઉપાડે બણગાં ફૂંકે છે કે 'હું તને પ્રેમ કરીશ, સામન માછલી ગલીગલીમાં ગાવા લાગે ત્યાં લગી, સમુદ્રની ગડીવાળી વળગણી પર સુકાવા ન ખાય ત્યાં લગી.'

જીવનની કરુણતા એ હોય છે કે પ્રેમના પ્રારંભની પાછળ જ ક્યાંક અંત લળકારા મારતો હોય છે. આ નાનકડા ગીતની પ્રથમ પંક્તિ વીંધી નાખે એવી છે. સામાન્ય રીતે હતાશ પ્રેમી પોતાની વફાદારી અને સામી વ્યક્તિની બેવફાઈ વિશે વાત કરતો હોય છે. અહીં, 'હું અને તું'-ની નહિ, પણ 'અમે'ની વાત છે. હસ્યા કેટલું ? તો કે ચપટીક પણ રુદનને કોઈ આરો ઓવારો નથી. ઈશ્વરે આપણા ચહેરા પર જ એવું ચિતરામણ કર્યું છે કે આપણા હોઠ સહેજ હસે ત્યાં તો આંખોનું બારમાસું વરસી પડે.

કન્યાના ફ્રૉકને જ્યારે સ્તન ફૂટે છે અને છોકરાની છાતીને વાળ ફૂટે છે ત્યારે જીવનનાં કેટલાંયે ખટમીઠાં સ્વપ્નાંઓનો સ્વાદ રોમેરોમમાં પ્રસરેલો હોય છે. કોઈક રંગગુલાબી સૃષ્ટિમાં જીવ મહાલતો હોય છે. પણ એ સ્વપ્નાં રંગવિહીન થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ મરણ વખતે માણસનું શરીર જેમ ભૂરું થઈ જાય એમ સપનાનાં શબનો એક ભૂરો ખડકલો આપણી જ આંખ સામે મંડાય છે. સોળ વરસ જેવી કોઈ ઉંમર નથી. સ્ત્રી કે પુરુષ જો કંઈ સામી વ્યક્તિને આપી શકે તો તે પોતાની નિર્દોષ કુંવારપ. કવિએ અહીં સ્વાદની ભાષામાં વાત કરી છે. પણ એ મધુર વર્ષો હવે તૂરાં થઈ ગયાં છે. માણસ સમજે નહિ તો આપણે એ રીતે મન વાળી લઈએ કે સમજણનો અભાવ છે. પણ બે વ્યક્તિની વચ્ચે ગેરસમજણનો જ સ્વભાવ હોય તો સ્વનાશ–સર્વનાશ સર્જાતો હોય છે. કવિએ ધુમ્મસનો દરિયો અને એમાં એકમેક સાથે હોડી-ખડકની જેમ અટવાતાં બે પાત્રોની વ્યથાને સાકાર કરી છે.

પ્રેમમાં શંકાને સ્થાન નથી, કે નથી સ્થાન વિસ્મૃતિને. શકુન્તલાની વીંટી ગુમાઈ ગઈ એટલે દુષ્યંત ગુમાઈ જાય તો પ્રેમનો આધાર એ દુષ્યંત નહિ પણ વીંટી છે. Where is my handkerchief? એમ કહી ત્રાડતો ઓથેલો અને My Lord it was here એમ કહી ખુલાસો આપતી ડેસ્ડિમોના એ ગેરસમજણનાં પ્યાદાં થયેલાં પાત્રો છે. ખુલાસો આપવો પડે એ ગમે તે હોય પણ પ્રેમ તો નથી જ. બે વ્યક્તિ વચ્ચે વૃંદાવનને સ્થાને એક એવું સહરા વિસ્તરેલું છે કે ઝૂરવા કે જીવવાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
કોઈ સલાહ જ રહેતો નથી. સહજીવન અને સહવાસ વચ્ચે ફેર હોય છે. કૂવો ભરીને રડવું એટલા માટે પડે છે કે ખોબો ભરીને જે કંઈ હતો તે મોહ હતો, પ્રેમ નહિ એવી ખબર મોડે મોડે પડે છે. નિર્ભ્રાંતિની આ અવસ્થા તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિએ કદાચ ઉપકારક હશે પણ જીવનમાંથી ભ્રમણાનું સુખ પણ સરી પડે છે એ ઓછું દુ:ખદ નથી.

૨૪-૧૧-૧૯૭૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેમ કરીને

આટલા બધા સંબંધ : એને કેમ કરીને રાખું?
શબરીની જેમ એક પછી એક બોરને જાણે ચાખું!

નહિ જાણું હું કઈ ઘડીએ આવશે છેવટ રામ
રાતાં રાતાં બોરની પાછળ ધબકે કોનું નામ?

પહેલાં મને રામજી, ચાખો : લાગણી મારી લીલી
ઝૂંપડીની આસપાસમાં જુઓ, વાડી કેવી ખીલી!

રામજી! આ તો તારી વાડી, ખીલ્યાં તારાં ઝાડ
બોરના કરું ઢગલા જાણે ફૂલના મ્હેકે પ્હાડ.

પ્હાડની પડખે રામજી! તમે નદી થઈને વહો
લયનો દીવો તરતો તરતો કોઈ કિનારો લહો!

—જગદીશ જોષી

માણસ જન્મે છે ત્યારે બીજી કોઈ નહિ, તોપણ કમમાં કમ બે વ્યક્તિઓ સાથે સંકળાય છે: મા અને પિતા. સંબંધનું આ બિન્દુ વિસ્તરે છે. ભાઈ, બહેન, દોસ્ત... ક્યાંક પરિચય, ક્યાંક ગાઢ સંબંધ... ...વય વધે છે. સંબંધ વધે છે, વિસ્તરે છે. પત્ની, બાળકો...

સંબંધો અનેક પ્રકારના હોય છે. ઓળખપટ્ટી આપી શકીએ એવા નામના, તો કેટલાક સંબંધ એવા હોય કે એને કોઈ ઓળખપટ્ટીની જરૂર નહિ. કવિ કહે છે કે આટલા બધા સંબંધને સાચવવા કેમ? પણ પ્રત્યેક સંબંધનું એક અમૂલ્ય મૂલ્ય છે. પ્રત્યેક સંબંધની પાછળ અંતે તો ઈશ્વર છુપાયેલો છે અને એટલે જ શબરીની ભક્તિથી સંબંધના એક એક બોરને જીભથી નહિ પણ જીવથી ચાખવાનું હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસો તો આવે છે ને જાય છે, જાય છે ને આવે છે; પણ આ બધાની વચ્ચે રામ ક્યારે આવશે એની કોને ખબર છે? પણ જો રામ આવે તો રામને કહીશ કે આટલાં બધાં બોરના ઢગલા છે, એમાં હું પણ એક વણચાખ્યું બોર છું. તમે એને ચાખી લો. મારી ઝૂંપડીની આસપાસ લીલી લાગણીની હવા છે.

સંબંધો એ ઋણાનુબંધ છે. આપણે કહીએ છીએ કે આપણા સંબંધો છે. હકીકતનાં આ બધું ઈશ્વરસર્જિત છે. મનુષ્યે સર્જેલા સંબંધોનો ભાર લાગે છે, પણ જે સંબંધો પાછળ ઈશ્વર હોય એ બધા ફૂલના પહાડ લાગે છે.

આવા નાજુક પહાડ, એની બાજુમાં ઈશ્વરની અને એના નામની વહેતી નદી અને એ નદી પર એક દીવો – ખુદ કવિ પોતે.–માત્ર આ જ કવિ નહિ, કોઈ પણ કવિ એ લયનો દીવો... કિનારાની શોધમાં.

૩૦–૯–૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

...એટલે

આકાશ એટલે
નિયત સમયે રોજ હાજર થવાની
ચાંદા અને સૂરજની ઑફિસ.

આકાશ એટલે
જોડણીકોશમાં આપેલા પર્યાય
(ન) ખાલી, શૂન્ય સ્થાન, આભ, ગગન, નભ, વ્યોમ

—વિપિન પરીખ

દૃષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ એ જાણીતી વાત છે. પણ ઘણી વાર સૃષ્ટિને આધારે દૃષ્ટિ ઘડાતી હોય છે. એક જમાનો એવો હતો કે, તપ, ત્યાગ, ધર્મ, ધ્યાન, વેદ, મંત્રો, શ્લોક – આવું વાતાવરણ હતું. યંત્રો આવ્યાં. ઉદ્યોગ આવ્યો. વહેણ બદલાયાં ને વાહન આવ્યાં. જીવનની પદ્ધતિ એટલી હદે બદલાઈ ગઈ કે જીવનનો જાણે અર્થ પણ બદલાઈ ગયો. ઈશાવાસ્યમ્ ઇદમ્ સર્વમ્‌ને બદલે ઑફિસવાસ્યમ્ ઇદમ્ સર્વમ્ થઈ ગયું. એક નવલકથામાં આવે છે એમ નાયિકા પોતાના પતિનેક હે છે કે, હું તમને નહિ, તમારી કંપનીને પરણી છું. તમારી ઑફિસને પરણી છું.

આકાશ એટલે હવે ધરતીની ઉપરનું તત્ત્વ નહિ. આકાશ એટલે હવે વાદળોનો રોમાંચ નહિ. આકાશ એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓનું ક્રીડાંગણ નહિ, આકાશ એટલે સૂર્યોદયની આભા કે સૂર્યાસ્તની શોભા નહિ, આકાશ એટલે પંખીઓનું મુક્તિધામ નહિ. આજના યુગમાં આકાશનો અર્થ બદલાઈ જાય છે. આકાશ એટલે પોલાદી પંખીઓનું સ્ટેડિયમ, આકાશ એટલે હવાઈ ચાંચિયાઓનું વૃંદાવન. આકાશની યમુનામાં હવે અણુ દડાઓને મહાલવાનો અવકાશ. કવિએ પ્રારંભમાં થોડાંક ટપકાં કરીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહેવાનું ઘણું બધું છોડી દીધું છે. એ ખાલી જગાને સહૃદયે પોતાની કલ્પનાથી પૂરવાની છે અને આ રીતે કાવ્યની અખિલાઈને પામવાની છે.

કવિ કહે છે આકાશ એટલે ચાંદા અને સૂર્યની ઑફિસ, નિયત સમયે રોજ હાજર થવાની, એની સાથે નોકરીની ગુલામીના, પેટિયું રળવાના, મસ્ટર રોલના, એના રોજિંદા કંટાળાના, એની એકવિધતાના આ બધાંના સંકેતો કવિએ આપ્યા છે.

જોડણીકોશમાં આકાશનો જે અર્થ છે એ જીવનકોશમાં તદ્દન બદલાઈ ગયો, આભ, ગગન, નભ, વ્યોમ — આ બધાનો છેદ ઊડી ગયો; હા ખાલી, શૂન્ય સ્થાન રહ્યું. આકાશ નપુંસકલિંગ છે એનું નપુંસકપણું આજના જીવનમાં સિદ્ધ થયું. કવિએ ત્રણ ત્રણના ટુકડા ને બે કડીના અવ-કાશમાં આકાશનું જાણે કે ત્રિશંકુપણું પ્રગટ કર્યું.

વિપિન પરીખ, નાગદેવી સ્ટ્રીટમાં હાર્ડવેરનો વેપાર કરે. કૉમર્સના ગ્રેજ્યુએટ. માનવીય સંવેદનાથી ધબકતા કવિ. કટાક્ષ એ એમનું મુખ્ય સાધન, પણ આ કટાક્ષ પાછળ કરુણા છે. સમકાલીન પરિસ્થિતિમાંથી એમની કલમ પ્રેરણા લઈને ક્યારેક અનુભવની કવિતા આપે છે, તો ક્યારેક કવિતાનો અનુભવ.

૨૧-૧-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે

આપણે
આટલાં નજીક
છતાંય
જિંદગીભર
એકબીજાને જોયા કર્યાં છે એ રીતે
જાણે
હું સ્ટેશન પર
ને
તું
પસાર થતી ટ્રેનનો મુસાફર.

—પન્ના નાયક

કવિતા વ્યક્તિની સંવેદનાનું બિનઅંગત સાકાર સ્વરૂપ છે. કવિતા મનુષ્યજાતિની સંવેદનાની નોંધપોથી છે. કવિતા હકીકતમાં આ બંને વ્યાખ્યાઓની વચ્ચે જ ક્યાંક છે. હમણાં હમણાં આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પન્ના નાયક, જયા મહેતા, સરૂપ ધ્રુવ ઇત્યાદિ કવયિત્રીઓએ સાહિત્યને ક્ષેત્રે પ્રવેશ કર્યો છે, ધીરુબહેન પટેલ, સરોજ પાઠક, કુંદનિકા કાપડિયાએ વાર્તા–નવલકથા ઇત્યાદિમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે, પણ કવિતાના ક્ષેત્રમાં હીરા પાઠક, ગીતા પરીખ પછી જે શૂન્યાવકાશ હતો, તે કંઈક અંશે ઓછો થવા માંડ્યો છે. કવિતા એટલે કવિતા. પછી એ કવિ લખે કે કવયિત્રી, એમાં ભેદ ન હોવો જોઈએ, એ હકીકત છે, છતાં પણ આપણા મનમાં જ્યારે વાતને બાંધવા માટે પણ આ રીતે વિચાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરીએ છીએ ત્યારે એક વસવસો એવો પણ થાય છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં હજી કોઈ અમૃતા પ્રીતમ કે એલિઝાબેથ જેનિંગ્ઝ નથી. 'નથી'–ને ઘૂંટવાને બદલે 'છે'–ને સ્વીકારવામાં મને વધારે રસ છે. પન્ના નાયકે 'પ્રવેશ' સંગ્રહ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો. પન્નાની કવિતા લાગણીની કવિતા છે. ક્યારેક એ લાગણી અંગત લલકાર થઈ જાય છે, તો ક્યારેક, અને ક્યારેક જ પન્ના સંયમિત રીતે શબ્દનું શિલ્પ કંડારી શકે છે. પન્નાની કવિતાનો શબ્દ 'સ્વ'ની શોધની તલાશમાં નીકળ્યો છે. કાવ્યસંગ્રહમાં આરંભમાં ટાંકેલી પંક્તિઓ ખૂબ જ સૂચક છે. "What would happen if woman told the truth about her life? The world would split open." 'ધ સ્પીડ ઑફ ડાર્કનેસ'માંથી ટાંકેલું આ વાક્ય સંગ્રહ ઉપર અજવાળું પાથરે છે.

પન્ના રહે છે ફિલાડેલ્ફિયા. ત્યાં લાઇબ્રેરિયન તરીકે કામ કરે છે. અમેરિકા એટલે સમૃદ્ધ માણસોનો પ્રદેશ. સમૃદ્ધ અને પ્રદેશની વચ્ચે રહેલા માણસોનું રૂપાંતર વ્યક્તિમાંથી આંકડામાં થઈ ગયેલું હોય છે અને એટલે જ સંગ્રહ બા-બાપુને અર્પણ કરતાં, ઉમાશંકરની પંક્તિનો આધાર લઈને કહે છે: "આંહી લોકે લખલખ જનોમાંય એકાકી રહેવું."

કોઈ પણ કવિની કલમને પ્રારંભકાળમાં પ્રેમનાં કાવ્યો લખવાનો ચસકો હોય છે. પ્રેમકાવ્ય પણ પ્રેમની જેમ ઘણી વાર કાવ્ય તરીકે નિષ્ફળ જતું હોય છે. કેટલીયે નિષ્ફળ કૃતિઓ પર એક સફળ કાવ્યની શગ મંડાતી હોય છે. આપણે એક હોઈએ છીએ, ત્યારે એકલા હોઈએ છીએ. સાથે હોઈએ છીએ ત્યારે પણ એકલા હોઈએ છીએ. એકલતાને ભૂંસવા પ્રેમ કરીએ છીએ. પ્રેમ ભૂંસાઈ જાય છે અને એકલતા એવી ને એવી જ રહે છે. બે વ્યક્તિ મળે છે ત્યારે પણ સુખ હંમેશા હોય જ છે એવું નથી. સહવાસ અને સહજીવન એક નથી.

આ કાવ્યમાં નરી વ્યથા છે. ખૂબ પાસે અને છતાં ખૂબ દૂર. નિયતિ કેવી દયાળુ અને કેવી ક્રૂર, નિરંજન કહે છે એ પ્રમાણે "આપણે રે પ્રિય સામસામે તીર, ક્યારેય નહિ મિલાપ." આપણા પ્રત્યેકના હૃદયની અંદર એક ચક્રવાકમિથુન સતત ઝૂર્યા કરે છે. કાન્ત જેવો કોઈક કવિ એને વાચા આપે છે. અને મૃત્યુ જેવી કોઈક શક્તિ એની બારાખડી ઉકેલી આપે છે. કોઈક ખીણની અંદર આપણે ધસવાનું છે.

પન્નાએ આ જ વાતને જાણે કે નવા કલ્પનથી રજૂ કરી છે. એક-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection; Haridwar

મેકને જોયા કરીએ છીએ, [illegible] કરીએ છીએ, ઝૂર્યા કરીએ છીએ, પણ મિલન નામનો ત્રણ અક્ષરનો શબ્દ આખા જીવનકોશમાં ક્યાંય નથી. તમે કોઈ દિવસ પ્લૅટફૉર્મ પર ઊભા છો ટ્રેનની રાહ જોતાં? સડસડાટ કરતી ટ્રેન પસાર થઈ જાય છે; એક ક્ષણ માટે પ્લૅટફૉર્મ વાવાઝોડાની જેમ જીવતું થઈ જાય છે. કોઈકની આંખ મળે છે, નથી મળતી; ચહેરા ઓળખાય છે, નથી ઓળખાતા અને પાછળ રહી જાય છે એક સન્નાટો.

આજનો કવિ પ્રેમની લાચારી અને નિષ્ફળતાને કેટલી માર્મિક રીતે અને લાઘવથી રજૂ કરે છે એ જોવા માટે પણ આ કાવ્યને જોવું રહ્યું.

૪-૨-૧૯૭૮

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસ મરી જાય છે પછી

થોડા દિવસ
કરુણ શબ્દોની ઊડાઊડ.

થોડા દિવસ
હૉસ્પિટલની લૉબીમાં ફરતાં સગાંવહાલાં જેવી
ઠાલાં આશ્વાસનોની અવરજવર.

થોડા દિવસ
'ગીતા'ને 'ગરુડપુરાણ'ની હવા
પછી
બૅંક-બૅલેન્સની પૂછપરછ
પછી
મરનારના પુરુષાર્થનાં
ગુણગાનની ભરતી અને ઓટ.
પછી
રૅશનકાર્ડમાંથી નામની બાદબાકી
છેવટે રોજની જેમ સૂર્ય ઊગે છે,
રોજની જેમ સૂર્ય આથમે છે,
અને કંકુની ડબી પર જાણે કે
શબની ચાદર ઢંકાઈ જાય છે.
કંકણોની પાંપણો ટપકયા કરે છે
અને
મંગલસૂત્ર ઝૂર્યા કરે છે.

—જયા મહેતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નઝીમ હિકમત નામના તુર્કી કવિએ પોતાના એક કાવ્યમાં કહ્યું છે કે આ વીસમી સદીમાં મરી ગયેલા માણસનો શોક કલાકથી વધુ પાળવો પોષાય નહિ.

માણસ મરી જાય છે પછી થોડોક જ સમય આપણા દિવસો નામનું સૂતક પહેરીને ફરતા હોય છે. વ્યક્તિ જાય છે પછી વ્યક્તિની પાછળ આપણે જવાનું નથી હોતું પણ એક માણસ જેવો માણસ અહીંથી કાયમને માટે ઊઠી જાય અને આપણી સ્મૃતિ એને સંઘરવા પણ તૈયાર નહિ?

મૃત્યુના સમાચાર મળે પછી તમે કોઈકને ઘેર ક્યારેય ગયા છો? મોટા ભાગના માણસો કાં તો શબ્દથી કહેતા હશે કે ચલો જલદી ઉપાડો અથવા બાંય તળે લપાયેલા કાંડા ઘડિયાળમાં ચોરીછૂપીથી સમય સાથે મસલત કરી લેતા હશે. વ્યક્તિ જાય છે એનું દુઃખ તો સવિશેષ જે એની સાથે પ્રેમને નાતે બંધાયેલું હોય એને થાય છે. એ દુઃખ એટલું ઘેરું હોય છે કે એને બધાં જ આશ્વાસનો ઠાલાં લાગવાનાં – હૉસ્પિટલમાં રોલ-કૉલ પુરાવવા આવતાં સગાંવહાલાં જેવાં. પછી તો ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ છે, પણ હાર્દિક અને ધાર્મિકની વચ્ચે આર્થિક શબ્દ પણ હોય છે અને એટલે જ બેંક-બૅલેન્સની પૂછપરછની વાત છે. કાવ્યનો અંત ભારે માર્મિક છે: વ્યથાને સ્ત્રીનાં સૌભાગ્યચિહ્નોનાં પ્રતિરૂપો દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. કંકુની ડબ્બી પર સફેદ ચાદર, ટપકતી કંકણોની પાંપણ અને ઝૂરતું મંગલસૂત્ર ...વૈધવ્યની અનંત વ્યથાને ઝૂર્યા કરે છે એમ કહીને આપણી ભીતર વલ્યા કરે એ રીતે સ્થિર કરી છે.

જયા મહેતાની કલમ છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી સાહિત્યમાં સ્થિર થવાનો યશસ્વી પ્રયત્ન કરી રહી છે. એમની કવિતામાં સંયમિત લાગણીનું શિલ્પ કોઈને પણ દેખાઈ આવે એવું છે.

૧૯–૮–૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

–તો આવ્યાં કને

શોધતો હતો ફૂલ ને ફોરમ શોધતી હતી મને,
એક બીજાને શોધતાં ગયાં દૂર, તો આવ્યાં કને.

ક્યાંક રે આંબો ટહુક્યો
એવી વનમાં મ્હેકી વાત,
કમળ જેવો ખીલતો દિવસ,
પોયણા જેવી રાત.
શોધતો રહ્યો ચાંદ ને રહી ચાંદની શોધી મને,
એક બીજાને શોધતાં ગયાં દૂર, તો આવ્યાં કને.

આંખ મીંચું ત્યાં
જૂઈનું ગાલે અડતું ઝાકળ ફૂલ,
મનમાં હળુક લ્હેરવા લાગે
વ્યોમતી કિરણ–ઝૂલ.
શોધતો જેની પગલી એનો મારગ શોધે મને,
એક બીજાને શોધતાં ગયાં દૂર, તો આવ્યાં કને.

—ચંદ્રકાન્ત શેઠ

કવિત્રામાત્ર મને ગમે છે; પણ આ તો ગમતાંની વચ્ચે પણ જે વિશેષ ગમે છે તેની વાત છે. માણસની નિયતિ છે કે એ જે ઝંખે છે એ એને મળતું નથી; પણ મનુષ્યનો સ્વભાવ એવો છે કે જે નથી મળતું એ જ એ ઝંખે છે. આના વિશે કવિતાઓ પણ થતી રહી છે.

આ ગીતનો ભાવ, એનો લય, એમાં આવતી "કમળ જેવો ખીલતો દિવસ,/પોયણા જેવી રાત" જેવી અત્યંત સફાઈદાર પંક્તિમાં, કોયલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહ પણ આ બે ટુકડાઓ – એમાંની અભિવ્યક્તિ ફરી ફરીને મનમાં રમાડવી ગમે છે. જોકે એક પંક્તિમાં તો અનાયાસે, કોઈ પણ પ્રકારના ભાર વિના તત્ત્વજ્ઞાનની ગહન વાતને અત્યંત સરળ રીતે મૂકી છે. કેટલું સાચું છે કે જ્યારે દૂર જઈએ છીએ ત્યારે જ પાસે આવી શકાય છે! 'પાસે'ને માટે એમણે બોલચાલની ભાષાનો શબ્દ 'કને' વાપરી, 'કને' 'મને'નો પ્રાસ મેળવ્યો એ પણ નોંધવા જેવી વાત છે. કેટલાંક કાવ્યો એવાં હોય છે કે જેટલી વાર વાંચીએ એટલી વાર એના તેજનાં જુદાં જુદાં ચાંદરણાં પાથર્યા કરે. આ કાવ્ય પણ એવું છે.

૨-૧૧-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્તનોપનિષદ

ન માનતા હો
તો
પૂછી જોજો....
કો નવજાત શિશુને....
સ્તનોની ભાષા
લીલાં પાનની ટશરો જેવી
તોતડી હોય છે;
સ્તનોની આંખો
ચામાચીડિયાની આંખો જેવી
આંધળી હોય છે
સ્તનોની વાતો
સૂર્યમુખીનાં ફૂલો જેવી
પીળી હોય છે.
નવજાત શિશુના અધરો....
સ્તનો ઉપર જે લિપિ લખે છે
એ તમારી અંધ આંગળીઓને
નહિ દેખાય

—જ્યોતિષ જાની

બાળકની આંખે આ સ્તનોપનિષદ વાંચવાનું છે, કારણ કે એ બાળકના હોઠથી લખાયેલું છે. એટલે જ પ્રારંભમાં કવિ કહે છે કે તમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન માનતા હો તો તાજા જન્મેલા શિશુને પૂછી જોજો. નવજાત બાળકની સુગંધ આખા કાવ્યમાં આછી આછી પ્રસરી છે. સ્તનને પણ ભાષા છે, પણ એ લીલા પાનની ટશરો જેવી તોતડી. બાળકોની કાલીઘેલી ભાષા જોડે એનો સંબંધ છે. સ્તનોને આંખો છે, પણ એ દેખતી નથી. આ કાવ્યમાં ચામાચીડિયાની આંખો જોડેની એની સરખામણી કંઈક કઠે છે. એક કવિએ લખ્યું'તું તે યાદ આવે છે: 'નિપલ્સ ધેટ સ્ટેર લાઇક એનીમલ્સ આઈઝ.' પછીની ઈમેજ ખૂબ સરસ છે, –'સૂર્યમુખીનાં ફૂલો જેવી સ્તનોની પીળી વાત.' અહીં પીળી એટલે સોનેરી. બાળક સ્તનમુખી હોય છે, સૂર્યમુખી હોય છે.

આપણી આંગળીઓ આંધળી છે. સ્તનની લિપિ વાંચવા માટે બાળકના હોઠને ઓળખવા જોઈએ.

જ્યોતિષ જાની આપણા નવા કવિઓમાંના એક છે. વાર્તા – આધુનિક વાર્તામાં એમનું અર્પણ છે. એમના તંત્રીપદેથી પ્રગટ થતું 'સંજ્ઞા' સાહિત્યરસિકોએ વાંચવા જેવું, વસાવવા જેવું.

૨૩–૯–૧૯૭૮

7323

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"સગપણ ક્યાં છે?"

અમે મોર હોઈએ તો –
અમારાં ખરેલાં આંસુ વીણજો
વાદળ સમા તરતા પ્રસંગોને
અમે બોલાવશું –
તમે વરસજો.

આવતા ભવે
આ અધૂરી મૂકેલી કવિતાની
છેલ્લી પંક્તિ થઈ
તમે આવી ચડજો.

—પ્રબોધ જોશી

આપણી કવિતામાં મોર, કોયલ, બુલબુલ, આ બધાંનો ભરપટ્ટે ભરચક ઉપયોગ થયો છે, પણ આજનો કવિ એનાં એ પ્રતિરૂપો કે પ્રતીકોને જુદા સંદર્ભમાં પ્રયોજે છે. ચવાઈ ગયેલાં પ્રતીકોને નવેસરથી વાપરવામાં કવિકર્મનો પુરુષાર્થ રહેલો છે.

પ્રેમમાં પડીએ છીએ પછી આપણે આપણે હોઈએ છીએ? એક પંક્તિ યાદ આવે છે.: "Till you come I was I." તારા આવવા પહેલાં હું એ હું હતો. કવિ કાવ્યના પ્રારંભમાં જ કહે છે–અમે મોર હોઈએ તો અમારાં ખરેલાં આંસુ વીણજો. મોર છીએ કે નહિ, એનો ખ્યાલ પણ નથી કે એની ખાતરી પણ નથી, પણ આંસુ ખરે છે એ હકીકત છે. આપણાં આંસુને કોઈ વીણે, સમજે, સ્વીકારે તો જ આપણને એમ થાય કે આપણે આપણી લાગણી નકામી વેડફતાં નથી. One-poetry poet કુમુદ પટવાએ કહ્યું છે તે યાદ આવે છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંસુઓનાં પડે પ્રતિબિંબ
એવાં દર્પણ ક્યાં છે?
કહ્યા વિના સઘળું સમજે
એવાં સગપણ ક્યાં છે?

વાદળ અને મોરનો સંબંધ જાણીતો છે. વાદળ વરસે તો જ મોરને તૃપ્તિ. મોર તો સાદ કર્યા જ કરે છે. પણ આપણો સાદ સામી વ્યક્તિ સાંભળે તો જ સાર્થકતા, નહિતર તો આખો ભવ અધૂરી પંક્તિની જેમ ઝૂરવાનું. પ્રણયની નિષ્ફળતાને કવિએ વેવલાઈ વિના પૂરેપૂરા સંયમથી રજૂ કરી છે, એમાં જ આ કૃતિની કલાત્મકતા.

૨૫-૧૬-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પક્ષી ગાતું નથી

પક્ષી ગાતું નથી
પોતાની સીમાઓની કક્ષાનો ઉદ્ઘોષ કરે છે.

સિંહ ત્રાડ પાડતો નથી
પોતાની હકૂમત ક્યાં ક્યાં છે તેનો આદેશ કરે છે.

હાથી વૃક્ષો સાથે અંગ ઘસતો નથી
પોતાના પ્રદેશની સીમા નક્કી કરે છે.

હું કવિતા કરતો નથી
મારા-તારા મનને પામું છું.

—પુ. શિ. રેગે

હમણાં સાહિત્ય અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ઉમાશંકર જોશીએ સાત મરાઠી કવિઓની કવિતાના ગુજરાતી અનુવાદો પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરીને એક ચમત્કાર સર્જ્યો છે. ફેબ્રુઆરીના અંત સુધીમાં આ સાત પુસ્તક આજના આવા મોંઘવારીના જમાનામાં કેવળ ૨૧ રૂપિયામાં મળે એવી જોગવાઈ કરી આપી છે. આપણે ત્યાં અનેક પ્રકારનાં પ્રગટ દાન લોકોને દેખાય છે અને દેખાડવામાં આવે છે; પણ જેની કિંમત નહિ પરંતુ સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય છે, એવી ઘટનાની જાહેરાત નહિ, પણ છાપામાં હેડલાઇન આવશે ત્યારે આપણે પ્રજા તરીકે કદાચ ગજું કાઢ્યું હશે.

આ અનુવાદો પછી મરાઠી કવિતાનું બીજું પણ મેઘધનુષ આપણને મળવાનું છે. આ લખનારે અનુવાદો કર્યા છે, તે ઉપરાંત વસંત જોશી, જગદીશ જોશી તથા જયા મહેતાના અનુવાદો પ્રગટ થયેલા સપ્તકમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામેલ છે. પુ. શિ. રેગે, વિન્દા કરંદીકર, ગ્રેસ, વસંત બાપટ, મંગેશ પાડગાંવકર, નારાયણ સુર્વે અને આરતી પ્રભુ – આ સાત કવિઓની શ્રી અને સમૃદ્ધિને કોઈએ પણ પાળવી હોય તો ત્યાં જવું જ રહ્યું. આજે આપણે એમાંના એક કવિ પુ. શિ. રેગેની નાનકડી કવિતાને પામવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

રેગેની કવિતાનું કદ એટલું નાજુક અને નાનું છે. ગંગાધર ગાડગીલે યથાર્થ કહ્યું હતું કે રેગેની કવિતાનો અર્થ છપાયેલ શબ્દોમાં નહિ પણ એ શબ્દોની આસપાસના કોરા કાગળ પર ઊઘડતો હોય છે.

આપણે બધા કહીએ છીએ કે પક્ષી ગાય છે. કવિતા માટે કહેવાય છે કે ડાળીને ફૂલ ફૂટે એટલી સ્વાભાવિકતાથી કવિતા ફૂટવી જોઈએ. કવિની કવિતા એટલે પંખીને સહજપણે ફૂટતો ટહુકો. કોઈકે કહ્યું'તું કે કવિતા એ પંખી નથી, પણ પંખીના ટહુકા વિશેનો ટહુકો છે. અવાજ અને અજવાળું સીમા નક્કી કરી આપે છે. ક્યાંથી અવાજ આવ્યો, કોનો અવાજ આવ્યો, કેટલે દેખાય છે, શું દેખાય છે, આ બધું સીમાને પ્રગટ કરે છે, અને એટલે જ કવિ પક્ષીનું ગીત એ ગમે તેટલું સુંદર હોય, ગમે તેટલું અનંત હોય, પણ એના અવાજની સૃષ્ટિ એક લક્ષરેખા અને લક્ષ્મણરેખા દોરી આપે છે. સિંહની ત્રાડ એ પંખીના લાડ પછી અવાજનું રૂપ. રુદ્ર સિંહ પોતાની હકૂમતને જાહેર કરે છે. આપણે બધા એવો અનુભવ નથી કરતા કે કોઈક પાર્ટીમાં દરેક જણ બોલી બોલીને અંતે તો પોતે હાજર છે તે વાતની છડી પોકારે છે. પક્ષી તો દેખાય ન-દેખાય ત્યાં ઊડી જાય. આપણે સિંહ તો જોતા જ નથી, જોઈએ છીએ કેવલ આપણી બીક. હાથી – જે કોઈને પણ દેખાઈ આવે એવું પ્રાણી છે, એ આકાર કે અવાજથી નહિ, પણ સ્પર્શથી વૃક્ષો સાથેનો સંબંધ નક્કી કરે છે. સ્પર્શથી નક્કી થયેલો સંબંધ હંમેશાં માલિકીવૃત્તિ ધરાવવાનો અને માલિકીવૃત્તિ એ અસીમ પ્રેમની સીમા છે. મનુષ્ય તો પોતાની અંદર પક્ષી, સિંહ અને હાથી એ ત્રણેયને સમાવીને બેઠો છે. મનુષ્યમાંયે પાછો કવિ, એનામાં રહેલા કવિતાના તત્ત્વને કયા પ્રાણી કે પંખી જોડે, કયા સ્થળ કે જળ જોડે જોડી શકીએ? સંસ્કૃત મુક્તકની ઢબે લખાયેલા આ કાવ્યનો અંત કાવ્યને પરંપરામાંથી એસવી અર્વાચીન સુધી લઈ જાય છે. કહે છે, હું કવિતા કરું છું ત્યારે મારા–તારા મનને પામું છું. મારું મન અને તારું મન એ સીમા છે, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કવિતાના શબ્દો એ સીમાને આંકવાનો નહિ, પણ ભૂંસવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને એકમેકના મનને પામ્યા પછી, અદ્વૈતને પામ્યા પછી, દ્વૈતની કોઈ સીમા રહે છે ખરી? આપણા ગઝલકાર મનોજ ખંડેરિયાએ બે પંક્તિમાં બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે રહેલા એ અંતરને શબ્દોથી ભૂંસી નાખ્યું છે:

મને સદ્ભાગ્ય કે શબ્દો મળ્યા તારે નગર જાવા
ચરણ લઈ દોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે.

૧૪-૧-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાર શબ્દ

રોજીનો, રોટીનો સવાલ રોજનો જ છે.
કોઈ વાર ઝાંપાની બહાર, કોઈ વાર ઝાંપાની અંદર.
હું મજૂર છું, હું ઝળહળતી તલવાર છું.
સાહિત્યકારો! એક ગુનો કરવાનો છું.
કેટલું સહ્યું છે, જોયું છે, જોખ્યું છે.
મારી દુનિયાની કેટલીક સુગંધ, કેટલુંક દુઃખ પણ એમાં છે.
કોઈ વાર ભૂલો કરી છે, કેટલું ગુમાવ્યું છે,
કેટલુંક નવું શીખ્યો પણ છું.
જેવો જીવું છું તેવો જ શબ્દોમાં છું.
રોટી પ્યારી છે ખરી, પણ બીજું કાંઈક જોઈએ છે.
અને તેને માટે જ મારી દુનિયા સિક્કા બનાવી રહી છે.
અહીંથી જ શબ્દોના હાથમાં ફૂલ મૂકું છું,
અહીંથી જ શબ્દોના હાથમાં હું તલવાર આપું છું,
હું એકલો આવ્યો નથી, યુગનોય મને સાથ છે.
ચેતતા રહેજો, તોફાનની આજ શરૂઆત છે.
હું મજૂર છું, ઝળહળતી તલવાર છું.
સાહિત્યકારો! થોડોક ગુનો થવાનો છે.

—નારાયણ સુર્વે
(અનુ૦ વસંત જોષી)

નારાયણ સુર્વે મરાઠી ભાષાના એક આગળ પડતા કવિ છે. નાનપણમાં જ માબાપ ગુમાવ્યાં છે. અનાથ હતા. કવિતાએ એમને સનાથ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બનાવ્યા. ઝાઝું ભણ્યા નથી પણ જીવનની યુનિવર્સિટીમાં પૂરતું ગણ્યા છે. પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક છે. કામગારવિશ્વ સાથે સંકળાયેલા છે. જીવનની યાતના શું છે, આર્થિક મથામણો શું છે એનો એમને પાકો પરિચય છે. એમની કવિતા એટલે વિષમ અનુભવની કવિતા. પોતે ભણ્યા નથી, પણ યુનિવર્સિટીમાં એમનાં પુસ્તકો ભણાવાય છે.

જેણે ગરીબી વેઠી હોય એને જ આવી પંક્તિ સૂઝે :

રોટલાનો ચાંદ શોધતાં જિંદગી બરબાદ થઈ.

આ કાવ્ય વાંચતાં વેણીભાઈની એક કવિતાનો પ્રારંભ યાદ આવે છે :

ખજૂરની કવિતા જો કહો તો હું લખી શકું,
મજૂરની કવિતા તો મારાથી લખાય ના.

નારાયણ સુર્વે ભારપૂર્વક ઘૂંટી ઘૂંટીને આ કાવ્યમાં કહે છે, 'હું મજૂર છું.' પણ મજૂર થવું એ લાચારી નથી અને લાચારી હોય તો મજૂરને સ્વમાનપૂર્વક ન મંજૂર કરતા આપણા સમાજની છે અને આપણો સમાજ શોષણ કરવા માટે હમેશાં તત્પર હોય છે. આ વૃત્તિ આપણા સમાજમાં એટલી હદે બહેકીને પડી છે કે ક્યારેક બધા જ મજૂરો વતી આ કવિ જ્યારે માથું ઊંચકીને કહે છે ત્યારે એમના મનોજગતનો, એમને થયેલા આઘાત-પ્રત્યાઘાતનો એક પરિચયાત્મક નકશો મળે છે.

'હું મજૂર છું.' 'હું ઝળહળતી તલવાર છું.' કોઈ દિવસ આ તલવાર ઉગામાશે. શબ્દની સાથે વ્યભિચાર કરનાર સાહિત્યકારોને આ કવિ ફરી ફરીને કહે છે, હું એક ગુનો કરવાનો છું. ખરેખર તો ગુનો સમાજે કર્યો છે અને સમાજ ગુનેગાર ઠેરવે છે આ મજૂરને. રોજીનો—રોટીનો પ્રશ્ન સતત મૂંઝવે છે. સમરસેટ મૉમે કહ્યું'તું એમ ગરીબીનો પંજો સીધો મનુષ્યના પેટ સુધી પહોંચે છે. રોજી મળે એટલે રોટી મળી જ એવું નથી. પોતાના ઘરમાં કે ઘરની બહાર આ રોજનો સવાલ છે.

ગરીબ માણસ, ધન વિનાનો માણસ, કોઈનું મન પામ્યા વિનાનો માણસ, માન પામ્યા વિનાનો માણસ, ધાન પામ્યા વિનાનો માણસ, સમાજમાં સ્થાન પામ્યા વિનાનો માણસ, આ માણસે કેટલું સહન કર્યું છે? અલબત્ત, આ સહનશીલતા જીવનને કોઈક અર્થ અને ગૌરવ આપે છે ખરી, પણ આ નરકની યાતના પછીનું સ્વર્ગ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રોટી ઉપરાંત પણ મનુષ્યને કંઈક જોઈએ છે. અને જે જોઈએ છે તે મનુષ્યનો મનુષ્ય તરીકેનો અધિકાર. કવિ કહે છે કે, આ અધિકાર માટેની ઝુંબેશ એ નવા યુગની શરૂઆત છે. ભલે આજે કશું જ નથી, પણ આજે આવતી કાલનો સાથ છે, નવા યુગનો સાથ છે. માણસ સમજણથી માની જશે તો ઠીક છે નહિ તો તોફાનની તૈયારી છે. કવિએ આ વાતને, કલાત્મક રીતે મૂકી છે. કહે છે.

શબ્દોના હાથમાં ફૂલ મૂકું છું.
શબ્દોના હાથમાં તલવાર આપું છું.

રીસ અને રોષની, કટાક્ષ અને કડવાશની લાલ આંખ બતાવતું કાવ્ય એ તિજોરી પર પલાંઠી મારીને બેઠેલા સમાજને, શબ્દમૈથુન કરતા સાહિત્યકારોને ચેતવણી રૂપે છે.

૧૧-૩-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદૂષક

તાળીઓની બેહોશ ધૂન
તેણે ચડાવી માથે
પછી ઢગરાં ફંફોસ્યાં :
પૂંછડી આવી હાથે.

ભરગર્દીમાં એકલપણાનો
જ્યારે જણાયો ધાક :
ત્યારે ગુલાંટ મારીને
ખેંચ્યું પોતાનું નાક.

એકદમ ફુગ્ગો ફૂટ્યો હોય
ગર્દી હસી તેમ :
તે જ વખતે પૂંછડીને
કીડી ચટકી એમ.

મ્હોરું એક એક ઉતારતાં
જ્યારે પેન્ટ ફાટી
ત્યારે તો લોકો પર
ખૂબ મઝા છાંટી.

ઝગમગતા પ્રકાશમાં
અંધારાનું ગામ :
પોતાની જ ઠાઠડી સાથે
પોતે જ ચાલે આમ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
એવડું વળી હસતાં હસતાં
જીભ કડવી થઈ,
ખોવાયેલાં બાળક જેવાં
આંસુ રહ્યાં વહી :

તે એકદમ વાંદરા જેવો
ગુલાંટ મારી બેસ્યો,
ઊઠી પોતાના જ ઢગરા પર
લાત દઈને હસ્યો.

—મંગેશ પાડગાંવકર

હમણાં ઉમાશંકર જોશીના 'ગંગોત્રી' ટ્રસ્ટ માટે મરાઠી કવિ મંગેશ પાડગાંવકરની કવિતાનો અનુવાદ કરવાનો અનુભવ મળ્યો. આમ તો આ પહેલાં પણ એમની કેટલીક કૃતિઓનો અનુવાદ કરેલો. નવલકથાકાર જેમ પાત્રોમાં પરકાયાપ્રવેશ કરીને પાત્રને પામે છે એ જ રીતે બીજી ભાષાની કવિતાને અનુવાદકે પામવાની હોય છે. આ અનુવાદમાં મજા એક એ આવી કે પ્રત્યેક અનુવાદ મંગેશની સાક્ષીએ થયો. કવિ જોડે શબ્દ માટે લડવાડ પણ કરી. અંતે જ્યાં સુધી યોગ્ય શબ્દ ન મળે ત્યાં સુધી બેમાંથી કોઈએ નમતું ન જોખવું એવી વૃત્તિને પણ છેવટ સુધી ટકાવી રાખી. મંગેશ એની કવિતાના વિરામચિહ્નનું પણ બહુ ધ્યાન રાખ્યા કરે. એ કહ્યા કરે કે મારી કવિતામાં punctuation બહુ મહત્ત્વનાં છે. હું એને મજાકમાં Poet of Punctuation અને Poet in Coma કહેતો. મંગેશની મુગ્ધતા ભારે. મને લાગે છે કે કવિ પાસે કમમાં કમ મુગ્ધતાની મૂડી હોવી જોઈએ. મંગેશ પોતાની કવિતાને જાણે પહેલી જ વાર વાંચતો હોય એમ છટાપૂર્વક વાંચતો. અરીસામાં જોઈને જો માણસ ખુશ ન થાય તો પછી એ વ્યક્તિ ન ગણાય, વિભૂતિ ગણાય. મંગેશ પાસે માણસની એટલી બધી મુગ્ધતા છે કે જે એને કવિ બનાવીને જ છોડે. દેખીતા કટાક્ષ પાછળ પણ કરુણતા અને કરુણાનો એક પાતાળઝરો સતત વહેતો હોય છે.

આ 'વિદૂષક' કાવ્ય પરથી મંગેશે પોતાના એક સંગ્રહનું નામ 'વિદૂષક' રાખ્યું છે. આ કાવ્ય વાંચતાં ક્યાંક વાંચેલો કે સાંભળેલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. એક વિદૂષક છે. લોકોને ખૂબ હસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. લોકો તો હસે છે પણ એ ટોળામાં એક બાળક છે જે કેમે કરીને હસતું નથી. વિદૂષક એને હસાવવા માટે ઘણાં ફાંફાં મારે છે. અંતે એ જોરથી રડે છે અને બાળક ખડખડાટ હસી પડે છે. અને કહે છે કે જુઓ આ તો જોકર પણ રડે છે.

આ કાવ્યમાં વિદૂષકની અંતરવ્યથાને કવિએ વાચા આપી છે. તાળીઓની બેહોશ ધૂનને એ માથે ચડાવે છે પણ પોતાની જ કોઈ ભીંસથી એ ભીતરમાં ભીંસાતો હોય છે. એની શારીરિક ચેષ્ટાઓમાં એના અંતરનો અજંપો તો કોઈ કવિ જ વાંચી શકે. ભરગરદીમાં પણ કવિએ વિદૂષકની એકલતાને ઉપસાવી છે. પોતે લોકોની વચ્ચે છે. લોકો તો હસીને પણ નક્કી કરી શકે છે કે લોકો જીવતા છે. પણ બહારથી જીવતો અને અંદરથી મરી પરવારેલો આ વિદૂષક તો પોતે જ પોતાનું મડદું ઊંચકતો ડાઘુ છે.

સુખ-દુઃખ, આશા-હતાશા, મનુષ્યના નાના નાના સ્વાર્થો, મનુષ્યનો પ્રેમ અને ઈશ્વરની કરુણા—આ બધાંનો અનુભવ કર્યો હોય તો જ કવિને કાવ્ય ફૂટે છે. હસતાં હસતાં જીભ કડવી થઈ જાય એનો સ્વાદ આયુષ્યમાં સંસાર સિવાય બીજો કોણ આપી શકે? અને કવિએ હસતાં હસતાં કડવી થયેલી જીભની જ વાત નથી કરી પણ ખોવાયેલા બાળક જેવાં આંસુને પણ વાત્સલ્યથી ઓળખી કાઢ્યાં છે. માણસે લોકોને હસાવવા માટે વિદૂષક થવાનું છે, પોતાને ટકાવવા માટે વિદૂષક થવાનું છે. મર્કટ-વેડા કરવાના છે અને પોતે જ પોતાને લાત મારવાની છે. દેખીતી રીતે સરળ લાગતી આ કવિતા પાછળ અવાક વેદના છે.

૧૭-૧૨-૧૯૭૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રંગબેરંગી સાડીઓના સુખભરપૂર સમૂહમાં
તે એક કવિ. ઘી-દાર યશ તેના પણ
પ્રતિષ્ઠિત ચહેરા પર. જમણી બાજુએ
ચાર આંકડાના પગારદાર લાકડાના ફળ જેવા
પુરુષ. બધા યશસ્વી. તેમાં તે કવિ.
તે પણ યશસ્વી. ઘી-દાર ફાંદાળો યશસ્વી.

પહેલાં તેણે ખોલી કવિતાની ચોપડી,
પછી મોં : જે થાય અવારનવાર બંધ
ઉચ્ચાર પ્રમાણે : સુશોભિત દીવાનખાનામાં
નથી હોતી માખીઓ એ એક ઈશ્વરની કૃપા જ.

ફડફડયાં તાળીઓનાં અનેક કબૂતરો
તેના અવાજની આસપાસ. કોઈ એક ભાવુકે
નજરમાં કેળવેલું લાડપણ ચળકાવીને
કહ્યું શબ્દો વિના, "રાજા, તારી જ થઈ હોત હું !
પણ હવે મોડું થયું. (ઘરે જવા માટે)...."

અને અધિક જ ગરમીલો થયો કવિનો અવાજ.
તે વાંચતો હતો. વાંચતો હતો. તાળીઓના
કબૂતરમાં નાહતો હતો. ગરમ થતો હતો.
વાંચતાં વાંચતાં ડૂબ્યો અચાનક
રંગબેરંગી સાડીઓના સુખભરપૂર સમૂહમાં....

તે કવિ ડૂબી ગયો : પણ બીજા દિવસના
છાપામાં આવી નહિ શોકની ચાર લીટી પણ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈએ પણ સાર્યાં નહિ આંસુ તેની કબર પર.
તેણે પોતે જ આવીને ઘરે સાર્યાં આંસુ
પોતાના ઘી-દાર ફાંદળા યશ પર
અને તેનો આત્મા ઉંદર થઈને પેઠો
એકાકીપણાના અંધારા દરમાં............

—મંગેશ પાડગાંવકર

મંગેશ પાડગાંવકરનું ઉપરનું કાવ્ય વાંચ્યું? કલાકારને સમાજમાં જે અનુભવના બોગદામાંથી પસાર થવું પડે છે એની વાત છે. કલાકાર કીર્તિ પામે છે પછી ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી, લાલસાથી, વાસનાથી કે કોઈ ઇતર હેતુથી પોતાનું એકાંત જાળવતો નથી, જાળવી શકતો નથી. અને એનું ખંડિત એકાંત 'સુખભરપૂર સમૂહમાં' વેરવિખેર થઈ જાય છે. અહીં બેધારી કટાક્ષ છે. સમાજ અને કવિ બંને કટાક્ષની કરવતે વહેરાય છે.

આમ દેખીતી રીતે આપણા સમાજનો એક વર્ગ કલાસંસ્કૃતિની બાબતમાં કંઈક જાગ્રત થયો છે એવો આભાસ મળે છે. અવારનવાર સંગીતકારોની મહેફિલો કે કવિઓનાં કાવ્યવાચનોના નાનામોટા કાર્યક્રમો યોજાય છે.

આવી મહેફિલનું એક સ્ટિરિયો ટાઇપ વાતાવરણ હોય છે. કેટલીક વાર તો એકના એક જ માણસો જુદી જુદી મહેફિલોમાં ભટકાય છે. ચાર આંકડાના પગારદાર પુરુષોની પત્નીઓ કલામાં ઘણું સમજે છે એની પ્રતીતિ આપવા માટે જ હાક-ડકારો કરીને નીકળી પડે છે. દાદ પણ આપે છે અને ફરમાઈશ પણ કરે છે. પણ કવિતા કે કલાનું તત્ત્વ એની ભીતર ઠરે છે ખરું? કે પછી માથા પરથી પસાર થતા વિમાનની જેમ ઘોંઘાટ કરતું ઊડી જાય છે? આ સુખભરપૂર સમૂહમાં બધી જ મેદની લાકડાના ફળ જેવી છે.

આ સુશોભિત દીવાનખાનું, એમાં શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરતો કલાકારોના પ્રતિનિધિ જેવો કવિ — એ પણ સુશોભનનો એક ભાગ જ છે. કવિતાની ચોપડી ખોલવી, ઉચ્ચાર પ્રમાણે મોં ખોલવું, જીવ તો ખોલવાની જગ્યા જ ક્યાં છે? અને જેમાં જીવ ખોલ્યો હોય એવી કવિતા લખી હોય તોપણ એ કૃતિ આ મેદનીમાં લિલામ કરવા મુકાય ખરી? કહેવાતા સારા માણસોના ઘરમાં સજાવટોની વચ્ચે માખીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
અટવાતી નથી, એટલી મહેરબાની. નહિતર કાવ્યપાઠ કરતા કવિના મોંમાં કદાચ એને પ્રવેશ મળી જાય.

એક કાવ્ય પૂરું થાય. રાબેતા મુજબનો વ્યવસ્થિત તાળીઓનો ગડગડાટ થાય, તાળીઓ પણ ગભરુ કબૂતરો જેવી! અહીં મોટેથી બોલાય નહિ. તાળીઓ પણ અમુક રીતે જ પડાય. કોઈકની આંખમાં કવિતાના માદક શબ્દોને કારણે કદાચ લાડ પણ પ્રગટ્યું હોય તો કલાકારના અવાજમાં ગરમી આવે; પણ આંખમાં સમજદારી હોય તો કલાકાર તરી જાય. વહેતી હવામાં પણ તરી જાય એવા કલાકારો આવા વાતાવરણમાં જતા જ નથી.

આવો કવિ ડૂબી જાય છે. તાળીઓનાં કબૂતર ઉડાડનારને કાંઈ કરતાં કાંઈ થતું નથી. એનો યશ પણ કેવો મેદીલો, શક્તિ વિનાનો કે પોતે જ પોતાના મૃત્યુ પર આંસુ સારવાં પડે! સુખભરપૂર સમૂહ એક બાજુ અને બીજી બાજુ એકાકીપણાનું અંધારું દર, આ બંનેની વચ્ચે છેવટે એના આત્માએ ઉંદર થઈને જ પ્રવેશવું પડે છે, એમાં કટાક્ષ પણ છે અને કરુણતા પણ.

આ કૃતિ મને ગમે છે કારણ કે અહીં કેવળ સમાજ પ્રત્યે જ કટાક્ષ નથી; પણ યશપૂતળી થઈને સમાજને તાબેદાર થતા કલાકાર પ્રત્યે પણ કટાક્ષ છે. આમ કાવ્યમાં એકાંગી કશું નથી, પણ કટાક્ષ-કાવ્યોમાં ભાગ્યે જ જળવાતી, વિરલ સમતુલા છે.

૨૦–૫–૧૯૭૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાલનાં સ્વપ્નાં સિલક બચ્યાં હોય તો
ઢાંકી રાખ: વાસી રોટલા જેવો તેનો
સ્વાદ હોય છે. વણસેલી જાગૃતિ વેઠતું
એકાદ વાસી સ્વપ્ન હોય તો સારું.

કાદવ કરીને ચોમાસું ચાલ્યું જાય છે
એનું જ નામ વિકાસ અને ડહાપણ.
કચકચાવીને બાંધવાના સંબંધો ચાલુ હોય ત્યાં જ
નવો કાદવ કરવા માટે વરસાદ આવે છે.

કાલનો તે ઠાઠડી પરનો કોઈ માણસ:
મરણ તેનું ખરેખરું પણ લાગ્યું નહિ,
ફરફરતા વાળ તેના તેવા જ હતા આબેહૂબ:
–લાગ્યું હમણાં જ ટેવથી હાથ ફેરવશે....

એમાં નવું તે શું કહ્યું, કહેશો?
કશું જ નહિ: ભાષાની જ ફક્ત ખંજવાળ:
એટલા માટે જ રાખીશ તો ચાલશે મને
કાલનું એક વાસી સ્વપ્ન ઢાંકેલું આજે.

—મંગેશ પાડગાંવકર

કાવ્યને અંતે કોઈક દ્વારા પુછાયેલો પ્રશ્ન છે: "એમાં નવું તે શું કહ્યું?" આપણે ત્યાં પણ કવિની ઉક્તિ છે "કશ્યું કથે તે શાનો કવિ?" પણ કવિ કશુંક કહેવાને બંધાયેલો છે ખરો? કવિ કશુંક નવું કહેવાને પણ બંધાયેલો છે ખરો? એની મહત્તા નવું કહેવામાં નથી, પણ નવી રીતે કહેવામાં છે. ભાષા પર વપરાશના, અતિ-વપરાશના થર પર થર જામ્યા હોય છે. કહો કે આ થર પોતે પથ્થર જેવા થઈ ગયા હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
શલ્યા રામને સ્પર્શે અહલ્યા થઈ, તેમ કવિને સ્પર્શે ભાષા અહલ્યાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એક હિન્દી કવિએ કહ્યું છે તેમ કવિતા એ ભાષાનું સત છે. કવિતા ભાષાની વિશિષ્ટ અભિવ્યક્તિ છે. ભાષાનું નીખરેલું સ્વરૂપ છે. પદ્યકારોના હાથે કવિતા ભાષાના વરણાગી વૈભવ થઈ જાય છે; ચાળો અને નખરો થઈ જાય છે. કવિતા ભાષાનો મુજરો નથી, પણ કવિતા ભાષાનો તુલસીક્યારો છે.

સપનાંનો સંબંધ ભવિષ્ય સાથે છે પણ કવિ અહીં ગઈ કાલના સ્વપ્નની વાત કરીને એને જુદા સંદર્ભમાં મૂકે છે. જે સ્વપ્ન ફળીભૂત ન થાય તે આપણા વપરાઈ ગયેલા રૂપિયા પછી બચેલા પરચૂરણ જેવું જ છે. કવિ સહેતુક કહે છે કે, 'સિલક બચ્યા હોય તો.' ગઈ કાલના સ્વપ્નનો સ્વાદ કેવો? તો કહે છે કે વાસી રોટલા જેવો. પણ આ સ્વપ્નોનો નિદ્રા સાથે સંબંધ નથી. વણસેલી જાગૃતિ સાથે સંબંધ છે. સ્વપ્ન વિનાની આંખ સહરા જેવી હોય છે. એના કરતાં એકાદ વાસી સ્વપ્ન હોય તો કાંઈ ખોટું નહિ.

ચોમાસું આવે છે ત્યારે ધરતીના પ્રત્યેક ખૂણાને ફળતું નથી. કેટલેક ઠેકાણે તો એ કાદવ અને કીચડ કરીને ચાલી જાય છે. આપણે સંબંધોને કચકચાવીને બાંધીએ છીએ, કારણ કે સંબંધ તૂટી જાય એનો ભય હોય છે અને ત્યાં જ કોઈક નવો સંબંધ, નવો કાદવ, નવો વરસાદ.

ગઈ કાલ જાય છે ત્યારે કોણ મૃત્યુ પામે છે? માણસ કે ગઈ કાલ કે બંને? કેટલાક માણસો ઠાઠડી પર એવી રીતે પોઢ્યા હોય છે કે એમનું મરણ પણ સાચું નથી લાગતું. આપણને એમના ફરફરતા વાળ જોઈને એમ થાય છે કે હમણાં જ ટેવથી એના હાથ વાળ પર ફરશે.

મંગેશ પાડગાંવકર જેવો કવિ ઉપાડેલી વાતને સરસ રીતે સમેટે છે: 'આ સિલક બચેલાં સપનાં, વાસી રોટલા જેવો સ્વાદ, વણસેલી જાગૃતિ, ઠાઠડીની જેમ કચકચાવીને બાંધેલા સંબંધો. કેટલાં બધાં માણસો ક્યારનાં મરી ચૂક્યાં હોય છે, છતાં પણ પછીનું 'જીવન' નામનું નામનું જીવન જીવતા હોય છે. વાત તો સાદી છે. કોઈક કહે કે આમાં નવું શું? આ તો ભાષાની ખંજવાળનું પરિણામ છે. વાતને આ રીતે ટાળી પણ શકાય, પણ સત્યને નહિ. કવિતા એ ભાષાની ચળ નહિ, પણ ચળવળ છે; એ મૂંગી ક્રાન્તિ છે.

આવા કાવ્યને ફરીથી વાંચો, વિવેચનથી એને વધારે ચોળવું નથી.

૨૫-૩-૧૯૭૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તૂટશે (હતી પાગલ આશા)
આકાશનો અક્કડ સાંધો;
પડશે અથવા તડ ભયંકર
વસુંધરાના અર્ધા અંગે.

આવું કશુંય ન થયું : ફક્ત
અનંત ઊઠ્યા સૂતકી શબ્દો;
બે મિનિટની ઊભી શાંતતા
કંપી અને ગઈ બિડાઈ

લબ્ધ-
પ્રતિષ્ઠો પર."

—કહ્યું પોષે
જતાં જતાં આ માઘ માસને.
અને ઈસવી સન કવાયતમાં
કદમ ઊંચકી આગળ સરકી.

આમ જ જવા દો કૈંક વર્ષો
અને મહાત્મા આવવા દો બીજા;
આપણે આપણને પુનઃ જોઈ લઈએ
કાઢી ચશ્માં આંખો પરનાં.

—બાળ સીતારામ મર્ઢેકર

યુદ્ધ પછીથી મરાઠી નવી કવિતાના પ્રારંભકાર તરીકે બાળ સીતા-
રામ મર્ઢેકરનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. સૌન્દર્યમીમાંસક તરીકે પણ એ ખ્યાત-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નામ છે. ૧૯૦૯માં જન્મ અને મૃત્યુ ૧૯૫૬માં. 'શિશિરાગમ', 'કાંઈ કવિતા' અને 'આણખી કાંઈ કવિતા' એમના કાવ્યસંગ્રહો. જીવન દરમ્યાન ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયો સાથે સંકળાયેલા.

ગાંધીજીના જીવન અને મરણ – બન્નેએ અનેક કલાકારોની પ્રતિભાને પડકારી છે. આપણે ત્યાં કવિઓએ અનેક કાવ્યો કર્યાં છે. મરાઠીમાં કવિ બોરકર ગાંધીજીને કેન્દ્રમાં રાખીને 'મહાત્માયન' નામનું મહાકાવ્ય લખવાનો પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે. કલાકૃતિ તરીકે એ કેવું નીવડશે એ તો પ્રકટ થાય ત્યારે ખબર પડે.

મર્ઢેકરની આ કૃતિ ગાંધીજીના મૃત્યુ નિમિત્તે રચાયેલી છે. મર્ઢેકર સામાન્ય રીતે કૃતિનું મથાળું નથી બાંધતા. મથાળું આપવું એ જાણે કે એમને મન કવિતાનો સાર આપવા જેવું લાગે છે. અને એટલે જ તેઓ કવિતાનું નામ પાડતા નથી.

ગાંધીજીનું મૃત્યુ! જાન્યુઆરી એટલે કે પોષ મહિનો. અને જાન્યુઆરીનો અંત. પોષનો પાછલો કાળ. પોષનો એ ભીષણ સંધ્યાકાળ! મરાઠી કવિ મનમોહન નાતૂએ તો એના આ નિમિત્તે લખાયેલા કાવ્યનો પ્રારંભ જ એવી રીતે કર્યો છે કે:

તે ભીષણ સંધ્યાકાળે
રિવૉલ્વરની શોધ થઈ એથી
વિશ્વને પશ્ચાત્તાપ થયો.

ગાંધીજીનું મૃત્યુ એટલે જાણે કે સત્યાગ્રહ મહાયાત્રાએ નીકળ્યો. મનમોહન નાતૂના આ કાવ્યના અંતમાં છે:

ગીતાના અઢાર અધ્યાય જેમના હલનચલનમાં
તે જ એક ઘાસનો કોળિયો કેમ થયો?
હવે પાંડુરંગની ઈંટ ઊડી!
અને બધીયે ભાષાનો કોશ દુઃખ શબ્દ થયો
અને ભારતને માત્ર નિઃશબ્દતા ઘેરી વળી.

મર્ઢેકરની કવિતાનો વિષય પણ આ જ છે. ગાંધીજીનું મૃત્યુ! પણ માત્ર આ જ વિષય છે? આપણે સૌ પણ કવિતાના વિષય છીએ. બુદ્ધ, મહાવીર, સૉક્રેટીસ, ઈશુ, મહમ્મદ અને ગાંધી – આ બધા મહાત્માઓની આવનજાવનથી આપણું શું? આપણે ભીતરથી પલોટાઈએ છીએ ખરા?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાવ્યનો પ્રારંભ ખૂબ જ કલાત્મક છે. અવતરણ ચિહ્નોમાં મુકાયેલા શબ્દો એ પોષ મહિનાના છે. પોષ મહિનો જતાં જતાં મહા મહિનાને કહે છે. હકીકતમાં તો મોસમ બદલાય છે, માણસજાત ક્યારેય બદલાતી નથી.

ગાંધીજી જતાં આકાશનો અક્કડ સાંધો તૂટશે. વસુંધરાના અર્ધા અંગે તડ પડશે. પણ કશુંય ન થયું. અને એટલા માટે જ આશાને પણ પાગલ કહી છે. ફક્ત સૂતકી શબ્દોએ બે મિનિટનું મૌન પાળ્યું. અને લબ્ધ-પ્રતિષ્ઠો પછી શોકસભા ભરવામાં અને અંજલિ અર્પવામાં રોકાઈ ગયા. વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અને વિભૂતિઓનું મૃત્યુ પણ જતાં જતાં બાકીનાઓને કીર્તિ રળવા માટે ખપ આવે એવું ઉપયોગી હોય છે.

ઈસવી સન તો એક પછી એક કદમ ઊંચકીને આગળ વધતી જશે. દુનિયાદારીને બે આંખની પણ શરમ નથી. ભૂતકાળમાં અનેક મહાત્માઓ થઈ ગયા અને ભવિષ્યમાં પણ થશે. પણ આપણે મહાત્માઓને ઓળખીએ છીએ ખરા ? સમજીએ છીએ ખરા ?

આપણી આંખ પર ચશ્માં હતાં. એટલે તો ગાંધીજીને યથાર્થ રીત પામી ન શક્યા. આપણી આંખોએ — આંખો પરનાં આપણાં ચશ્માંએ જ આપણને દગો દીધો. અને તે એટલે સુધી કે મહાત્માજી જેવાના મૃત્યુની આઘાતજનક ગંભીરતા પણ આપણને ન સ્પર્શી શકી.

અને એટલે જ હવે જો આવનારાં વર્ષોમાં કોઈક મહાત્મા આવે તો એને પૂર્ણપણે પામવા માટે આપણે આપણાં ચશ્માં કાઢી નાખી, આપણા પૂર્વગ્રહો, પક્ષપાતો, સ્વાર્થો, પ્રપંચો વગેરે દૂર કરી સૌ પ્રથમ આપણે આપણી આંખે ફરીથી આપણને જાણી લઈએ.

આ કાવ્ય આપણને સ્પર્શે છે કારણ કે એમાં માત્ર મહાત્માના મૃત્યુનો વિલાપ નથી. પણ આપણા સૌના મરણતોલ કલંકમય દીન જીવનનું દબાયેલું ક્રંદન છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૃક્ષોને બધી ખબર છે

વૃક્ષોને બધી ખબર છે :
ક્યારે વરસાદ ભીંજવશે,
તડકો રોકશે,
વાયરો સાદ દેશે;
મને જેમ
તારી વાટ જોતાં
અહીં—
વીખરાયેલી પૂર્વ દિશાથી
પલટાતાં પલટાતાં પાગલ થતાં ખાસ્સી પ્રસરેલી
પશ્ચિમ ક્ષિતિજ લગી.

અને જક્કી
—(રોપીને મૂળિયાં ઊંડે હું)
ભીંસાયેલી કપૂર રાત્રે
રક્ત રક્ત લક્ષ ફૂલો મારે ગાત્રે
તારે જ માટે,
તારે જ—
—માટે :
વૃક્ષોને બધી ખબર છે.

—પુરુષોત્તમ શિવરામ રેગે

પુ. શિ. રેગે તરીકે જાણીતા આ કવિનું આખું નામ છે પુરુષોત્તમ શિવરામ રેગે. ૧૯૧૦માં રત્નાગિરિમાં જન્મ. અર્થશાસ્ત્ર એમનો વિષય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં આચાર્ય હતા. પછી ગોવાની કૉલેજમાં. હાલ મુંબઈ વસે છે. સાતેક કાવ્યસંગ્રહો એમના નામે છે. નવલકથા અને નવલિકા પણ લખી છે. 'પુષ્કળા', 'દૂસરા પક્ષી' એમના જાણીતા કાવ્ય-સંગ્રહો છે. મરાઠીમાંથી સૌથી વધુ જો કોઈની પણ કવિતાના અન્ય ભાષામાં અનુવાદ થયા હોય તો તે પુ. શિ. રેગેની કવિતાના. અંગ્રેજી, જર્મન, સ્પૅનિશ, ચાઈનીઝ, ડેનિશમાં એમની કૃતિઓના અનુવાદ થયા છે.

અર્થશાસ્ત્રી આ કવિ શબ્દોની કરકસર માટે જાણીતા છે. મરાઠી વાર્તાકાર ગંગાધર ગાડગીલે એમને માટે આવું કંઈક લખ્યાનું સ્મરણમાં છે: કોરાં પાનાં પર કંપોઝ થયેલા કવિતાના અક્ષરોની આસપાસ જે કોરો અવકાશ રહે છે ત્યાં સુધી એમનો અર્થ વિસ્તરે છે. ન કહીને ઘણું બધું કહી દેવાની એમની કુશળતા જાણીતી છે.

લાગણીના લલકાર વિનાની પ્રેમની કવિતા લખવી એ ભારે વિકટ કામ છે. જમીનમાં ઊંડે મૂળિયાં નાંખીને ઊભેલું વૃક્ષ – અને પ્રિય વ્યક્તિની પ્રતીક્ષા કરતો જીવ – બંનેનું સામ્ય નિરૂપીને કવિએ પ્રેમની નક્કરતા અને ઊર્ધ્વતા બન્ને પ્રકટ કર્યાં છે.

વૃક્ષને સવારથી સાંજ લગીના કાળની, બદલાતી મોસમની – બધીયે જાણ હોય છે. પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશા લગી અંતે તો ઝૂરવાનું હોય છે. વૃક્ષને આવતાં ફૂલો અને પ્રતીક્ષાને અંતે વ્યક્તિને ફૂટતાં રક્તકુસુમો. કપૂરની જેમ બળી બળીને વીતતી રાત. આ બધું પ્રિય વ્યક્તિ માટે – પ્રિય વ્યક્તિ માટે જ છે.

ઊંડે મૂળિયાં રોપીને, આકાશમાં બાહુશાખા ફેલાવીને ઊભેલું વૃક્ષ – અને એક વ્યક્તિમાં પોતાનું સારસર્વ રોપીને બેઠેલી વ્યક્તિની સચ્ચાઈ અને કપૂરની જેમ પ્રજ્વલીને ઊર્ધ્વ તરફ જવાની ગતિમાં લગનીનો અગ્નિ પણ છે – અને એ જ તો છે પાવક જ્વાળા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કબૂલાત

હું છું
શબ્દલંપટ—
શબ્દની વારાંગના
ઝરૂખામાં ઊભી રહીને
ઇશારા કરે છે મને,
કોઈ પણ દાહક રસાયણમાં
પીગળી જાય છે મારો બધોયે પ્રતિકાર
અને હું જાઉં છું
તે બહિષ્કૃત દરવાજા તોડીને
સીધો અંદર
અર્થનો હિસાબ કર્યા વિના.

—કુસુમાગ્રજ

૧૯૧૨માં જન્મેલા આ કવિનું નામ વિ. વા. શિરવાડકર. 'કુસુમાગ્રજ' તરીકે જાણીતા. 'જીવનલહરી', 'વિશાખા', 'વાદળવેલ' એમના કાવ્યસંગ્રહો.

કવિતા ગણિત નથી કે નથી એ બુદ્ધિનો પ્રપંચ. સાચા કવિને શબ્દનું ભારે આકર્ષણ રહેતું હોય છે. પ્રત્યેક શબ્દ એની પાસે જાણે કે એનું કૌમાર્ય લઈને પ્રકટ થવા મથતો હોય છે. પણ કવિ તો બહુજનસમાજની ભાષામાંથી જ વાણી રચતો હોય છે. ઑડને કહ્યું છે તેમ :

"My language is a universal whore. I want to make her virgin." આમ્રપાલી જેવી નગરવધૂને કન્યાનું સ્વરૂપ આપવાનું હોય છે કવિએ. A poet is a person who is passionately in love

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

with language. ઑડને એક વાત બહુ સરસ રીતે કરી છે: Why do you want to write poetry ? If the young man answers; 'I have important things I want to say'; then he is not a poet. If he answers : I like hanging around words listening to what they say, then may be he is going to be a poet.

દાહક રસાયણમાં પોતાના બધાયે પ્રતિકાર પીગળી જાય એવા શબ્દલંપટ કવિઓ બહિષ્કૃત દરવાજાઓ તોડીને, અર્થની ગણતરીઓ છોડીને પ્રકટે એ જ ભાષાનું સૌભાગ્ય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓશીકું

તે કથા.... તે સ્વપ્નો....
　　તે આશા.... તે સ્મરણો....
તે બધું'યે....
　　　　આવે છે જેને મનમાં દાટ્યુ'તું
શ્વાસમાં જે ગૂંગળાયું'તું
　　　　આંખમાં જે પીગળ્યું'તું
તે બધું'યે....
　　　　તે બધું તારી પાસે.

—ઇન્દિરા સંત

મરાઠી સ્રીકવિઓમાં ઇન્દિરા સંતનું નામ મોખરે છે. સંજીવની મરાઠે, પદ્મા ગોળે, સરિતા પદકી, શાન્તા શેળકે, વસુધા માને એ બધાં પણ પોતપોતાની રીતે લખે છે. પણ ઇન્દિરાની કવિતામાં વ્યથાનું કંડારેલું શિલ્પ છે. 'મેંદી', 'શેળા', 'રંગબાવરી' એમના કાવ્યસંગ્રહો.

વ્યક્તિ સરી જાય છે. આપણી પાસે રહે છે નિગૂઢ મૃત્યુમીંઢું મૌન. ઇન્દિરાની કવિતામાં પોતાના અત્યંત નિકટના પ્રિયતમને ગુમાવ્યાની વાત રહી રહીને ઘૂંટાય છે.

ઇન્દિરા પોતાની એક કવિતા 'અંધારાના ધીમા જળમાં'માં કહે છે:

અંધારાના ધીમા જળમાં
ચાલતાં ચાલતાં
સ્પર્શથી સ્પંદિત થઈ ઊઠે એવું
નયનોમાં કશું ચિત્રિત નથી હોતું
શ્રવણમાં કશું ગુંજિત નથી હોતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય છે કેવળ એક હઠીલું જ્ઞાન
બાહુઓને પકડતું.... છાતીને જકડતું....
મનોમન હું જેમનું સંવેદન અનુભવું છું
—હું તમારી સાથે ચાલું છું.

ઇન્દિરાની કવિતા એટલે આમ મનોમન અનુભવેલા સંવેદનની કવિતા. મંગેશ પાડગાંવકરની એક કવિતામાં આવે છે કે હું આ વાત ક્યારેય નહિ ભૂલી શકું — ઓશીકાની તળે હાથ છે તે. ઓશીકું શબ્દ જ આપણને શયનખંડ પાસે લઈ જાય છે. અને શયનખંડ દામ્પત્યજીવનનો સૌ પ્રથમ સાક્ષી !

'ઓશીકું'માં કચ્ચર કચ્ચર થઈ ગયેલા શયનખંડના દર્પણની – સૌભાગ્યની વાત છે. પણ એ બધી વીતી ગયેલી વાત – એક વ્યક્તિ સાથે સંકળાયેલાં સ્વપ્નો, સ્મરણો, આશા – જીવનની સમગ્ર કથા મૃત્યુની સાક્ષીએ મનમાં જાણે કે કાયમ માટે દાટી દીધી હતી – તે બધી જ ક્યારેક તો જાણે કે પોતામાંથી નીકળી પેલી પ્રિય વ્યક્તિ, જે દેખીતી રીતે પાસે નથી, એની કને પહોંચી જાય છે.

ઇન્દિરાની સમગ્ર કવિતાસૃષ્ટિમાં પ્રિય વ્યક્તિની ખોટ સજલ આંખમાં કશીક કણી ભરાઈ ગઈ હોય એવી વરતાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિરર્થને પણ અર્થ આવી મળે છે

તે દિવસે અચાનક
　　એવું તે શું થયું !
તારી મોટરની ખોપરી
　　અકસ્માતે કેમ ફરી ગઈ !
અચાનક........
એકાએક........
અઘટિત........
અકસ્માત........
નિરર્થને પણ કંઈ અર્થ આવીને મળ્યા કરે છે
પણ તે થયો ભસ્મસાત્
તને પૂછ્યું તોપણ તું કાંઈ બોલ્યો ન્હોતો
લોચા થયેલા બગલા જેવો ડોક નાખીને
　　　　　　　　બેઠો હતો.
ગઠ્ઠો થઈ જતાં રક્તનાં બિંદુ પર
એક મચ્છર માત્ર ગુન ગુન કરતો હતો.
કહેવું હોય તો આ બધાંનો અર્થ હતો
અથવા કંઈ નહોતો.
માત્ર ઍબ્સર્ડ અંધકાર........

—સદાનંદ રેગે

સદાનંદ રેગે મરાઠી ભાષાના એક સજગ કવિ છે. અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક છે, રુઈયા કૉલેજમાં. મોટે ભાગે એમની કવિતામાં વિષાદ કેન્દ્રસ્થાને છે. એમની ઘણીયે કવિતાનો વિષય મૃત્યુ છે. કદાચ જીવનની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત આ મૃત્યુને જ નિમિત્તે કરી શકાતી હશે એવું પણ એ માનતા હોય. 'દિવાપુઢચા દિવા' એમનો કાવ્યસંગ્રહ. આપણા નિરંજન ભગતની જેમ એમણે નગરકવિતા પણ લખી છે. 'મુંબઈમાં વસંત' નામની તેમની નગરકવિતા ખૂબ જાણીતી છે.

પશ્ચિમના કવિઓના કાવ્યાનુવાદો પણ સદાનંદ રેગે કરતા રહે છે.

મૃત્યુ વિષયની એમની અનેક કવિતાઓમાંથી એક ઠેકાણે તે કહે છે :

મૃત્યુ એટલે એક નંબરનો મવાલી
તેના ડોળામાં કીકી નથી હોતી.
તને કેવી રીતે ખબર ?
મેં એને જોયો છે.
ક્યાં ?
કૂવાને તળિયે.
તને ક્યાંથી ખ્યાલ આવ્યો ?
મેં ઓળખ્યો તેને.
કેવી રીતે ?
મને તેની બીક લાગે છે.

ઘણીયે કવિતામાં આમ પ્રશ્નોત્તરીથી કવિ પોતાનું કામ પાર પાડે છે.

કામૂની સાથે ઍબ્સર્ડ એ સંકળાયેલું તત્ત્વ છે. આ કવિતામાં કામૂના અકસ્માતે થયેલા મૃત્યુને પણ કવિએ એક ઍબ્સર્ડિટી તરીકે સ્વીકાર્યું છે પણ વધારે absurd તો એ છે કે રક્તના બિંદુ પર માત્ર ગું ગું કરતો મચ્છર.

ભાષાનો સ્વામી મૂંગો થઈ ગયો અકસ્માતે. અને હવે આ માત્ર મચ્છરનો ગણગણાટ? અર્થઘટન કરવાનું ભાવક પર છોડી દઈને કવિ અંતે કહે છે આટલું : 'માત્ર ઍબ્સર્ડ અંધકાર.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાર્થના

ઓમ્કાર જેવડો અકલ્પ્ય પર્વત : તે પણ હાથ જોડીને ઊભો છે
પૃથુલ વાદળની સુંવાળપભરી પાંખો નીચે....લાલ લાડકા રંગ....
પોતાની નાનકડી ચાંચ ખોસીને.... બુઝાયા છે, તળેટીની પાસે
એકલું અતડું તાડ ડોળા પ્હોળાવીને ખાડીની રેતી પરથી
નારિયેળી-વૃંદને જોયા કરે છે.... તે પણ યાત્રાએ નીકળવાનું છે....
આજે પક્ષી આકાશનાં છે; અને આંબાના કોમળ પોપટપલ્લવ પણ
આકાશમાં ઊડવા માટે તડપે છે.... આજે પ્રાર્થના પ્રાણ જેવડી
કારણ દેવ દેવળ જેવડા, અને ફૂલો, તે પણ દેવ જેવડાં.
આવી વેળાએ પૂજા માટે દશ દિશા પૂરતી નથી, અને મન
આપોઆપ જ
અગિયારમી દિશામાં પ્રસરવા લાગે છે : જ્યારે સમજણ ભૂતકાળના
શ્વાસ લેતી નથી અને ભવિષ્યના ઉચ્છ્વાસ કાઢતી નથી :
અજ્ઞાતનો પાનો પીવા માટે પ્રકાશ પહેલાંની જેમ ઘૂંટણિયાં
તાણી રડારોળ કરે છે :
વસ્તુ આકારમાં માતી નથી : ઘાટને કાંઠેથી ઊભરાઈ જાય છે.

—વિંદા કરંદીકર

વિંદા કરંદીકરનું મૂળ નામ તો ગોવિંદ કરંદીકર છે. પણ મરાઠી સાહિત્યમાં તેઓ વિંદા કરંદીકર તરીકે—નવી કવિતાના એક અગ્રણી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આપણા રાજેન્દ્ર અને નિરંજનની જેમ વિંદા કરંદીકર અને મંગેશ પાડગાંવકરનાં નામ સાથેસાથ જ બોલાય છે. 'મૃદ્ગંધ', 'ધ્રુપદ', 'જાતક' એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. એમનાં બાળકાવ્યોની પણ મરાઠીમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
બોલબાલા છે. આ ઉપરાંત એમણે વિવેચનો અને લલિત નિબંધો પણ લખ્યા છે. તેઓ મુંબઈમાં, માટુંગામાં – એસ. આઈ. એસ. કૉલેજમાં અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક છે.

આવી માહિતીઓમાં કોઈ કવિ ક્યારેય સમાયો છે ખરો કે વિંદા કરંદીકર એમાં સમાઈ શકે? કવિ તો આ ઊભો માહિતીઓને અતિક્રમીને પોતાની કવિતામાં. જોકે આ કવિતામાં પણ અંતે તો આકાર-(form)નું, ઘાટ(shape)નું અતિક્રમણ જ છે ને!

મને આ કવિતા ખૂબ જ ગમે છે! કોઈ વિરલ ક્ષણની આ કૃતિ છે! સાંપ્રતની એક ક્ષણ: જેના પર ભૂતકાળનો કોઈ ભાર નથી અને ચિંતા નથી, એવી એક ક્ષણ! આ ક્ષણમાં બધું જ પ્રાર્થનામય છે. કહેવું હોય તો એમ કહીએ કે આ ક્ષણ પ્રાર્થનામય છે, પ્રાણમય છે.

કવિ કહે છે: 'આજે પ્રાર્થના પ્રાણ જેવડી...' પણ પ્રાણ કેવડો? પૃથુલ વાદળની સુંવાળપ ભરી પાંખો નીચે હાથ જોડીને ઊભા રહેલા વિરાટ, વિશાળ, અકલ્પ્ય પર્વત જેવા ઓમ્કાર જેવો? પ્રશ્નની નહિ પણ વિપ્રશ્નની સ્થિતિ છે.

પ્રાર્થનામય આ ક્ષણમાં આંતરબાહ્ય સૃષ્ટિનો કોઈ અનંત ઉઘાડ થાય છે. આનંદનો શાંત ઝંકાર એવો અને એટલો છે કે સીમાઓની પેલે પાર નીકળી જવાય છે. નિર્મળ થઈ જતાં કોઈ પરમ તત્ત્વ સાથેના સાયુજ્યની રહસ્યમય અનુભૂતિનો અહીં કોઈ ખુલાસો નથી. પણ દલીલથી પર એવો કાવ્યમય ચિત્રિત ઉદ્ગાર છે. પ્રેરણા, અંતઃસ્ફુરણા, દર્શન, સાક્ષાત્કાર – એવા કોઈ શબ્દોના લપેડા કર્યા વગર કોઈ અજ્ઞાતના અમૃતનું પાન કરવા માટે ઘૂંટણિયાં તાણતા નાના બાળક જેવા જીવની ઝંખનાને અહીં સજીવ કરી છે.

પોતાના સાંકડા જગતમાં અત્યાર સુધી લાડકા લાગેલા લાલ રંગો તો પોતાની નાનકડી ચાંચ ખોસીને બેઠા હતા. તે પણ હવે બુઝાઈ ગયા છે. એકલું અતડું તાડવૃક્ષ પણ આવા ઊતરતા અંધકારમાં ડોળા પહોળાવી પહોળાવીને નારિયેળી-સંઘને જુએ છે. નારિયેળીનો સંઘ પણ યાત્રાએ નીકળવાનો છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે. પગના પ્રવાસનો નહિ પણ હૃદયની યાત્રાનો અહીં મહિમા છે. આજે અહીંનું બધું જ ઊર્ધ્વયન ઝંખે છે. હાથ જોડીને ઊભેલો પર્વત, તળેટી પાસેનું તાડવૃક્ષ, નારિયેળી વૃંદ, પક્ષીઓ, આંબાના કોમળ પોપટપલ્લવ, અને પ્રાણ! કદાચ, સાચી હકીકત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
એ છે કે પ્રકૃતિનાં આ બધાં જ તત્ત્વો જેટલાં પ્રકૃતિનાં છે એટલાં જ પ્રાણનાં છે.

અગિયારમી દિશામાં પ્રસરતું મન હવે ક્યાંય સમાય એમ નથી. એ તો આપમેળે વસ્તુ અને ઘાટનાં કુંઠિત બંધનો છોડીને 'ચલો કોઈ આતે, મૈં તો મેરે જાત' એવું કશું પૂછ્યા વિના અગમના અભિસારે નીકળી પડે છે.

આ કવિતા મને એટલી બધી ગમે છે કે એમ જ કહેવાનું મન થાય છે કે વિવેચનના શબ્દોમાં સમાય એવો અને એટલો જ આ કવિતાનો અર્થ નથી. નાના બાળકના અનિમિત્ત, પ્રસંગ-મધુર સ્મિતનું પૃથક્કરણ કરતાં હોઈએ અને જેટલું absurd લાગે એટલું absurd આ કવિતાની વાત કરતાં લાગે છે.

અને એટલે જ અહીં આ કવિતા વિશે જે લખ્યું છે એને મનમાંથી હડસેલી નાખી ફરી ફરીને કવિતા વાંચવાની જ વિનંતી કરું છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પર્શિયન મિનિયેચર્સની શૈલીમાં

પર્શિયન મિનિયેચર્સની શૈલીમાં
મારું એક એવું ચિત્ર દોર,
બે બેશુદ્ધ સિંહની ભારેખમ લોથ પર
હું બેઠો હોઉં, હાથમાં એક પુસ્તક
ચામડે મઢેલું રહેવા દે.
ઇશ્કમય અને તૃપ્ત મારી આંખો
છાતી લગી પહોંચતી અભિમાની દાઢી
જાણે કે કાળા મધમાંથી ડંખ નીકળી ગયેલો
મધપૂડો

સમજદાર પીંછીથી માથા પર સૂરજ વિકસવા
માટી અને તડકાની જ રહે રંગયોજના
આખાયે ચિત્રમાં, ક્યાંય પણ
લેશમાત્ર હોય નહિ પવનની સૂચના
મારા પર્શિયન પોશાક પર
કાઢશે જ અવશ્ય નકશીકામ,
એક બાજુ રાખજે એક-બે ઝાડ
પક્ષી નહિ હોય તો ચાલશે.
તારા ખંડમાં તે ચિત્ર રહેવા દેજે
ટાંગેલું. અને ત્યાંથી જ મને
રાતદિવસ જોવા દેજે
તારા દિવસોનો ઉદાસ હિંડોળો.

—અરુણ કોલ્હટકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૯૩૨માં જન્મેલો આ કવિ. પશ્ચિમના સાહિત્યને પીને પચાવીને બેઠેલો આ જીવ. છતાંય એના લખાણમાં પરદેશી અસરોનું નામોનિશાન નથી. પૂના અને મુંબઈના નવા કવિઓ પર એની ભારે અસર વરતાય. અંગ્રેજી અને મરાઠી બંનેમાં લખે છે. પોતે ચિત્રકાર પણ છે. સુરરિયાલિસ્ટનાં લક્ષણો એની કવિતામાં જણાય છે. તુકારામને અંગ્રેજીમાં અવતાર્યા છે. ભાગ્યે જ પોતાની કૃતિઓ પ્રકટ કરે છે અને હજી લગી એનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ પણ પ્રકટ થયો નથી.

આ કાવ્યમાં પ્રેમની નિષ્ફળતા, ઘવાયેલો અહમ્ અને પ્રિય વ્યક્તિને ઉદાસ જોવાની તત્પરતાનો આનંદ – આ બધું જ કવિએ ઢાંકપિછોડો કર્યા વિના પ્રકટ કર્યું છે. પ્રિય વ્યક્તિ વિના પોતાની જે અવદશા થઈ છે એનું ચિત્ર તો આડકતરી રીતે પોતે જ દોરી દીધું છે. છાતી લગી પહોંચતી અભિમાની દાઢી, કાળું મધ, ડંખ નીકળી ગયેલો મધપૂડો — આ બધું જ નિષ્ફળ પ્રણય અને ઘવાયેલા પુરુષના અહંકારની વાત કરે છે. તો સાથે સાથે પવનની સૂચના વિનાની માટી અને તડકાની રંગયોજના still lifeની સ્થિતિને છતી કરે છે.

અને અંતે પ્રિય વ્યક્તિના જ ખંડમાં ચિત્રરૂપે ટંગાઈને એ વ્યક્તિની ઉદાસીને જોવાનો અખંડિત આનંદ. જાણે કે આખી કવિતામાં એક વાક્ય પથરાઈને પડ્યું છે નેપથ્યમાં – vengence is mine and I will take it. ઠેસથી જેટલો દૂર હિંડોળો જાય એટલો જ ઠેસથી પાછો વળે. જેટલો પ્રેમ એટલો જ ધિક્કાર. I love and hate. I know not why. But know its agony–ની યાદ આપી જાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નેહરુ ગયા ત્યારની વાત

પીઠ શેકતાં બેઠેલાં મકાનો બેચેનીથી કકળી
ઊઠયાં
શહેર કેવું કરડું થઈ રહ્યું હતું
પછી અંજીરી
પછી.... અંધારું માણેક ગળી ગયું.

પથ્થરના ગાઉન પહેરેલાં કારખાનાં
ચિરૂટ સળગાવતાં

વિચારોમાં ડૂબ્યાં.
પછી....
ભીનાં જ ખમીસ ખભાં પર નાખીને
ઝૂંપડી તરફ વળ્યા.

'કયા હુઆ એ સુંદરી....!'
'આજ લોબાન મત જલા!....નેહરૂ ગયે!!'
'સચ; તો ચલો આજ છુટ્ટી!....'
થાક પીલતું જગ ખાટ પર પડયું.

હું ઉદાસ થઈને ખિન્ન થઈને ચાલ્યો,
રસ્તા કેવા ભયાનક લાગ્યા.
કાગળની ખોળમાં પ્રકાશ લઈને ચાલતા
હાથગાડીવાળા.
મેં પૂછ્યું :
'આ પ્રકાશ હવે કેમ લઈ જાય છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"વાહ રે ભાઈ;
આગળ અંધારું દાંતિયાં કરતું હશે!"

નેહરુ ગયા ત્યારની વાત!

—નારાયણ સુર્વે

નારાયણ સુર્વેની ગણના મરાઠી સાહિત્યમાં એક genuine poet તરીકે થાય છે. કારખાનાં અને કામદારોની સૃષ્ટિના અનુભવમાંથી નારાયણ સુર્વેની કાવ્યસૃષ્ટિ સર્જાઈ હોય છે. ક્યારેક દરિદ્રતાની વ્યથા, તો ક્યારેક ખુમારીયુક્ત કટાક્ષ એમની કલમમાંથી નીતરે છે. મુંબઈમાં રહેતા આ કવિના બે કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે. 'એસા ગા મી બ્રહ્મ' અને 'માઝે વિદ્યાપીઠ'.

નેહરુના મૃત્યુના સમાચાર બપોરના આવ્યા હતા. સમયનો એ પ્રથમ પંક્તિમાં જ કવિએ 'પીઠ શેકતાં બેઠેલાં મકાનો બેચેનીથી કકળી ઊઠચાં' એમ કહીને આપી દીધો છે. નેહરુના મૃત્યુના સમાચારથી સારીયે દુનિયા ખળભળી ઊઠી. એમના જવાથી જગતના મહાન માણસોએ પોતાનો શોક અંજલિ આપીને વ્યક્ત કર્યો.

પણ જનતાપ્રિય નેહરુના મૃત્યુથી સામાન્ય માણસના હૃદયમાં પણ કેવી ગમગીની વ્યાપી ગઈ હતી તેનો કલાત્મક ઉલ્લેખ આ કાવ્યમાં કર્યો છે. પથ્થરના ગાઉન પહેરેલાં કારખાનાંના માલિકો તો ચિરૂટ સળગાવતા 'હવે નેહરુ પછી કોણ?'-ના વિચારમાં ડૂબ્યા, પણ કામગારો ભીનાં ખમીસ ખભા પર નાખીને ઝૂંપડી તરફ વળે છે. ખભા પરનું ભીનું ખમીસ અને ઝૂંપડી તરફ વળવાની પરાણે ઘસડાતી ગતિમાં નેહરુના મૃત્યુથી હૃદયને જે ગમગીની ઘેરી વળી છે એને કવિએ તાર સ્વરે કહ્યા વિના જ સૂચવી દીધી છે.

પછી હિંદી જબાનમાં જે સ્ત્રી સાથે વાતચીત થાય છે, એમાં પણ નેહરુના મૃત્યુનો શોક પ્રકટ થયો છે. નેહરુ જેવા નેહરુ જાય ત્યારે આજે કોઈ મોજશોખ હોય? 'ચલો આજ છુટ્ટી!'

કાગળની ખોળમાં પ્રકાશ લઈને ચાલતો હાથગાડીવાળો. એ ચિત્ર તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભારે માર્મિક છે. એક પ્રકાશ ચાલ્યો ગયો. હવે આપણે જ પ્રકાશ પ્રકટાવવાનો છે. કદાચ હવે પ્રકાશની સૌથી વિશેષ જરૂર છે. નેહરુ વિનાની વર્તમાનની આ ક્ષણ, આ કાળો ઘેરો અંધકાર. દાંતિયાં કરતા અંધકારને આપણે જ — એટલે કે હાથગાડીવાળા જેવા સામાન્ય માણસે જ હટાવવાનો છે.

નારાયણ સુર્વેની કવિતાસૃષ્ટિમાં આમજનતાનાં સ્પંદનોને કાવ્યમય રૂપ મળતું હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘર !

દૂરથી દેખાય છે અદૃશ્ય સીમ જેવી
ટેકરીઓની પંક્તિ.
ક્ષિતિજના સહવાસથી તેનો પણ
રંગ આસમાની લાગે છે.
વચ્ચોવચ પ્રલંબ મેદાન વિસ્તર્યું
છે, મોકળું.
દક્ષિણમાં ઠેઠ બંગલાની કતાર
ત્યાંથી થોડેક દૂર, કેડી પર,
સાંજનો દેવળઘંટ સંભળાય એટલે દૂર
તારું ઘર ઊભું છે;
માલકંસના અવરોહમાં ઊતરનારા
ગાંધાર જેવું....
તારી મુદ્રા પરના સંવેદનની ઉદાસ
પંક્તિ મારી લગી આવતી રહે છે,
ત્યારે આંખોની કીકીઓની જ્યોતિ માટે
હું પણ ક્ષણભર સ્થિર થાઉં છું
આથમતો દિવસ અને પડછાયાનો પ્રદેશ
સાંધતા સાંધ્યપ્રકાશ જેમ....

—ગ્રેસ

દિલીપ ચિત્રે, અરુણ કોલ્હટકર–એ બધાંની જેમ ગ્રેસનું નામ પણ નવી મરાઠી કવિતામાં આગળ પડતું છે. 'ગ્રેસ' તો ઉપનામ છે. મૂળ નામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
છે માણિક ગોડઘાટે. નાગપુરમાં વસવાટ કરે છે. એમના કાવ્યસંગ્રહનું નામ 'સંધ્યાકાળચા કવિતા'.

આપણા કવિ મકરંદ દવેની બે પંક્તિ 'ગ્રેસ'ના કાવ્યસંગ્રહની કવિતાઓ વાંચીએ ત્યારે સતત યાદ આવે છે:

રે ખાલી સપનાં સપનાં!
આ કરુણ જીવનને રોજ કનડતાં આવે છાનાં છપનાં!
સાંજ પડે ને શુંય થતું કે હૈયું ખાલી ખાલી.

સંધ્યાકાળની કવિતાનો કવિ ગ્રેસ સંધ્યાકાળને ખૂબ મહત્ત્વનો કાળ ગણે છે. 'સંધ્યાકાળની કવિતા'માં જાણે કે અનંત સંધ્યાકાળની ક્ષણો એકઠી થઈ છે. આવી બધી જ ક્ષણ મળીને થાય છે એક દીર્ઘ સંધ્યાકાળ. સંધ્યાકાળની એક ક્ષણ! આપણે આપણને પામી શકીએ એવી એક પળ! સંધ્યાકાળના ધૂસર વાતાવરણમાં જાણે કે આ કવિનું દુઃખ ફરી ફરીને જન્મ લે છે. સંધ્યાકાળનો આ સમય! આત્મા રહી રહીને એકલો થાય છે.

'ગ્રેસ' એમની એક કવિતા 'પ્રાર્થના'માં કહે છે:

આ અહીં, વૃક્ષોને ઉદાસ કરતા સાંધ્ય પ્રકાશમાં
હું જ્યારે ઈશ્વરની કરુણાનાં સ્તોત્ર ગુંજું છું
સૂર્યાસ્તે, છેવટનાં કિરણોનાં ફૂલો સમુદ્રનાં
દિશાહીન પાણીમાં ડૂબી જાય છે
....ક્યાં જાય છે?

•

આપણી પ્રાર્થનામાં પણ અંતે તો આપણી વાસના જ ગુંજતી હોય છે. આપણી પ્રાર્થના પણ અંધારી હોય છે. પણ ક્યારેક આવી સંધ્યા-વેળાએ પ્રાર્થનાના અંધારામાં પણ ચંદ્રકળાનાં શિવાલયોનાં બરફ આચ્છાદિત શિખરો અણધારી રીતે પ્રવેશ પામે છે.

'ગ્રેસ' જટિલ કલ્પનો રચવા માટે જાણીતા કવિ છે. શબ્દોનો સામસામો અર્થ એમની કવિતામાં જો આપણે બેસાડવા જઈશું તો શબ્દોએ રચી આપેલી એક આબોહવાથી આપણે દૂર ફેંકાઈ જઈશું. સાંજની સાથે જ સંકળાયેલી રહસ્યમયતા એમની કવિતાના શબ્દોમાં પણ વણાઈ ગયેલી હોય છે.

સંધ્યાકાળ એ સરી જતા તેજ અને આવનારા તિમિર વચ્ચેનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંધિકાળ પણ છે. કાવ્યનું શીર્ષક છે: 'ઘર'. પણ પ્રારંભ કર્યો છે દૂરથી દેખાતી અદૃશ્ય સીમ જેવી ટેકરીઓની પંક્તિથી. આખી કવિતામાં દૃશ્ય અને અદૃશ્યની, દૂર અને નિકટની, શ્રાવ્ય અને અશ્રાવ્યની લીલા છે. દૂરથી દેખાતી અદૃશ્ય સીમ જેવી ટેકરીઓની પંક્તિઓનો રંગ પણ ક્ષિતિજના સહવાસથી આસમાની લાગે છે. આ આસમાની રંગ કોઈ નિગૂઢ રહસ્યમયતાને પ્રકટ કરતું તત્ત્વ છે. ટેકરીઓ છે, મેદાન છે, બંગલાની કતાર છે, અને દેવળ પણ છે. આપણે ક્યાં જઈને ઠરીએ છીએ? આ બધાંની વચ્ચે ઘર ખૂબ પાસે પણ છે અને ખૂબ દૂર પણ. નિરંજન ભગતની કવિતામાં આવે છે:

સાંભળું તારો સૂર
સાંવરિયા, એટલો રહેજે દૂર!

દૂરતા કેટલી નિકટની છે! અને નિકટતા કેટલી દૂરની છે! આપણા એક લોકગીતમાં એનો જવાબ છે:

રામા, કાશીના લોકને પૂછ્યું રે, અહીંથી ગંગાજી કેટલાં દૂર રે!
રામા, ભાગીરથી નાઉં તો ભવ તરું.
રામા, ધરમીને મન છે ઢૂકડાં રે, રામા, પાપીને પગલેથી દૂર રે:
રામા, ભાગીરથી નાઉં તો ભવ તરું.

આ કાવ્યમાં પણ સીમ, ક્ષિતિજ, ટેકરી, મેદાન, બંગલાની કતાર કેડી, દેવળ–આ બધાંની વચ્ચે પણ ઘર ઊભું છે હેમખેમ. કેટલે દૂર છે?

સાંજનો દેવળઘંટ સંભળાય એટલે દૂર
તારું ઘર ઊભું છે.

પણ બહેરી માનવજાતને સાંજનો દેવળઘંટ ક્યારે સંભળાશે! અને એટલે જ કદાચ ઈશ્વરના સંવેદનની ઉદાસ પંક્તિ સર્જકને સ્પર્શી જાય છે. આથમતા દિવસ અને પડછાયાના પ્રદેશના ઓળાઓની વચ્ચે આંખોની જ્યોતિને ક્ષણભર પણ સ્થિરતાથી પ્રાપ્ત કરી દેવળનો ઘંટનાદ જોઈ તો લઉં!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પગલી

એક વાદળને તે સોડમાં લઈને સૂતી, ત્યારે તેને ગર્ભ રહ્યો.
પછી બધું પાર પડ્યું. પોતાના ઘરનું માટીનું માટલું
મનસુરાદે ફોડીને તે દેહાન્તની યાત્રાએ નીકળી.
રસ્તામાં તેને ગધેડું મળ્યું, તેણે તેની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી.
ધૂપદાનીના વધ્યાઘટ્યા ધૂપને કમ્મરની ઓટીએ વીંટાળી તે બોલી,
"આની પણ રાખ થતે તો કોને હું શું કહેતે?
પણ દૈવ સિકંદર છે એટલે જ કુત્તાની જેમ આગળ જાય છે"
પછી તેણે વડનાં પાન પીપળે લગાવ્યાં અને કહ્યું:
"હવે હું કોઈની કાંઈ પણ થતી નથી, પૂનમ જેટલી પણ."
પછી બધું પાર પડ્યું. (આ પહેલાં કહ્યું જ છે.)
પગલીને વીજળી થઈ; પોતાનાં સ્તન વીજળીને આપી
પગલી આગળ નીકળી ગઈ; રસ્તામાં વિદૂષક મળ્યો;
રાજા મળ્યો; રાણી મળી; અ મળ્યો; બ મળ્યો;
પણ પગલી ડાહી હતી; તેણે કોઈને પણ ઓળખ્યા નહિ.

—વિંદા કરંદીકર

મરાઠીમાં વિંદા કરંદીકરે 'મુક્ત સુનીત'ના પ્રયોગો કર્યા છે. આ પ્રયોગોની પ્રવૃત્તિ કઈ વૃત્તિમાંથી જન્મી એ વિશે પણ એમણે સ્પષ્ટતા કરી છે: 'રચનાના અવકાશને બાહ્યપણે બંધન જોઈતું હતું અને ભીતરથી સ્વાતંત્ર્ય જોઈતું હતું. આ શોધમાં મુક્ત છંદનું સ્વાતંત્ર્ય અને સોનેટ-અવકાશનું બંધન બન્નેનો મેળ મેળવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો અને એમાંથી પ્રથમ 'મુક્ત સુનીત'નો જન્મ થયો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમના 'ધ્રુપદ' તથા 'જાતક' નામના કાવ્યસંગ્રહોની આ પ્રયોગમાળા નોંધપાત્ર છે. તેઓ બાહ્ય લક્ષણોમાં ચૌદ પંક્તિ, અષ્ટક અને ષટ્કના વિષમ ભાગ જાળવે છે, વિચારગર્ભ ઊર્મિની એકાગ્રતા અને સુગ્રથિતતા તથા મિજાજની ક્ષણ અને અનુક્ષણ દ્વારા સૉનેટના આત્માનેય જાળવે છે, પણ એ પરંપરાગત છંદ અને પ્રાસના ક્રિયાકાંડમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. પરંપરાગત છંદના પ્રત્યાઘાતમાંથી જ આવિર્ભાવ પામેલું એમનું આ મુક્ત પદ્ય ન હોય! એમનું આવા પ્રકારનું એક સૉનેટ ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ.

પ્રતિભાના પ્રતીક જેવી પગલી કોઈક આસમાની તત્ત્વ સાથે નાતો બાંધે છે અને કશાક અ-પૂર્વનો ગર્ભ ધારણ કરે છે. દુનિયાના લોકોને રસ છે પછી શું થયું એમાં, પણ 'પછી બધું પાર પડ્યું' એમ કહી લોકોની કુતૂહલવૃત્તિને ખંખેરી નાખે છે. વાદળ સાથેનો સંબંધ ત્યારે જ બંધાય છે જ્યારે આપણે બધી માલિકીઓનાં ચિહ્નો જેવાં માટલાંઓને તોડીફોડી નાખીએ છીએ. દેહની પણ બહાર નીકળી જવાનું છે. અને છતાંય પ્રતિભાશીલોએ વાસ્તવિકતાના અંશ જેવા ગધેડાનો કે વિદૂષકનો કે સત્તા અને સન્માનના પ્રતીક જેવા રાજા અને રાણીનો, કે પછી સામાન્યોના ચોકઠામાં બેસે એવા 'અ'નો કે 'બ' નો મુકાબલો કરવાનો જ હોય છે. બધાંને જ સ્વીકારવાનાં હોય છે અને છતાંય કંઈ કે કોઈ સાથે સંબંધ નહિ. યાત્રાને રસ્તે થોડોક વધ્યોઘટ્યો ધૂપ પણ મળે છે અને ન મળત તોયે શું? વીજળીને જન્મ આપ્યા પછી પોતાનાં સ્તન તેને આપી પગલી આગળ જાય છે. પોતાના સર્જનનો પણ મોહ નહિ.

સૉનેટની પહેલી આઠ પંક્તિની 'પગલી' પોતાની બહાર નીકળી જાય છે અને રસ્તે જતાં જે કંઈ મળે છે એનો સ્વીકાર કરે છે. કોઈ રાવ કે ફરિયાદ નથી, કોઈ રોષ કે આક્રોશ નથી. બધા જ સાથે સંબંધિત અને છતાંય નિર્લેપ.

પછીના વળાંકે 'પગલી'ને કોઈની સાથે લેવાદેવા નથી. ખુદ પોતાના સર્જન સાથે પણ નહિ. એક જ પગલીનાં આ ભિન્ન સ્વરૂપોને લગોલગ મૂકીને કવિએ સૃષ્ટિ સાથે લિપ્ત અને અલિપ્ત એવા પ્રતિભાશીલનો નિર્દેશ કર્યો છે.

આપણે ત્યાં ગુજરાતીમાં 'ગદ્ય સૉનેટ' એ શીર્ષક હેઠળ શ્રી જગદીશ જોષીએ જે પ્રયોગો કર્યા છે તેમાંનો એક જોઈએ:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું જોઉં છું મારી ઉત્તરક્રિયા

તળિયે નાવ ડૂબે એમ હું મારી શય્યામાં શમતો જાઉં છું.
હોઠ ખોલ્યા વિના ડૉક્ટરે કહેવું પડશે "હવે....આમાં કાંઈ નથી."
પછી–થોડાંક આંસુ, થોડાંક હીબકાં, થોડાક ફોન, થોડાક માણસો.
મારે અહીંથી જવું નથી, પણ ગયા વિના મારો છૂટકો નથી.
શરીર અને જીવનો આમ પણ ક્યાં મેળ મળ્યો'તો ?
પહેલાં હું શરીરનું કહ્યું માનતો ન'તો અને હવે શરીર....

શરીર હવે સાવ ઉદાસીન થઈ ગયું છે – આગથી ને આંસુથી.
ભડભડ બળતી ચિતા પાસે માણસો વાતો કરતા હશે,
પણ બહેરા કાનથી સંભળાશે નહિ. સ્મશાનમાં પ્રવેશતાં જ
મંદિર આવશે પણ મને દેખાશે નહિ અને હાથ જોડાશે નહિ.
સ્મશાનથી બહાર વહી જતાં વાહનોની ભીડને કાયમને માટે ક્રોસ
કરીને આવ્યો છું....

છાપામાં યુદ્ધના, ખૂનના, વિમાન પડવાના, આગના સમાચાર હશે :
પણ, એથી શું ? મારું પાંચ માળનું મકાન થોડીક જ વારમાં
ભસ્મીભૂત થઈ જશે અને એની નોંધ છાપામાં 'ન્યૂઝ વૅલ્યુ' વિનાની.

મને લાગે છે કે શ્રી જગદીશ જોષીએ આને 'ગદ્ય સૉનેટ' સંજ્ઞા આપી છે તે યોગ્ય નથી. શ્રી વિંદા કરંદીકરે આપેલી 'મુક્ત સૉનેટ' સંજ્ઞા વધારે ઉપકારક નીવડે એવી છે.

શ્રી જગદીશ જોષીએ અહીં અષ્ટક અને ષટ્કને બદલે ષટ્ક અને અષ્ટક પ્રયોજ્યા છે. મૂળ ક્રમ જ અવળો કરી નાખ્યો છે. ચૌદ પંક્તિનું બાહ્ય બંધારણ જાળવ્યું છે અને છ પંક્તિ પછીનો વળાંક એટલો સ્પષ્ટ છે કે એને ઉઘાડીને બતાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર. ષટ્કમાં 'થોડાંક આંસુ, થોડાંક હીબકાં, થોડાક ફોન, થોડાક માણસો'ના દેખીતા આવર્તનથી કે અષ્ટકમાં હશે, સંભળાશે, આવશે, દેખાશે, જોડાશે, હશે, જશે–ના આંતરપ્રાસના વિનિયોગથી લયનો પ્રવાહ વરતાઈ આવે છે. મુક્ત પદ્યમાં લય આંતરપ્રેરણાને વશ થઈને યોજાતો હોવાથી, વરતાઈ આવે એવા જ લયની પુરાણી વિભાવનાઓ તથા વહેવારુ વ્યાખ્યાઓ આપણે બદલવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઈએ. છંદ અને લયની બાબતમાં કાર્લ શાપિરોનું નિરીક્ષણ કંઈક અંશે કેટલાકને ચોંકાવનારું લાગે તોપણ વિચાર માગી લે એવું અવશ્ય છે :

"Why must grown up people listen to rhymes? Why must meters be tapped out on nursery drums? Why hasn't America won the battle of Iambic Five? When are we going to grow up? ... Now I feel ashamed when I write meter and rhyme, or dirty, as if I were wearing a dress.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવન અને સેક્સ

તું નહિ શકુન્તલા
હું નહિ દુષ્યન્ત
તું નહિ કામિની
હું નહિ કંથ
સાધારણ નારી-નર
આપણે નહિ અનંત
રોજી ને રોટીના ચક્કરમાં
જીવનનો અન્ત
(જીવ્યા વિના)
મરણ પછી આપણે એકાંતમાં
સેક્સ વિશે વિચારશું.

—દેવીપ્રસાદ વર્મા

પુરુષ અને પ્રકૃતિ, સ્ત્રી અને પુરુષ, નર અને નારી, આદમ અને ઈવ – મનુષ્યના સંસારની ગંગોત્રી જેવાં છે. આપણા પુરાણમાં પણ દામ્પત્યપ્રેમનાં આદર્શ પાત્રો નિરૂપાયાં છે. રામ-સીતા, નળ-દમયંતી, સત્યવાન-સાવિત્રી, દુષ્યન્ત-શકુન્તલા ઇત્યાદિ. રોમિયો અને જુલિયેટ, સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ, દેવદાસ, પારુ અને ચંદ્રમુખી આ–બધાં પણ પ્રેમનાં પ્રસન્નતા અને ક્યારેક વિષાદ અનુભવતાં પાત્રો છે.

આ કાવ્યમાં વર્તમાન જીવનમાં સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ, એ સંબંધમાં સેક્સ, એની કેવળ ઉપરછલ્લી મજા, પણ આનંદ નહિ, જીવનની આ જ વેદના.

શું બને છે આજના જીવનમાં? કવિ ચોખ્ખું કહે છે: તું શકુન્તલા વે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી, હું દુષ્યન્ત નથી. શકુન્તલા અને દુષ્યન્ત તો અસામાન્ય પણ સામાન્ય સ્ત્રી-પુરુષ પણ આપણે ક્યાં છીએ? શયનખંડ છે જ નહિ, શયનખંડ એ દહનખંડ છે.

પતિ-પત્ની બંને નોકરી કરતાં હોય, દિવસના કામ પછી રાતના એટલાં થાકેલાં હોય કે જ્યાં જીવન જ ન હોય ત્યાં જીવનનો ઉલ્લાસ ક્યાંથી હોય? રોજી ને રોટીનું ચક્કર એ તો જાણે અનંતકાળનું અને જીવ્યા વિના જીવનનો અંત આવી જાય. સેક્સ એ માણવાની નહિ, પણ વિચારવાની વસ્તુ થઈ ગઈ અને વિચાર પણ આપણે મરણ પછીના એકાંતમાં કરશું. વીસમી સદીની વિષમતાનું આ એક નાનકડું પણ માર્મિક કાવ્ય છે. સેક્સ હવે ખજૂરાહોના શિલ્પમાં જોવાની વસ્તુ છે.

૨૬-૮-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંભળ

મારે તને કહેવું છે કે હું તને પ્રેમ કરું
છું, પણ, મને ભય છે કે હું તને કહીશ
તો
તું હસીશ અને મને મૂરખ કહીશ;
કારણ કે તું જાણે છે, કે એ શબ્દ
એટલે મારે મન શું
અને તારે મન શું
અથવા મને ભય છે
કે તને પણ ભય છે
અને શરૂ થાય એ પહેલાં
આ રોમાન્સને તું અટકાવી દેશે
પણ પ્રેમને કાંઈ ગોંધી રખાય નહિ.
અને એ એટલો મહામૂલો છે,
કે એને ભીતર ભારી રખાય નહિ.
એટલે જો હું કહું કે હું તને પ્રેમ કરું છું,
આજે,
તો તું સર્જન થઈ, સ્વજન થઈ, સજન થઈ
એને સાંભળજે;
કારણ કે હું તો ફરી ને ફરી આ ને આ જ કહીશ
વિચાર્યા વિના
કે તારી પરવાનગી માગ્યા વિના.

—ટેરી રોવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાગણી થઈ, પ્રેમ થયો, પછી ભીતરની એ વાતને હોઠ પર મૂકવી કેમ એની વિમાસણ કોઈ ને કોઈ તબક્કે સૌને થઈ હશે. પ્રેમ વ્યક્ત થાય, પણ એ વ્યક્ત થયેલા પ્રેમનો પ્રતિભાવ ન મળે. સામી વ્યક્તિ હૃદયની વાતને સ્વીકારે નહિ, તો શું? એનો પણ એક ભય પીડતો હોય છે. પ્રેમનો સ્વભાવ ઢંકાઈ રહેવાનો નથી. હોઠથી નહિ તો આંખથી, આંખથી નહિ તો... આપણા શરીરનું અંગેઅંગ એક ભાષા થઈને મ્હોરી ઊઠતું હોય છે. પ્રેમ, સફળ પ્રેમ, નિષ્ફળ પ્રેમ, એકતરફી પ્રેમ, આ બધી દિશાઓ છે. હૃદયમાં ઊંડે તપાસી જોયા પછી જો કોઈ એક વાત ફરીફરીને ઘૂંટવા જેવી હોય તો તે "હું તને પ્રેમ, કરું છું." એ વાત. આ વાત કહેવાનો થાક નથી લાગતો, એનો કંટાળો નથી આવતો. આપણે કહેતા હોઈએ અને કોઈ સાંભળતું હોય તો આ વાત કહેવાનો નર્યો આનંદ હોય છે.

છેલ્લી પંક્તિ વાંચતાં બાલમુકુન્દ દવેની પંક્તિ યાદ આવે છે:

કોકના દિલમાં વસવા ખાનગી
માગતા નથી, અમે પરવાનગી.

૧૬-૯-૧૯૭૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હસ્તાયણ

હાથ સૂમસામ બની મેજ પર પડેલા છે,
અસંખ્ય ઝાંઝવાંને સ્પર્શવાથી મેલા છે.
આ મારા હાથમાં દમયંતીપણું શોધું છું;
મેં મૃત મત્સ્ય અહીં એકઠાં કરેલાં છે.

રેશમી વસ્ત્રની માફક ઢળી પડ્યાં નીચે,
હાથને ખીંટીએ ટિંગાડવા ક્યાં સહેલા છે?
અડે અડે ત્યાં ઉઝરડા પડે છે સપનાંને,
હાથને ટેરવાં સાથે જ નખ મળેલા છે.

આંગળી નામની પાંચે છિનાળ પુત્રીએ,
સળંગ હાથને બેઆબરૂ કરેલા છે.
કોઈના હાથને પસવારે હાથ કોઈનો,
તો થાય : મારા હાથ આ જ છે કે પેલા છે?

એક તો હાથનું પોત જ છે સાવ તકલાદી,
ને એમાં હસ્તરેખાઓના સળ પડેલા છે.

આ મારા હાથને હમણાં જ ગિરફતાર કરો,
કે તેણે તોપનાં મોં જીવતાં કરેલાં છે.

આ હાથ છે ને એના પૂર્વજોય હાથ હતા,
આ વંશવેલા ઠેઠ મૂળથી સડેલા છે.

ખભાથી આંગળી સુધીના સ્ટેજ પર આ હાથ,
હાથ હોવાનો અભિનય કરી રહેલા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હે મારા હાથ, આ દમયંતીવેડા ફોગટ છે,
મત્સ્ય જીવે છે અને જળ મરી ગયેલાં છે.

આ હાથ સૌથી ખતરનાક બૉમ્બ છે તો પણ
એ સાવ કાચની પેઠે ફૂટી ચૂકેલા છે.

'રમેશ', હાથતાળી દઈ ગયો ભીનો સાબુ,
ને હાથ ઝાંઝવાંને સ્પર્શવાથી મેલા છે.

—રમેશ પારેખ

આ વીસમી સદીમાં જ્યારે પળેપળે ક્રૌંચવધ થતો હોય છે ત્યારે રામાયણ લખવાં હોય તોપણ કેટલાં લખવાં? અને રામાયણ લખી શકે એવા વાલ્મીકિ પણ ક્યાં?

અહીં હું રમેશ પારેખની નઝમ 'હસ્તાયણ' વિશે વાત કરવા માગું છું. મેજ પર પડેલા સૂમસામ હાથ સ્ટિલ લાઇફનો અનુભવ આપે છે. કોઈકે કહ્યું'તું કે, 'માઇ હૅન્ડ ઇઝ માઇ ગૉડ.' તો ઈશ્વરના પર્યાય જેવા હાથ લાચારીથી મેજ પર પડેલા છે. દરેક ટેબલની પાછળ સત્તાના પ્રતીક જેવી ખુરસી હોય છે. આ ખુરસી અને ટેબલ આધુનિક યુગનાં કવચ અને કુંડળ છે. આજના માણસની સ્થિતિ લગભગ સૂતપુત્ર જેવી છે. અત્યારે તો ટેબલ પર શબવત્ હાથ સૂમસામ પડેલા છે, આ તો દેખીતું નહિ જોવું ગમે એવું પરિણામ છે. આ હાથ શુદ્ધ નથી; શુદ્ધ રહી શકે એવું વાતાવરણ પણ નથી. રસ્તામાં જે કોઈ મળે એને હાથ આપીને, હસ્તધૂનન કરીને, જાણે કે એનાથી જ આપણા ભાગ્યની રેખાઓ કસવાની હોય એમ કસીને, અને આમ અસંખ્ય ઝાંઝવાંઓનાં વાંઝિયાં મિલનોને કારણે હાથ મેલા થયેલા છે.

દમયંતીને માટે વરદાન હતું, એ વરદાનનું વનમાં શાપમાં રૂપાંતર થયું. કાવ્યનાયકને અહીં દમયંતીનું વરદાન યાદ આવે છે. આપણી કમનસીબી વખતે કોઈકની નસીબી યાદ આવે એ નસીબની બલિહારી છે. મારી આસપાસ એટલાં મરેલાં માછલાંઓ એકઠાં થયેલાં છે કે હવે હું મારા હાથમાં દમયંતીપણું શોધ્યા કરું છું, જેથી ઝંખના કે સપનાંનાં જે માછલાંઓ છે તે જીવતાં તો થાય. કવિએ અહીં પૌરાણિક સંદર્ભનો કલાત્મક વિનિયોગ કર્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાથ મારા છે અને છતાંય જાણું કે મારા નથી. મારા શરીરથી છૂટા પડી ગયેલા છે. હાથમાં અને મારા પોશાકમાં કશો ફેર નથી. પોશાકને તો ખીંટીનો પણ આધાર છે, પણ હાથ તો રેશમી વસ્ત્રની માફક નીચે ઢળી પડ્યા છે. એને ક્યાં ટિંગાડવા? નિરાધારપણાને જો કોઈ આધાર હોય તો પછી એ નિરાધારપણું શાનું?

હાથને નખ મળેલા છે. પણ એ જ નખ સપનાંને ઉઝરડે છે. ઉમાશંકરની પંક્તિ યાદ આવે છે:

ગળે વીંટાળ્યા જે કર, અરર, તેના જ નખથી,
વલૂરાયાં હૈયાં....

હાથને પાંચ પુત્રીઓ છે. આ છિનાળ પુત્રીઓ છે. આપણી જ આંગળી — આપણા જ વારસો આપણને બેઆબરૂ કરે છે. વાંક વારસનો નથી, પણ પૂર્વજો જે વંશજોને આપે છે એનો છે.

હાથ છે, પણ હાથપણું નથી; વ્યક્તિ છે પણ વ્યક્તિત્વ નથી એમ. કોઈને પસવારું છું તો પણ લાગે છે કે આ ખરેખર મારા જ હાથ છે? કે પેલા કોઈ અન્યના! મારો હાથ જ મારાથી અજાણ્યો? મારો હાથ જ 'આઉટ સાઇડર!'

આગળના શે'રમાં હાથને રેશમી વસ્ત્ર સાથે સરખાવ્યા જ છે. અહીં હાથના તકલાદી પોતની વાત છે. આ પોત પણ ચોળાયેલું – ચૂંથાયેલું છે, કારણ કે એમાં હસ્તરેખાના સળ પડેલા છે. વીસમી સદીના માણસની નિયતિ એવી છે કે એ ઈશ્વરને કબીરની જેમ ડાઘડૂઘ વિનાની કોરી ચાદર ન આપી શકે.

માણસનો હાથ – સમગ્ર માનવજાતનો હાથ જોવા જેવો રહ્યો છે ખરો? કોઈનો હાથ નિર્દોષ નથી. હિટલર અને રાવણ તો ઓળખાયા પણ ખરા. પણ શાંતિની વાતો કરતાં કરતાં આપણે જે યુદ્ધને જીવતાં રાખ્યાં છે અને દુનિયાના રળિયામણા બાગમાં તોપને મૂકી દીધી છે, એમાં કેટલાંયે પુષ્પો અને કેટલીયે નજાકતો પીંખાઈ ગઈ છે.

માણસ ભલે કહે અને માને કે એ પશુથી જુદો છે પણ એનો વંશવેલો ઉખેડીએ તો પાશવી ઉકરડો જ મળવાનો. માણસ તકવાદી અને તકલાદી; નકલખોર છે. બુદ્ધિની વેશ્યા એની પાસે જેટલો પ્રપંચ કરાવે એટલો ઓછો. મહોબ્બત છે જ નહિ; મુજરો છે. લાગણી છે જ નહિ; લટકાં છે. સ્નેહ છે જ નહિ; નખરાં છે. જીવન છે જ નહિ; અભિનય છે.

ફરી પાછી દમયંતીપણાની વાત છે. પણ આ દમયંતીપણું નથી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દમયંતીઓ છે. માછલાં જીવતાં થાય તો જળ મરેલાં છે. દરેકનાં સપનાં એ 'સ્ટિલબૉર્ન ચાઇલ્ડ' જેવાં છે. માની લો કે ચમત્કારથી એ જીવતાં પણ થાય, પણ જે યુગમાં જીવવાનું છે એનાં જળ તો પોતે જ મરેલાં છે. જળને માટે સંસ્કૃતમાં જીવન શબ્દ પણ છે. અહીં જીવન અને મરણ એ જુદાં નથી, પણ એકમેકના પર્યાય રૂપે છે.

આ ખતરનાક બૉમ્બ જેવા હાથનું ભાગ્ય કાચની જેમ ફૂટેલું છે. આખી માનવજાત નંદવાયેલી છે. કોઈ સાબુ એના મેલને કાઢી શકે એમ નથી. અને ઝાંઝવાંનો મેલો સ્પર્શ માનવજાતને મારતો મારતો અમર રહેવાનો અને જીવનમાં નર્યું સૂમસામપણું વેરવાનું છે.

આદિલ, રાજેન્દ્ર શુક્લ, મનોજ ખંડેરિયા ઇત્યાદિને કારણે આપણી ગઝલ-નઝમનો ચહેરો-મોરો કેટલી હદે નીખર્યો છે એનો ખ્યાલ તો રમેશ પારેખની આ નઝમ પરથી આવ્યા વિના નહિ રહે.

૨૮-૨-૧૯૮૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માઝમ

ઘરની હામેથી જરા ખેતરવા દૂર ઓલી માઝમનાં જાય વહી પાણી;
કાંકરાળ મારગની ચાલ, જાણે વગડામાં ઝાંઝરની ઊછળંત વાણી :

પાંખાળવો બોલ એનો ઝીલે ઝિંગોર,
કે સીમ હાવ સૂની ને તોય કાંઈ શોર !

વ્હેલી સવારમાંહી નાવણનો નેમ, જલ ભરવાને જાઉં લેઈ માણ;
ઉગમણે વાદળિયા લોબરીની આડ ન્યાંથી ધીરે રહી આવતો ભાણ :

આછોતરી લ્હેરને અકીકનો રંગ !
રે કોઈ નહિ ત્યાંય તે કેસરિયો સંગ !

ઊંડેથી આવી ચારે કોર મારી કોઈ કોઈ માછલી કાઢે રે બ્હાર મોઢું :
ગૌરી તે ગાય જેવી વ્હાલીને કેમ કરી ચોખાનો ચાંદલો ચોડું ?

ઓરી ને તોય, હાથે ન એકને અડાય !
કે વ્હેણમાં રમતીલી મેલી દઉં કાય.

કોઈ રે છેડો ન એનો જાણું હું, જાણું એક મારી આ આંખમાં સમાતી,
મારા નાવલિયાને પાવે કૈં લાખ લાખ અલબેલાં ગીત દૈ જાતી :

અંકાશનેય અંગ અંગ અડકંત છોળ;
નીતરતો વાયરો આ ભીને અંઘોળ !

—રાજેન્દ્ર શાહ

(માઝમ = કપડવંજની ઉત્તરે વાત્રકને મળતી નદી.)

નદીના વહેતા પ્રવાહે કંઈ કેટલાયે કલાકારોને સતત પ્રેરણા આપી છે. નદીની વાત આવે એટલે કાકાસાહેબ કાલેલકરની 'જીવનલીલા'માં તો ડૂબવું જ જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉમાશંકર-સુન્દરમ્ પછીના ગાળામાં જો કોઈનો વહેતો પ્રવાહ મળ્યો હોય તો તે રાજેન્દ્ર-નિરંજનની કવિતાનો. કવિતાનું પણ નદીના પ્રવાહ જેવું જ છે. સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં તો નિતનવા વળાંક અને સાતત્યનો જ મહિમા વિશેષ.

આ કાવ્યના કવિ રાજેન્દ્ર શાહે પણ નદીને પ્રાસની પાળમાં અવાર-નવાર બાંધી છે. એમ કહો કે એમ કરીને એને કોઈ વિશિષ્ટ ગતિથી વહેતી કરી છે.

એમના જ એક ગીતના પગથિયા પર બેસી પડવાનું મન થાય છે:

ઈંધણાં વીણવા ગૈતી મોરી સૈયર
ઈંધણાં વીણવા ગઈ'તી રે લોલ;
વાતરક વ્હેણમાં નૈતી મોરી સૈયર
વાતરક વ્હેણમાં નહી'તી રે લોલ!

વાત્રક એ કવિના જન્મસ્થળ કપડવંજની સાથે સંકળાયેલી નદી છે. ને માઝમ એ કપડવંજની ઉત્તરે વાત્રકને મળતી નદી છે. 'માઝમ' એ નામ પણ કેટલું બધું કાવ્યમય છે! આવા નામના પરિચયમાં આવીએ છીએ ત્યારે શેકસપિયરની ઉક્તિ 'What is in a name?' એ કયાંય તળિયે દટાઈ જાય છે.

આ ગીત એ સ્ત્રીની ઉક્તિ છે. સૌ પ્રથમ તો 'માઝમ' કયાં આવી એમ કહી એ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કહેવી છે 'માઝમ'ની વાત અને કહેવાઈ જાય છે પોતાની વાત!

ઘરની હામેથી જરા ખેતરવા દૂર ઓલી માઝમનાં જાય વહી પાણીઃ

સાવ સરળ રીતે વાત મૂકી દે છે. 'માઝમ'નો નકશો તો નિમિત્ત છે. પણ ભાવસૃષ્ટિનો નકશો અનાયાસે ખુલ્લો થઈ જાય છે.

કાંકરાની વચ્ચેથી વહેતાં નદીનાં પાણી; આપોઆપ એને કલનિનાદ મળે છે. કાંકરાળ મારગ પરથી નાવણ માટે કે જળ ભરવા માટે કે બંને માટે જતી આ સ્ત્રીનાં ઝાંઝર એના હૃદયની વાતને મુખરિત કર્યા વિના તો કેમ રહે?...

હૃદયનાં કાલાંઘેલાં સમણાંને ઘૂંટતી વાણીને સામેથી કોઈકનો ટહુકો મળે છે. ને એથી જ સૂનકારમાં મચી ઊઠે છે આનંદનો કલશોર.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાંખાળવો બોલ એનો ઝીલે ઝિંગોર
કે સીમ હાવ સૂની ને તોય કાંઈ શોર !

આ બે પંક્તિનો લ્હેકો ગીતને ગરબાનો આકાર આપે છે.

ગુજરાતી કવિતામાં માધુર્ય શું એનો પરિચય આપવો હોય તો રાજેન્દ્રની કવિતા પાસે પહોંચ્યા વિના છૂટકો જ નથી. માત્ર આ જ રચનામાં જુઓ : શબ્દોના લાલનપાલનમાં કાંઈ કમી રાખી છે કવિએ ? ખેતરવા, કાંકરાળ, પાંખાળવો, આછોતરી, રમતીલી, વાદળિયા, કેસરિયો. શબ્દોનો આવો ઉપયોગ સ્ત્રીની ઉક્તિની માધુરીભરી આબોહવા રચી આપે છે. તો હામેથી, હાવ, ન્યાંથી જેવા શબ્દો બોલનાર વ્યક્તિની સ્વાભાવિકતાને પ્રકટ કરે છે.

માઝમનાં પાણી ક્યાં વહે છે એમ કહી સ્થળ તો બતાવ્યું, પણ એક જ પળમાં ઊછળતા ઉરનો ઉલ્લાસ અંકાઈ ગયો.

તો હવે સમયની વાત. વહેલી સવાર, – કદાચ, પ્રેમનું ઊગતું પરોઢ હશે. જોકે કવિતાને માણવા માટે આવા સમીકરણની કોઈ જરૂર છે ખરી ? આપણે આ બધી વાત ઉઘાડીને ન કહીએ તોપણ જે રેલાઈ જતા રંગો છે એમાં તો એ જ વાત દેખાઈ આવે છે.

ઉગમણે વાદળિયા લોબરીની આડ, ન્યાંથી ધીરે રહી આવતો ભાણ
આછોતરી લ્હેરને અકીકનો રંગ
રે કોઈ નહીં ત્યાંય તે કેસરિયો સંગ !

રાજેન્દ્રે રંગની વાત કરતાં રાગની લીલાનું દર્શન કરાવી દીધું. ટાગોરે ઈશ્વરના બહુવિધ રૂપનો મહિમા વળી આમ પ્રકટ કર્યો :

પ્રભાત પહોરે વાદળ સાથે
તડકે માંડ્યો ખેલ :
ને નદીયુંની લહર લહરમાં
કિરણ કિરણની વેલ !

રાજેન્દ્ર શાહે આ પહેલાં પણ આ રીતે, – પ્રેમના સંદર્ભમાં જ વિશેષ-રંગનાં ચિત્રો આલેખ્યાં છે :

રાત રમતામાં ભોર થઈને
મારી લોબરીની કીધી તેં પાગ,
મેંય રે ન જાણ્યું મારે શામળે તે ચીર
ક્યાંથી જાગ્યો વસંતનો રાગ ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાળી તે લોબરીનો છેડો લ્હેરાય
એવી ચમકે છે તેજભરી કોર;
લ્હેકંતી ચાલનો શો લાગે હિલ્લોળ
આંહીં ગ્હેકે છે વંનવંન મોર.

હૃદયના ઊંડાણમાં તો કંઈ કેટલાંય સ્પંદન મચે છે. કંઈ કેટલી લાગણીઓની હલચલ થઈ રહે છે. એમાંથી બધી જ નહિ – પણ કોઈ કોઈ – અને તે પણ ક્યાંય બીજા કને નહિ – માત્ર પોતાના અસ્તિત્વની આસપાસ. કોઈક માટેની પ્રીતિ સર્વપ્રથમ તો પોતા પાસે પ્રકટે છે. આનંદ અને કલશોર એનો છે. અને એથી જ સાવ સૂની સીમમાં કોઈ ઝૂરતા સૂનકાર નથી. એમાં તો છે પોતામાંથી જ પ્રકટેલા કોઈ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર. એમના જ એક ગીતનો ઉપાડ યાદ આવે છે:

વિજન મારી સીમ
એકલ મારા ઝાંઝરનો
ઝણકાર સુણું રિમઝિમ!

આ બધી મોઢું બહાર કાઢતી માછલીઓ કેવી?

ગૌરી તે ગાય જેવી વ્હાલીને કેમ કરી ચોખાનો ચાંદલો ચોડું?

"કેમ કરી" એ બે શબ્દોમાં તો આ સ્ત્રીની મીઠી મૂંઝવણને કવિએ જે નજાકતથી ઝડપી લીધી છે એનાથી કવિતાના સૌભાગ્ય વિશે નચિંત થવા જેવું છે.

'કે વ્હેણમાં રમતીલી મેલી દઉં કાય –' ત્યાં આગળ જ આ કવિતાને રમતી મૂકી દીધી હોત તો? પછીની પંક્તિઓથી ખાસ કશું સધાતું નથી. છેવટે વાયરો પણ ભીને અંઘોળ નીતરે છે, આ ગીત વાંચીને પાઠકસાહેબ કદાચ પોતાની પંક્તિઓને પણ મમળાવત:

ન પ્રેમ ને પાણી સમું બીજું જગે
જે સર્વતઃ સ્પર્શ કરે મનુષ્યને
રમાય, પીવાય, ન્હવાય, જેમાં
બાહ્યાંતર, ઉભયની શુદ્ધિ તાજગી!

રાજેન્દ્રની કવિતાનું માધુર્ય એટલું બધું સ્પર્શે છે કે સહૃદયે તો એમ જ કહેવું રહે:

કોઈ ઉમંગ અજંપભર્યો
જલ પીજીએ તોય પિયાસી!

૧૧-૧૧-૬૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાતરાણી ને સૂરજમુખી

રાતરાણીએ મીંચ્યાં લોચન: સૂરજમુખીએ ખોલ્યાં;
સૌરભભીનો સૂર લઈને વનપંખીઓ બોલ્યાં!

કાજળનો દૂર કરી કામળો
જાગી ઊઠ્યા પ્હાડ;
પડછાયા લઈ પોઢયાં'તાં એ
પ્રકટી ઊઠ્યાં ઝાડ.

સમણાંનાં આ બુંદ બુંદને પાંદડીઓએ ઢોળ્યાં:
રાતરાણીએ મીંચ્યાં લોચન; સૂરજમુખીએ ખોલ્યાં!

અંધકારનો દરિયો ડૂબ્યો
કિરણ કિરણના કાંટા;
દરિયારણને કાંઠે સમણાં
વમળ વિષે અટવાતાં.

આંસુ ને સ્મિતના સરવરમાં નયનકમળ આ ડોળ્યાં:
રાતરાણીએ મીંચ્યાં લોચન: સૂરજમુખીએ ખોલ્યાં!

આ કાવ્ય મને કઈ રીતે મળ્યું તેની મને સદ્દભાગ્યે ખબર છે. એટલે હું તમને કહીશ. મારું કહેલું તમને કોઈ રીતે કવિતાના આસ્વાદમાં મદદરૂપ થશે કે નહિ એની મને ખબર નથી. ઘણી વખત આનંદની કવિતા બહુ દુઃખમાંથી આવે છે અને દુઃખની કવિતા બહુ આનંદમાંથી આવે છે. આમાં કોઈ ફોર્મ્યુલા નથી હોતી. પણ આ કવિતા મને કઈ રીતે મળી એનું સ્મરણ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું ખાર રહેતો હતો. મારે નોકરી માટે સોમૈયા કૉલેજમાં ઘાટકોપર જવાનું. કેટલાક લોકો કહેતા કે ખારથી તારે ઘાટકોપર જવાનું તો ટ્રેનમાં જવું. બસમાં તો બહુ વાર લાગે. દાદર ટ્રેન બદલી કરવાની. દાદરના પ્લેટફૉર્મ પર ઊભા રહીએ ત્યારે મારે એવું જ બનતું કે ઉપરાઉપરી ત્રણ ટ્રેન કુર્લાની જ આવે. હું જાઉં કેવી રીતે? પ્લૅટફૉર્મ પર પડચો જ હોઉં! આ ગીત મને દાદરના પ્લેટફૉર્મ પરથી મળ્યું. રેલવેવાળાને ખબર પડે તો પુરસ્કારના પૈસા માગે. સવારનો સમય હતો. હું દાદરના પ્લૅટફૉર્મ પર ઊભો હતો. સવાર પડી એ આપણને કોણ કહે? કવિતામાં આપણે એમ કહીએ કે સવાર પડી તો કેવું ખરાબ લાગે! બાળગીત લખવું હોય તો એમ પણ લખીએ કે:

અમે તો સૂરજના છડીદાર, / અમે તો પ્રભાતના પોકાર.

હવે તો ટી.વી. આવ્યું, ત્યારથી લોકોને ખબર પડે છે કે હવે રાત પડી છે, સવાર પડી છે. એ વાત હું કવિતામાં કઈ રીતે કહું, એ મારી એક મૂંઝવણ હતી. મને તરત જ એક પંક્તિ સૂઝી:

રાતરાણીએ મીંચ્યાં લોચન : સૂરજમુખીએ ખોલ્યાં.

આમ એક પંક્તિ મળી. પછી થયું કે ચાલો આપણે ફૂલોની ભાષામાં વાત કરીએ. આ સવાર પડી છે એમ કહેવા માટે મેં ફૂલોનો આશરો લીધો:

રાતરાણીએ મીંચ્યાં લોચન : સૂરજમુખીએ ખોલ્યાં;
સૌરભભીનો સૂર લઈને વનપંખીઓ બોલ્યાં!

વનનાં પંખીઓ સૌરભભીનો સૂર લઈને બોલ્યાં. જો તમે અવાજને સૂંઘી શકતા હો તો એને સુવાસ છે. આપણે બધા બહુ ખોટું બોલીએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ કે 'આંખ ખોલીને જાગ્યા.' કોઈ આંખ ખોલીને જાગતું નથી. આપણી આંખ ખૂલે ત્યારે કાન પર કેટલુંક પડચા કરે. સૂતા હો ને રસોડામાં ચાનો કપ ખખડે તો ચા થઈને જાગ્યા. માણસ આંખથી જાગતો જ નથી, કાનથી જાગે છે. માણસ આંખથી સૂતો નથી, કાનથી સૂએ છે. આ પંક્તિ પછી મને થયું કે પ્રકૃતિથી આપણે શરૂઆત તો કરી દીધી પણ આપણે શહેરના માણસ. હવે કરશું શું? બે લીટી મળી. હવે આગળ કેમ લખવું. હું તો શહેરનો માણસ. મુંબઈમાં જ જન્મેલો, મુંબઈમાં જ ભણ્યો. બધું જ મુંબઈમાં. જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કંઈ હશે તે બધું મુંબઈમાં જ હશે મને પાકી ખાતરી છે. પ્રકૃતિ સાથે મારો કોઈ સીધો સંબંધ નહિ. પછી મને થયું કે પહાડ જાગતા હશે તો શું કરતા હશે?

કાજળનો દૂર કરી કામળો / જાગી ઊઠચા પ્હાડ;
પડછાયા લઈ પોઢયાં'તાં એ / પ્રકટી ઊઠયાં ઝાડ.

આ અંધકારમાં કશું જ દેખાતું ન હતું. આમેય હું આંખનો કાચો છું. (કાનનો કાચો નથી.) પ્રગટી ઊઠયા કઈ રીતે? જેમ કોઈ દીવો પ્રગટે ને અજવાળું ઝળાંઝળાં થઈ જાય તેમ:

સમણાંનાં આ બુંદ બુંદને પાંદડીઓએ ઢોળ્યાં

એક એક પાંદડી એ એક એક વ્યક્તિ છે. એકએક વ્યક્તિ જાગે છે ત્યારે એનાં કેટલાં બધાં સ્વપ્નાંઓ ઢોળાઈ જાય છે:

અંધકારનો દરિયો ડૂબ્યો / કિરણ કિરણના કાંટા.

હું ફૂલની ભાષામાં વાત કરું છું ત્યારે મારે કાંટાની મદદ લેવી પડી. સૂરજનું પ્રત્યેક કિરણ મને ભોંકાય છે. ડૉકટરની પરિભાષામાં કહું તો પ્રત્યેક કિરણ એક નીડલ છે. દરિયો પોતે જ દરિયામાં ડૂબી ગયો. આપણી સ્થિતિ કઈ? જો રાત હતી તો દરિયો હતો. સવાર પડી તો રણ છે. બન્ને અંતિમો છે:

દરિયારણને કાંઠે સમણાં / વમળ વિષે અટવાતાં.

આ દરિયો અને રણની વચ્ચે મારાં સમણાં વમળમાં અટવાય છે. પણ સારું થયું કે મને બન્ને અનુભવો મળ્યા. સારું થયું કે મને રાતરાણીનો પરિચય થયો. સારું થયું કે મને સૂરજમુખીની ઓળખાણ થઈ. આ બધા અનુભવને અંતે શું થયું:

આંસુ ને સ્મિતના સરવરમાં નયનકમળ આ કોળ્યાં

નયનને પણ કમળ કહીને ફૂલની ભાષા આપી.

ફૂલોની ભાષામાં આ ગીતને લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે — અને એ દ્વારા કેવળ ફૂલની સુંવાળપનો નહિ — પણ દુનિયાદારીમાં કાંટાનાં જે તત્ત્વો છે એનો પરિચય આપવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હકીકત અને સત્યની વચ્ચે

કવિતા સાથેનું મારું સગપણ મારા બચપણથી છે. કોઈ પણ નવો શબ્દ સાંભળું અને મારા કાન ચમકે. પછી એ શબ્દ ગમે તો એને મમળાવું. એ શબ્દ કેવો લાગે છે એ જોવા માટે મોટે મોટેથી બોલું પણ ખરો અને નવેસરથી સાંભળી પણ લઉં. એક જ દાખલાથી આ વાત સમજાવું. લગભગ સાતેક વર્ષનો હોઈશ. મારા મામાના લગ્નમાં હું બહારગામ ગયો હતો. મારાં મામીનું નામ કુમુદ હતું, પણ એમનું હુલામણું નામ 'ધાનકુ' હતું. કોઈકે 'ધાનકુ' નામની બૂમ પાડી. આ હુલામણું નામ છે કે શું છે એની મને કંઈ ખબર નહિ. પણ એક વાર 'ધાનકુ' શબ્દ સાંભળ્યો, તે હું મોટે મોટેથી બોલતો અને એ સ્થળ પણ એવું હતું કે મારા બોલાયેલા શબ્દોના પડઘા પડે અને હું સાંભળું ત્યારે એ પડઘાનો અવાજ પણ મને જુદો લાગ્યા કરે. આમ શબ્દ સાથે સંકળાયેલા અવાજમાં મને પહેલેથી રસ રહ્યો છે.

કોઈ પણ ગીત ગવાતું સાંભળું ત્યારે મને એના શબ્દો, એનો લય ખૂબ ગમે. એટલું જ નહિ, પણ યાદ રહી જાય. ગાવાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, મારો અવાજ સારો નથી, એની મને ખબર છે. છતાંયે મારી સ્મૃતિને કારણે મને યાદ રહેલાં ગીતો, જ્યારે કુટુંબનો કોઈ મોટો અવસર હોય ત્યારે કોઈક કોઈક વાર મારી પાસે ગવડાવાતાં. મોટાંઓને માત્ર એટલું કુતૂહલ હશે કે આને બધું યાદ રહે છે તો એની પાસેથી સાંભળીએ. મારા પિત્રાઈ મામાના બંગલે એક દિવસ કોઈક પાસેથી 'અરર બાલુડાં, બાપડાં અહો / જનની આ હવે સ્વર્ગમાં જતી' એ કાવ્ય હાર્મોનિયમ પર ગવાતું મેં સાંભળ્યું, અને આ બેચાર પંક્તિ પૂરતું હાર્મોનિયમ વગાડતાં પણ હું શીખ્યો. શબ્દ અને સંગીત સાથે મારી આ કાનસગાઈ, એ હકીકતમાં તો લોહીની સગાઈ હતી.

મને યાદ છે ત્યાં સુધી એફ.વાય. આર્ટ્સમાં હતો ત્યારે કોઈક અંગ્રેજી કાવ્યનો અનુવાદ પણ મેં કરેલો. સૌથી મહત્ત્વની ઘટના મારે મન એ છે કે મારા ભાઈ અરવિંદે વાપરવા મળતા થોડાક પૈસામાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બચાવી બચાવીને મને 'બારીબહાર' સંગ્રહ ભેટ આપ્યો. પ્રહ્લાદ પારેખનાં કાવ્યો તો વાંચ્યાં, પણ એમાં રહેલી ઉમાશંકરની પ્રસ્તાવનાએ મને સારી પેઠે ઢંઢોળ્યો. આજે પણ કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવના માટે 'બારી બહાર'ની પ્રસ્તાવના એ મારો આદર્શ છે.

કાવ્યરુચિને ઘડવામાં 'કુમાર'-'સંસ્કૃતિ'નો મોટો ફાળો. પણ મારી એક ટેવ કે કાવ્ય ગમે એટલે નોટબુકમાં ઉતારી લઉં, મિત્રો આગળ વાંચું. નોટબુક રાખી ન મૂકું, સાચો કાવ્યરસિક મળે તો એને આપી દઉં. અને બીજી નોટબુકનાં કોરાં પાનાં તો બોલાવતાં જ હોય.

મને સદ્ભાગ્યે મિત્રો પણ એવા મળ્યા કે જેમને કવિતામાં ભરપૂર રસ હોય. જગદીશ જોષી કૉલેજકાળથી મારી સાથે અને પછી હરીન્દ્ર મળ્યો. લખેલી–વાંચેલી કવિતાઓની ચર્ચા ચાલ્યા કરે. પ્રાધ્યાપક મનસુખભાઈ ઝવેરી જે રીતે 'પૂર્વાલાપ' શીખવતા એ મારે માટે, મારા કાવ્યઘડતર માટે, મારા સાહિત્યપ્રેમ માટે સૌથી મહત્ત્વની ઘટના. કાવ્યો વાંચવા ને સાંભળવા માટે આંખ અને કાન એટલાં ભુખાળવાં કે એને પરિણામે મારા ભાઈ અરવિંદના લગ્ન વખતે પ્રસન્ન પ્રેમનાં કાવ્યોની પુસ્તિકા 'લ્હેરખી'નું સંપાદન કર્યું અને એ પુસ્તિકાની ભેટ લગ્નમાં આવતા સાજન-મહાજનને આપી. સામાન્ય રીતે વાણિયાના કુટુંબમાં કવિતા ક્યાંથી હોય? હું માનું છું કે કવિતા સાથેનો લગાવ એ કોઈ પૂર્વજન્મનો સંસ્કાર છે. આવતે જન્મે શું થશે એ મને ખબર નથી, પણ આ લગાવ ન તૂટે એવું વરદાન હું અત્યારથી ઈશ્વર પાસે માગી લઉં છું. હું પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મમાં માનું છું. મને મોક્ષમાં રસ નથી. ફરી ફરીને માણસ થવામાં અને કવિતાનું કામ કરવામાં જ રસ છે. માની લો કે આ પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ જેવું કાંઈ છે જ નહિ, એવું કોઈ કહે તો, અત્યાર પૂરતી મને માત્ર આટલી ખબર છે કે જ્યારે જ્યારે હું સારું કાવ્ય વાંચું છું કે સારી કહી શકાય એવી રચના કરું છું ત્યારે મને મારો પુનર્જન્મ થતો હોય એવું જ લાગે છે. કવિતા એ મારી આસક્તિ અને ભક્તિ બંને છે. મેં સર્જક તરીકેની મારી આંતરકથા વિશે 'કવિપ્રિય કવિતા'માં કહ્યું છે, ઉત્પલ ભાયાણીએ લીધેલી 'સંપર્ક'ની તેમ જ જયા મહેતાએ લીધેલી 'ઘટના'ની વિસ્તૃત મુલાકાતમાં તથા મારા કાવ્યસંગ્રહ 'પિરામિડ'માં સર્જનપ્રક્રિયા વિશે પણ મોકળાશથી કહ્યું છે એટલે અત્યારે તો આટલી જ વાત છેડીને છોડી દેવી જોઈએ.... અથવા તો એક જુદી જ રીતે વાત મૂકું?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારું જીવન એ બાહ્ય દૃષ્ટિએ હકીકત છે; પણ મારું કાવ્ય એ સત્ય છે. હકીકત અને સત્ય વચ્ચે એક સૂક્ષ્મ રેખા છે; અને આ સૂચ્યગ્ર સૂક્ષ્મ રેખાબિંદુ પર જેટલી ક્ષણ જીવી શકાય એટલું જીવું છું. કદાચ એટલું જ જીવું છું. કદાચ ત્યારે જ હું પરાકાષ્ઠાએ જીવું છું, અને આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે પરાકાષ્ઠા ક્ષણની હોય છે, એનું સાતત્ય નથી હોતું.

હકીકતોથી જીવવું એ એક વાત છે અને આપણી આંતરસૃષ્ટિના સત્ય માટે ઝૂરવું એ બીજી વાત છે. આ બંને વાતની વચ્ચે 'હૃદયની આજ્ઞા એક / ને ચરણનાં ચાલવાં જુદાં' એમ કરવતથી વહેરાવું પડતું હોય છે.

આ બધાનો અર્થ કોઈ એમ ન સમજે કે હું એવું કહેવા માગું છું કે કાવ્ય લખું-વાંચું છું ત્યારે જ હું જીવું છું. જે સૂક્ષ્મ રેખાંની વાત કરું છું તે છે મારી અંતરગત અનુભૂતિની. અને એવી કેટલીયે અનુભૂતિ હોય છે કે જેને શબ્દનો આકાર મળે છે; અને છતાંયે કેટલીય અનુભૂતિઓ શબ્દના આધાર વિના, આકાર વિના, માત્ર અશબ્દ અનુભૂતિરૂપે જ રહે છે.

એક કાવ્યના આધારે જ હું આ વાત સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. પ્રયત્ન એટલા માટે કે મને ભય છે કે ગમે તેટલું સ્પષ્ટ કરીશ તોપણ ઘણુંબધું અસ્પષ્ટ જ રહેવાનું :

યાત્રા

મને હકીકતને વળગવામાં રસ નથી, એને ઓળંગવામાં રસ છે.
ટેબલ પર પડેલા પાણીના ગ્લાસને જોઉં છું ત્યારે
એના જળને કાચની દીવાલ બહાર પણ જોઈ શકું છું
સરોવરના જળરૂપે કે વાદળના ગર્ભમાં પણ.

ચાર દીવાલની બહાર જગત છે—
પણ જગતની બજારમાં ઊભા રહેવાનો કોઈ નશો નથી.
બધી દીવાલોને વીંધીને નીકળી જવું છે ક્યાંક
નીરવ શાંતિના લયબદ્ધ કોઈ તટ ઉપર.

હું ઘડિયાળને જોઉં છું ત્યારે કેવળ આંકડા કે કાંટાઓને જોતો નથી.
વર્તુળાકાર ગતિને ભેદીને નીકળી જવાની મારી ઝંખના છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જન્મ પહેલાં અને મૃત્યુ પછીના કાળના નિરામય સ્વરૂપનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે ક્ષણાર્ધં.
શરીરથી આત્મા લગી હકીકતથી સત્ય સુધીની
યાત્રા તે કાવ્ય નહિ હોય?

કાવ્યની પહેલી જ પંક્તિ છે "મને હકીકતને વળગવામાં રસ નથી, એને ઓળંગવામાં રસ છે." હકીકતને તમે વળગો કે ન વળગો તોપણ કેટલીક હકીકતો તમને વળગેલી હોય છે. દા.ત., જન્મ, બચપણ, સંસ્કાર, સમગ્ર વાતાવરણ, સ્મૃતિ વગેરે. હકીકત એ પ્રથમ પગથિયું છે. એ પગથિયા પર ફસડાઈ પડવામાં મને રસ નથી. મને કોઈ પણ હકીકત એ વધુ પડતી વાસ્તવિકતા લાગે છે. જ્યાં વાસ્તવિકતાનો ફેલાવો હોય છે, ત્યાં ભીતરના સત્યને હલનચલન માટે મોકળો અને મનગમતો માર્ગ અશક્ય નહિ પણ મુશ્કેલ છે. લોકો જ્યારે જ્યારે હકીકતને ઓળંગી શકે છે, ત્યારે ત્યારે એટલા પૂરતા ખુશનસીબ છે. ગૌતમ બુદ્ધ કે મીરાં કે ગાંધીજી જેવા કાયમને માટે હકીકતને ઓળંગી શકે છે, એ લોકો અખંડ સદ્ભાગ્યશીલ છે; જે શીલ પાછળ એમની જાત અને જગત સામે પ્રચંડ બંડ કરવાની પુરુષાર્થગાથા છે. મારા જેવા માણસો, જે ઇચ્છા હોય છતાં પણ એવું બંડ ન કરી શકતા હોય એને પોતાના કમભાગ્યે, પોતાના જ કારણે, હકીકતની શરણાગતિ વેઠવી પડે છે; અને લાચારીના પર્યાયરૂપ જીવવું પડે છે. જીવનમાં ક્યારેક ખુશનસીબીના પ્રસંગો આવે છે, પણ અખંડ સદ્ભાગ્યના નહિ.

અને એટલે જ પછી મેં કહ્યું, "એને ઓળંગવામાં રસ છે." રસ નથી એ હકીકત છે અને રસ છે એ મારી અનિવાર્યતા છે. આ 'નથી' અને 'છે'ને એમ ને એમ સ્વીકારી લઉં તો સંઘર્ષ નથી. ન સ્વીકારું તો સંઘર્ષ છે. સંઘર્ષના પણ સ્તર હોય છે. એ માનસિક ભૂમિકાએ હોય છે અને પછી એનો આચારમાં નિવેડો આવે છે, ત્યારે સંઘર્ષ રહેતો નથી. પણ જીવનમાં બધા જ માણસો સંઘર્ષની પાર નથી ઊતરી શકતા, કોઈ ને કોઈ કારણે. કેટલાકને એ સંઘર્ષમાં રમમાણ રહેવાની વૃત્તિ પણ હોય, જે સ્વપીડનમાં પરિણમે.

આ સંઘર્ષનું હોવાપણું — એનું સાતત્ય હોય તો એ હકીકત બની જાય છે અને જે હકીકત બને છે એમાં મને રસ નથી. હકીકત અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
હકીકતથી પર એવી વસ્તુને મેં આ કલ્પન દ્વારા રજૂ કરી છે: અહીં કારભારના દેખાડા જેવું ટેબલ છે; ટેબલ પર પડેલો પાણીનો ગ્લાસ છે. ગ્લાસમાં પુરાયેલું પાણી એ કદાચ હકીકતથી ગૂંગળાતો મારો જીવ છે. આખી પરિસ્થિતિને જાણે કે સાક્ષીભાવે જોવાનો અહીં હરણિયો–મરણિયો પ્રયત્ન છે. એટલે જળને કાચની દીવાલની બહાર પણ જોઈ શકું છું. એનું એક રૂપ તે સરોવરનું જળ. એ પણ એક રૂપ થયું. કશુંક સ્થગિત થયું, કશુંક વધુ પડતું વ્યક્ત થયું, એટલે આ જળને વાદળના ગર્ભમાં પણ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જળનું વાદળના ગર્ભમાં રહેવું એ એની સ્વાભાવિકતા છે. જળનું સરોવરનું રૂપ એ એનું સૌંદર્ય છે. જળનું પાણીના ગ્લાસમાં રહેવું એ નકરી વાસ્તવિક હકીકત છે. હકીકતનો આપણે કાંકરો કાઢી શકતા નથી, કારણ કે તરસ લાગી હોય ત્યારે પેલો પાણીનો ગ્લાસ જ મદદે આવે છે. ખોબે ખોબે સરોવરનું જળ પણ પી શકાય છે, પણ જ્યાં ઉપયોગ આવ્યો ત્યાં સૌંદર્ય ગયું અને એ સૌંદર્યનું સત્ય પણ ગયું. આ વીસમી સદીમાં વાદળનું જ જળ ગળે ઉતારવું જોઈએ એવા ચાતકવ્રતી થવું એ આ લખવા જેટલું સાવ સહેલું નથી.

પ્રત્યેક હકીકતને હું દીવાલ માનું છું. દીવાલ કદાચ આપણને સુરક્ષિત રાખે છે, એ હકીકત છે. પણ દીવાલ આપણને ગોંધી રાખે છે એ સત્ય છે. ચાર દીવાલની બહાર જગત છે. પણ જગત તો બજાર છે અને બજારુ છે. અને એક વખત એ બજારમાં પેઠા એટલે એનો પણ એક તકાજો હોય છે અને નશો હોય છે અને આ નશાની તો લોખંડી દીવાલ હોય છે. એટલે જ એક અભીપ્સા પ્રગટ કરી છે કે "બધી દીવાલોને વીંધીને નીકળી જવું છે ક્યાંક / નીરવ શાંતિના લયબદ્ધ કોઈ તટ ઉપર." અહીં તટની વાત છે, એટલે મનનો ઝંખેલો કોઈ કિનારો છે. મુક્તિ જોઈએ છે પણ સ્વચ્છંદ નહિ. એટલે તટ ખરો, પણ લયબદ્ધ અને બજારના કોલાહલથી પર એવો, નીરવ શાંતિનો.

આ સ્થળની દીવાલો છે, પણ સ્થળની આ દીવાલો કરતાં પણ વધુ પોલાદી દીવાલો એ કાળની છે. કાળનું સાકાર સ્વરૂપ, એનું અદ્યતન પ્રતીક એ ઘડિયાળ છે. આ ઘડિયાળના આંકડા અને આંકડા પર ફરતા કાંટાઓ એ સમયની બળદિયા ગતિ છે. મારી ઝંખના આ વર્તુળાકાર ગતિને ભેદવાની છે. કાળનું એક નિરામય સ્વરૂપ છે, જેનો કોઈક વિરલને જ, ક્ષણાર્ધ માટે જ સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને એ સ્વરૂપ તે જન્મ પહેલાં અને મૃત્યુ પછીના કાળનું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરીર એ હકીકત છે. નકારી ન શકાય એવી હકીકત, સપ્રાણ સ્વીકારવી જોઈએ એવી હકીકત. કોમ્યુનિકેશન (પ્રત્યાયન)નું પ્રથમ પગથિયું. શબ્દો પણ ભાવને વ્યક્ત નથી કરી શકતા. સ્પર્શની ભાષા પણ સમય જતાં જુઠ્ઠી અને બુઠ્ઠી લાગે છે. આત્મા ઝંખે છે કોમ્યુનિકેશનની પરાકાષ્ઠા. કોમ્યુનિકેશન આપણી જાત જોડે પણ પૂરેપૂરું ન થતું હોય તો અન્ય સાથેના કોમ્યુનિકેશનની વાત જ ક્યાં કરવી? જીવનની કરુણતા એ છે કે જાત સાથેના કોમ્યુનિકેશન માટે પણ અન્યની જરૂર પડે છે અને અન્ય સાથેના કોમ્યુનિકેશન માટે જાતની જરૂર પડે છે.

હું મારા શરીરથી અન્યના શરીર સુધી અને એ દ્વારા અન્યના આત્મા લગી પહોંચી શકું તો એ ક્ષણ કદાચ કાવ્ય હોય તો હોય.

ગદ્યમાં લખાયેલું આ સૉનેટ છે. એની ચૌદ પંક્તિની હકીકતને સાચવી છે. પણ સૉનેટ સામાન્ય રીતે છંદમાં હોય છે. અહીં છંદ છોડી દીધો છે. સૉનેટની ચૌદ પંક્તિની હકીકતને વળગ્યો છું અને છંદની હકીકતને તથા અન્ય કેટલાંક લક્ષણોને ઓળંગવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કાવ્યમાં આ ઓળંગવાનો પ્રયત્ન કરી શક્યો, એ જો જીવનમાં કરી શક્યો હોત તો આ મૂંઝવણ, વ્યથા કે વ્યથાનું કાવ્ય ન રહેત.

૧૩-૩-'૮૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અન્ય પ્રકાશનો :

કવિતાસંગ્રહો : અસ્તિત્વ : ૧૯૭૩, એક અનામી નદી : ૧૯૮૨, એકાન્ત : ૧૯૬૬, ૧૯૭૮, કાવ્ય-કણિકા-૧૦ : ૧૯૮૧, કાવ્યકોડિયાં સંપુટ-૨ : ૧૯૮૦, કોઈ રસ્તાની ધારે ધારે...૧૯૮૫, ઘટના : ૧૯૮૪, ઘરઝુરાપો : ૧૯૮૧, તારીખનું ઘર : ૧૯૭૧, નામ લખી દઉં : ૧૯૭૫, પિરામિડ : ૧૯૭૯, રાધા શોધે મોરપિચ્છ : ૧૯૮૪, રિયાઝ : ૧૯૭૯, રોમાંચ : ૧૯૭૮, વિ-સંગતિ : ૧૯૮૦, સાતત્ય : ૧૯૭૮ સિમ્ફનિ : ૧૯૭૭, સ્કાઈસ્કેઇપર : ૧૯૮૦, હસ્તાક્ષર ૧૯૭૭, પવનના અશ્વ : (પ્રેસમાં).

બાળકાવ્યો : અલકચલાણું : ૧૯૬૪, પુનર્મુ. ૧૯૭૧, ઈટ્ટાકિટ્ટા : ૧૯૬૧, પુનર્મુ. ત્રીજું ૧૯૭૧, એક હાથે ચપટી : ૧૯૮૦, છાકમછલ્લો : ૧૯૭૭, ટિંગાટોળી : ૧૯૭૧, બી. આ. ૧૯૭૬, ઢિશુમ્ ઢિશુમ્ : ૧૯૭૮, થુઈ થપ્પા : ૧૯૭૬, ધીંગામસ્તી : ૧૯૬૩, પુનર્મુ. બીજું ૧૯૭૧, પગની હોડી હાથ હલેસાં : ૧૯૭૦, પિપરમીટના પ્હાડ પર : ૧૯૮૦, બખડ-જંતર : ૧૯૮૦, બિન્દાસ : ૧૯૭૯, ભિલ્લુ : ૧૯૬૬, પુનર્મુ. ૧૯૭૧.

બાળવાર્તા : કીડી અને વાંદો અને બીજી વાતો : ૧૯૮૦, મમ્મી મારી વાર્તા : ૧૯૮૧, હાથીભાઈ દાંતવાળા : ૧૯૮૫.

વાર્તાસંગ્રહ : પિન-કુશન : ૧૯૭૮.

લલિત નિબંધો : ચહેરાઓના વનમાં (વ્યક્તિચિત્રો) : ૧૯૭૮, પગલાંથી પંથ એક ફૂટયો : ૧૯૮૧, ભૂરા આકાશની આશા : ૧૯૮૨, મારી બારીએથી, ભા.૧ : ૧૯૭૫, મારી બારીએથી, ભાગ ૨ : ૧૯૭૫, મારો આસપાસનો રસ્તો : ૧૯૮૧, મોજાંને ચીંધવાં સહેલાં નથી : ૧૯૮૪, સમીસાંજના શમિયાણામાં : ૧૯૮૧, સાવ એકલો દરિયો : ૧૯૭૮, અમને તડકો આપો : (પ્રેસમાં)

વિવેચન : અપેક્ષા : ૧૯૫૮, ઇમ્પ્રેશન્સ : ૧૯૮૪, કવિ ખબરદાર : ૧૯૮૧, કવિપરિચય : ૧૯૮૬, ખલિલ જિબ્રાન : ૧૯૮૨, પુનર્મુ. ૧૯૮૪, ચાર કવિ : ૧૯૮૦, નરસિંહ મહેતા : ૧૯૬૬, પ્રક્રિયા : ૧૯૮૧, વૉલ્ટ વ્હિટમન : ૧૯૮૫, સમાગમ : ૧૯૮૨, હરમાન હેસ : ૧૯૮૨.

મુલાકાત : મોરારીબાપુના સાન્નિધ્યમાં : ૧૯૮૩, સંતસમાગમ : ૧૯૮૩, Harmony : ૧૯૮૫.

અનુવાદ : અનુચ્છાયા : મરાઠી કાવ્યો, ૧૯૮૫, ઍન્ટની ઍન્ડ કલીઓપેટ્રા (રૂપાંતર) લે. શેકસપિયર : ૧૯૮૦, કેશવસુત : ૧૯૭૫, ચાંદનીની લૂ : લે. નૅથેનિયલ હૉથૉર્ન : ૧૯૬૭, મરાઠી કવિતા : પુ. શિ. રેગે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૯૭૭, મરાઠી : કવિતા મંગેશ પાડગાંવકર, ૧૯૭૭, માટીની મમતા : લે. બોર્ડન ડીલ, ૧૯૬૩, મિરાત : ૧૯૮૬, સૌંદર્યમીમાંસા : લે. રા. ભા. પાટણકર, ૧૯૮૬ (જયા મહેતા, જશવંતી દવે સાથે), હવે પછી : કવિતા અને પ્રતિમા : લે. સુધીર રસાળ, (જયા મહેતા, જશવંતી દવે સાથે)

બાળ-કિશોર સાહિત્ય : આપણી નદીઓ : ૧૯૭૩, જોઉં વિચારું ગાઉં છું : ૧૯૭૭.

સંપાદનો : અમલપિયાલી : (મકરંદ દવેનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ), ૧૯૮૦, ઉપહાર : (કાન્તનું મૂલ્યાંકન વિવેચનલેખો), ૧૯૫૭, કવિતા-૧૯૫૩ : ૧૯૫૪, કવિતા-૧૯૫૪ : ૧૯૫૫, કવિતા-૧૯૫૫ : ૧૯૫૬, કવિતા-૧૯૫૬ : ૧૯૫૭, કવિતા-૧૯૫૭-૫૮-૫૯ : (હરીન્દ્ર દવે સાથે) : ૧૯૬૧, કવિનો શબ્દ : (ઉમાશંકર જોશીના સાહિત્ય વિશે વિવેચનાત્મક લેખો), ૧૯૫૮, કાવ્યકણિકા-૧૦ : ૧૯૮૧, કાવ્યકોડિયાં, સંપુટ-૨ : ૧૯૮૧, કાવ્યવિશ્વ : (દેશવિદેશનાં કાવ્યોના અનુવાદોનું સંપાદન) : ૧૯૭૫, કેટલીક વાર્તાઓ : જયંત ખત્રી : ૧૯૭૬, કેટલીક વાર્તાઓ : સુન્દરમ્ : ૧૯૭૩, ગંગાજળથી વોડકા સુધી...(કેટલાંક કાવ્યો : અમૃતા પ્રીતમ) : ૧૯૮૨, ગુલછડી : (કાવ્યસંપાદન), ૧૯૭૪, તપોવન (સુન્દરમ્ના સાહિત્ય વિશે વિવેચનાત્મક લેખો) : ૧૯૫૯, નજરું લાગી : સહસંપા. ભાલ મલજી, ૧૯૫૫, પુનર્મું. ૧૯૭૨, મીરાંબાઈ : ૧૯૬૦, લ્હેરખી : ૧૯૫૩, વગડાનો શ્વાસ (જયન્ત પાઠકનાં કાવ્યો) : ૧૯૭૮, વીથિકા (ઉશનસ્નાં કાવ્યો) : ૧૯૭૪, સમન્વય (સુન્દરમ્ ને ઉમાશંકર જોશીનાં સૉનેટનો સંચય) : ૧૯૭૫, પુનર્મું. ૧૯૮૦, સમિધ : ૧૯૬૫, (સહસંપા. દીપક મહેતા) સમિધ-૨ : ૧૯૬૬, સહવાસ (વેણીભાઈ પુરોહિત અને બાલમુકુન્દ દવેનાં કાવ્યો) : ૧૯૭૫, હયાતી (હરીન્દ્ર દવેનાં કાવ્યોનો સંચય) : ૧૯૭૭, પુનર્મું. ૧૯૮૪

તંત્રીપદ : કવિતા, ઑક્ટો. ૧૯૬૭, કવિલોક, સહતંત્રી : રાજેન્દ્ર શાહ, જશુભાઈ શાહ. અંક ૧-૩૬, ૧૯૫૮-૬૩, વિવેચન : સહતંત્રી : જયા મહેતા, જાન્યુ. ૧૯૮૨-ડિ. ૧૯૮૪.

સંપર્ક : (સુરેશ દલાલ મૂલ્યાંકનગ્રંથ) સં. ઉત્પલ ભાયાણી, ૧૯૮૨

કૅસેટ્સ : કાવ્યપઠન : સંવાદ, પ્રતિબિંબ, હસ્તાક્ષર, યાત્રા, અમલપિયાલી, છાકમછલ્લો, એકાન્ત, રોમાંચ, શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ (કૃષ્ણકાવ્યો)

આસ્વાદ : કવિતાનો આનંદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળવાર્તા : એક હતી વારતા; મારી થનગનતી વારતા, મારી મનગમતી વારતા; ગપ્પા-ગોષ્ટિ ગમ્મતીચ્યા.

વ્યક્તિ અને વ્યક્તિત્વ : મોરારીબાપુ-રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સત્ય-સાંઈબાબા-પ્રેમચૈતન્ય, પાંડુરંગ શાસ્ત્રી-જે. કૃષ્ણમૂર્તિ, નરસિંહ મહેતા--ગાંધીજી, મીરાં-મધર ટેરેસા, કબીર-પ્રાર્થના, આનંદમયી મા-અરવિંદ ઘોષ, ખલિલ જિબ્રાન-હરમાન હેસ, રજનીશજી-રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, રવિશંકર મહારાજ-વલ્લભભાઈ પટેલ, રમણ મહર્ષિ-સ્વામી વિવેકાનંદ, ગુરુ નાનક

અવતરણો : અવતરણગંગા (Quotations).

લગ્નમંગલ અને લગ્નમાધુર્ય

પ્રાપ્તિસ્થાન : કિશોર શાહ, અમર ચેમ્બર્સ, ૩૨-૩૪, ૧લી મરીન સ્ટ્રીટ, મેટ્રો સિનેમા સામે, ધોબી તળાવ, મુંબઈ : ૪૦૦ ૦૦૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એસ.એન.ડી.ટી. વિમેન્સ યુનિવર્સિટી
ગુજરાતી વિભાગનાં પ્રકાશનો

સમન્વય : સુન્દરમ્‌–ઉમાશંકર : સૉનેટ-સંચય, સં. અને પ્રસ્તાવના : સુરેશ દલાલ, પ્ર. આ. ૧૯૭૫, પુનર્મું. ૧૯૮૦.

વગડાનો શ્વાસ : જયન્ત પાઠકનાં કાવ્યોનો સંચય, સં. અને પ્રસ્તાવના : સુરેશ દલાલ, પ્ર. આ. ૧૯૭૮, દ્વિ. આ ૧૯૮૦.

અમલપિયાલી : મકરન્દ દવેની કવિતા, સં. અને પ્રસ્તાવના : સુરેશ દલાલ, પ્ર. આ. ૧૯૮૦.

ઇમ્પ્રેશન્સ : વિવેચનસંગ્રહ, સુરેશ દલાલ, પ્ર. આ. ૧૯૮૪.

કોઈ રસ્તાની ધારે ધારે : કાવ્યસંગ્રહ, સુરેશ દલાલ, પ્ર. આ. ૧૯૮૫.

અનુછાયા : મરાઠી કાવ્યો, અનુવાદ, સુરેશ દલાલ, પ્ર. આ. ૧૯૮૫.

આકાશમાં તારાઓ ચૂપ છે : કાવ્યસંગ્રહ, જયા મહેતા, પ્ર. આ. ૧૯૮૫.

કાવ્યઝાંખી : કાવ્યાસ્વાદ, જયા મહેતા, પ્ર. આ. ૧૯૮૫.

ચંપો અને હિમપુષ્પ : નવલકથા (ચિં. ત્ર્યં. ખાનોલકર), જયા મહેતા, પ્ર. આ. ૧૯૮૫.

મિરાત : કાવ્યાનુવાદ, સુરેશ દલાલ, પ્ર. આ. ૧૯૮૫.

સૌંદર્યમીમાંસા : (રા. ભા. પાટણકર) અનુવાદ, ડૉ. સુરેશ દલાલ, ડૉ. જયા મહેતા, ડૉ. જશવંતી દવે, પ્ર. આ. ૧૯૮૫.

સમુદ્રયાળની પ્રચંડ ગર્જના : નવલકથા (ચિં. ત્ર્યં. ખાનોલકર), જયા મહેતા, પ્ર. આ. ૧૯૮૫.

ઍરિસ્ટૉટલનું કાવ્યશાસ્ત્ર : (વિંદા કરંદીકર) જયા મહેતા, જશવંતી દવે, પ્ર. આ. ૧૯૮૫.

કવિપરિચય : વિવેચનસંગ્રહ, સુરેશ દલાલ, પ્ર. આ. ૧૯૮૬.

હાવરા સ્ટેશનના પ્લૅટફૉર્મ પરથી : કાવ્યો (સુનીલ ગંગોપાધ્યાય) અનુવાદ, નલિની માડગાંવકર, પ્ર. આ. ૧૯૮૫.

[મુખ્ય વિક્રેતા : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ; અમદાવાદ.]

મારો ગરબો ઘૂમ્યો : ગરબાસંચય, સં. અને પ્રસ્તાવના : કલ્લોલિની હઝરત, પ્ર. આ. ૧૯૮૧, મુખ્ય વિક્રેતા : એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આગામી પ્રકાશનો

ડૉ. સુરેશ દલાલ : કાવ્યસૃષ્ટિ, (સુરેશ દલાલ-સમગ્ર કવિતા), કવિતા અને પ્રતિરૂપ (સુધીર રસાળ, અનુ. ડૉ. જયા મહેતા, ડૉ. જશવંતી દવે સાથે.)

ડૉ. જયા મહેતા : મનોગત (વિવેચનસંગ્રહ), અનુસંધાન (વિવેચનસંગ્રહ) વિચારબિંદુ, રવીન્દ્રનાથ : ત્રણ વ્યાખ્યાનો (પુ. લ. દેશપાંડે, અનુ.)

શકુન્તલા મહેતા : આખરની આત્મકથા (રાજેન્દ્ર બનહટ્ટી, અનુ.)

હરીન્દ્ર દવે : વિવેચનની ક્ષણો

ઉત્પલ ભાયાણી : પ્રેક્ષા

હરિવલ્લભ ભાયાણી : કાવ્યકૌતુક

पुस्तकालय 7323 पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

અન્ય પ્રવૃત્તિઓ

આર્કાઇવ્ઝ ઑફ લિટરેચર : સર્જકોની તસવીરો અને એમના હસ્તાક્ષરો તથા પ્રકાશનોની સંદર્ભસૂચિ તેમ જ એમના જીવન અને કવન વિશેની મુલાકાતની કૅસેટ્સ : રઘુવીર ચૌધરી, ભોળાભાઈ પટેલ, સ્નેહરશ્મિ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, સુંદરજી બેટાઈ, રામપ્રસાદ બક્ષી, અમૃતલાલ યાજ્ઞિક, ગુલાબદાસ બ્રોકર, રાજેન્દ્ર શાહ, વાડીલાલ ડગલી, અનિલ જોશી, યશવંત દોશી, હરીન્દ્ર દવે, બરકત વીરાણી, સરૂપ ધ્રુવ, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ભગવતીકુમાર શર્મા, ઉશનસ્, નયન હ. દેસાઈ, પન્ના નાયક, કૃષ્ણવીર દીક્ષિત, વિપિન પરીખ, ફાધર વાલેસ, યશવંત શુક્લ, વિનોદ ભટ્ટ, બાલમુકુન્દ દવે, નગીનદાસ પારેખ, ગૌતમ પટેલ, કે. કા. શાસ્ત્રી, તારક મહેતા, ઉદયન ઠક્કર, શૂન્ય પાલનપુરી, રમેશ પારેખ, વિનોદ જોશી, ખોડીદાસ પરમાર, જયેન્દ્ર ત્રિવેદી, મુકુન્દરાય પારાશર્ય, મહેન્દ્ર મેઘાણી, મુકુલ ચોકસી, મીનળ દીક્ષિત, હરીશ નાયક, જીવરામ જોશી, રમણલાલ સોની, માધવ રામાનુજ, ઇન્દુ પુવાર, મનોજ ખંડેરિયા, નીરેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી, નવનીતા દેવસેના, ગિરેશ દેસાઈ, લતેશ શાહ, બરજોર પાવરી, શૈલેશ દવે, પદ્મારાણી, અરવિંદ જોશી, રામપ્રસાદ શુક્લ, જગદીશ ત્રિવેદી, નિરંજન ભગત, કાન્તિલાલ બી. વ્યાસ, પ્રબોધ જોશી.

(મુલાકાતનું કાર્ય વણથંભ્યું રહેશે.)

GURUKUL KANGRI LIBRARY
Accession
Class on
Cat on
Tag etc.
Checked

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કવિતાનો વિવેચક કવિતા શું છે એ વિશે પ્રતીતિ આપી શકે ખરો? વિવેચક કવિતાનાં રસબિંદુઓ બતાવી શકે, કાવ્યપદાર્થ વિશેની સમજણ આપી શકે, છતાં કવિતાની પ્રતીતિ તો સહૃદયે પોતે – વિવેચકના કર્તવ્યનો પણ જ્યાં અંત આવે છે પછી – પોતાની મેળે મેળવવાની હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar